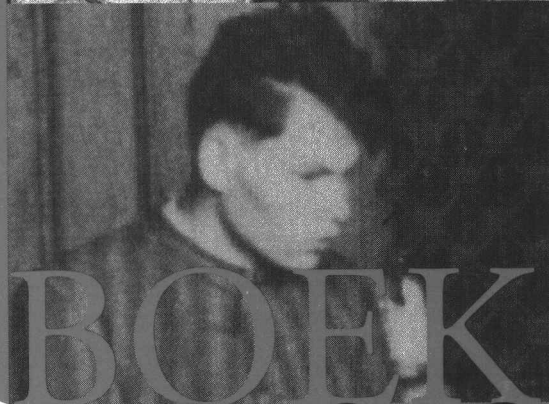
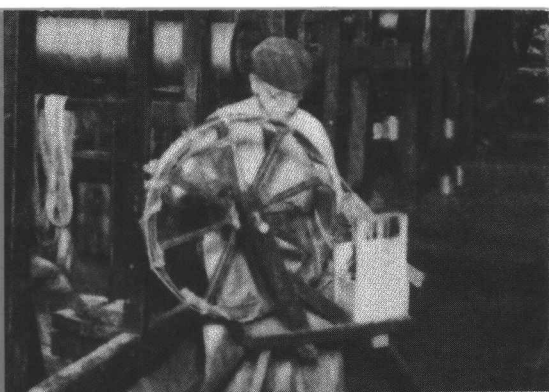

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

Jaarboek der
sociale en economische
geschiedenis
van Leiden
en omstreken

JAARBOEK 1999

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
1999

DE RIJSTREEK VAN DE WETENSCHAPPEN
F
LEIDEN

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Drs. E.T. van der Vlist, *voorzitter*
Drs. J.J.A. Groos, *secretaris*
Drs. R.J.W. Arnoldus, *penningmeester*

A. Honkoop
Drs. A.H. Netiv
Dr. D.J. Noordam
Drs. G.J. van Rijn
Drs. J. Slangen
Drs. C.B.A. Smit
C. Walle
Drs. M.H.A.C. Weevers
E. van der Veen

Redactie Jaarboek 1999

P.J.M. de Baar
Dr. D.J. Noordam
Drs. J. Slangen
H.J. van der Veer
Drs. IJ. Woensdregt
Drs. J.J.A. Groos, *eindredactie*
Drs. G.J. van Rijn, *eindredactie*
Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2000 dient in het bezit van de redactie te zijn voor 31 december 2000.

Dirk van Eck-Stichting

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
1999

Leiden University
Faculty of Social Sciences
Department of Economic and Social History
Tolhuiskade 1
3715 ZG Leiden
The Netherlands
Tel: +31 (0)71 526 4200
Fax: +31 (0)71 526 4201
E-mail: leiden@leidenuniv.nl

Leiden 2000

ISBN 90-73279-17-8
ISSN 1387-8123

© Copyright Dirk van Eck-Stichting,
Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Fotowerk:
Grafisch Bureau Christine van der Ven

Druk:
Grafisch Centrum DZB, Leiden

Inhoud

- 7 Voorwoord
- 9 Jaarverslag 1999
- 13 DIRK JAAP NOORDAM
In memoriam prof. dr. Hille de Vries (1931-1999)
- 15 CEES DOEDEIJNS
Verzuchtingen van een rentmeester.
Over de inkomsten van het klooster Mariënpoel
in de zestiende eeuw
- 36 JAAP MOES
Terug van weggeweest. Over de zeventiende-eeuwse
weefgetouwen in Leiden en een textielhistorisch museum
in de Sleutelstad
- 63 P.A.J. OTGAAR en J.F.J.G. VAN SCHAIK
Sociale onrust in Leiden. Deel II: 1895-1906
- 101 MARGA ALTENA
Het oog van de meester. Arbeidsters in de fotografie van
wollenstoffenfabrikant Krantz & Zonen
- 126 NICO JASSIES
Marinus van der Lubbe en de Rijksdagbrand
- 172 Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en
economisch gebied in 1999
- 174 Boekbesprekingen
- 203 In de Jaarboeken 1989-1998 opgenomen artikelen
- 208 In de Jaarboeken 1989-1998 opgenomen boekbesprekingen

Voorwoord

Het elfde jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting bevat weer voor elk wat wils. Tussen zo uiteenlopende onderwerpen als de aardse zorgen van middeleeuwse kloosterzusters en het droevige lot van een twintigste-eeuwse arbeidersjongen zal menigeen iets van zijn of haar gading vinden.

Cees Doedeijns brengt verslag uit van een onderzoek naar enkele aspecten van de financiën van het vrouwenklooster Mariënpool in Oegstgeest. De worsteling met achterstallige betalingen was voor het klooster in de zestiende eeuw al een vertrouwd verschijnsel.

Voormalig Dirk van Eck-voorzitter Jaap Moes verhaalt de lotgevallen van de zeventiende-eeuwse weefgetouwen die nog in Leiden voorhanden zijn. Zijn verhaal laat zich ook lezen als een pleidooi voor de oprichting van een textielmuseum in de Sleutelstad.

Het onafscheidelijke duo Otgaar en Van Schaik zorgt opnieuw voor sociale onrust. Het eerste deel van hun artikel, over de jaren 1870-1895, is verschenen in het Jaarboek 1997. De auteurs pakken de draad op in 1895 en verlengen de beschreven periode tot het jaar 1906. Hun bijdrage is vooral belangrijk door het gebruik van 'nieuwe' bronnen: de politierapporten en -correspondentie die zij raadpleegden bevatten nog veel onvermoede gegevens.

Het jaar 1895 vormt ook het vertrekpunt van de Nijmeegse historica Marga Altena. Zij bestudeerde een laat-negentiende-eeuwse fotocollectie uit het archief van de firma Krantz. Haar relaas biedt een caleidoscopische blik op het verschijnsel bedrijfsfotografie aan het eind van de negentiende eeuw.

Over Marinus van der Lubbe is de laatste tijd veel te doen geweest. Van Leiden tot Moskou zijn de meningen over 'Rinus' verdeeld. Was hij een

held, of een willoos slachtoffer van een complot van nazi's of juist van communisten? Nico Jassies schreef eerder over Marinus van der Lubbe en de Rijksdagbrand in het Amsterdamse blad *Ravage*, op 8 september 1998, 6 oktober 1998 en 13 november 1998. Speciaal voor ons jaarboek bewerkte de auteur zijn drieluik en voorzag hij zijn betoog van rijke annotaties. Zonder te pretenderen dat hiermee het laatste woord over de Rijksdagbrand is geschreven, sluit de Dirk van Eck-Stichting aldus het 'Van der Lubbe-jaar' af.

Archieftijger De Baar tekent traditiegetrouw voor de rubriek 'Aanwinsten', en de rubriek 'Boekbesprekingen' wil weer een wegwijzer zijn in het oerwoud van recent verschenen publicaties over de stad Leiden en haar omgeving.

Ten slotte is achterin dit jaarboek een overzicht opgenomen van de artikelen en de boekbesprekingen die zijn verschenen in de eerste tien jaargangen van het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*.

Grafisch bedrijf Grafaria verleende zijn medewerking aan het drukklaar maken van de teksten, Grafisch Bureau Christine van der Ven zorgde voor het scannen van de illustraties. Het drukwerk was als vanouds in handen van DZB, voorheen De Zijl Bedrijven.

Wij verwachten dat het elfde jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting het wachten waard was.

ED VAN DER VLIST,
voorzitter

Jaarverslag 1999

Bestuursmutaties

Het jaar 1999 was voor de Dirk van Eck-Stichting een rustig jaar, als het gaat om de veranderingen in het bestuur. Twee bestuursleden wisselden van functie: penningmeester Ed van der Vlist nam het voorzitterschap van de stichting over van Jaak Slangen; Rob Arnoldus, eerder algemeen bestuurslid, nam de functie van penningmeester over.

Donateurs en Jaarboek

Het aantal donateurs is in 1999 behoorlijk gestegen: van ongeveer 200 naar ruim 230. Het Jaarboek 1998, dat ook veel nieuwe donateurs wilden aanschaffen, was derhalve snel uitverkocht.

De donateursavond op 17 juni werd een leuke en afwisselende avond met een grote opkomst. Wederom zat de vriendelijk door het Gemeentearchief Leiden ter beschikking gestelde zaal propvol met ongeveer honderd belangstellenden.

De avond stond geheel in het teken van de Koninklijke Grofsmederij. Gert-Jan van Rijn hield om te beginnen een lezing over de geschiedenis van het bedrijf, waarna twee van de voormannen van de bedrijfsbezetting van 1978 – de heren Frans Mentzj en Henk Slijkhuis – de geschiedenis van de bezetting uit de doeken deden. Zij deden dit met verhalen en anekdotes waaruit de sterke betrokkenheid bleek van het personeel bij ‘de Grof’. Het verhaal werd voor velen een feest der herkenning, dat door de toenmalige bezetters met humor werd verteld. Tot slot verzorgde journalist Kees Slager een verslag van de bezetting, met radiofragmenten die hij destijds voor de VPRO-radio heeft gemaakt.

Aan het eind van de avond werd het opnieuw dikkere jaarboek van 1998 gepresenteerd, in een kleur die wisselende reacties oproep. Het bestuur vindt het in ieder geval mooi – daarbij: de kleur van de kaft zegt natuurlijk niets over de kleur van de inhoud!

Algemeen Bestuur

Het Algemeen Bestuur van de Dirk van Eck-Stichting kwam bijeen op 11 februari. De meeste aandacht ging uit naar de ideeën over de toekomst van de stichting. De vergadering kan als volgt worden samengevat: de Dirk van Eck-Stichting probeert haar positie te consolideren en haar sympathisanten te activeren.

Het Algemeen Bestuur beseft hoe waardevol het is om de eigen identiteit te behouden en zo mogelijk te versterken. De Dirk van Eck-Stichting zal zich net als in het verleden blijven richten op de sociaal-economische aspecten van de geschiedenis van Leiden. De stichting zal dus de aparte plaats die het binnen de wereld van de Leidse geschiedschrijving heeft, blijven innemen. Kern van de activiteiten blijft de publicatie van het *Jaarboek der sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omstreken*. Vanwege het gebrek aan tijd, waarmee alle bestuursleden kampen – een probleem dat overigens niet alleen de Dirk van Eck-Stichting kent! – blijft het jaarlijks uitbrengen van dit jaarboek een niet geringe opgave. De ruimte voor andere activiteiten is helaas beperkt.

Een belangrijke taak van het bestuur voor de komende tijd ligt daarom in het werven van geïnteresseerden, zodat de ruimte ontstaat om naast het maken van het jaarboek ook andere activiteiten voor de donateurs te organiseren.

LAVA

Een van de hierboven bedoelde activiteiten betreft de werkzaamheden van het Leids Audiovisueel Archief (LAVA). Ondanks het gebrek aan menskracht is de trekker, Arjan Honkoop, in het afgelopen jaar weer volop begonnen met het verkennen van de mogelijkheden voor een deel vier van de videoserie 'Stadsbeeld in Beweging' (SBB). Zo is er materiaal verzameld en zijn diverse

banden gedigitaliseerd, is er een werkplan gemaakt en zijn afspraken gemaakt over te gebruiken fragmenten. Kortom: deel vier staat op stapel!

De SBB-banden zijn behoorlijk populair. Ze zijn nagenoeg uitverkocht en delen van de film zijn vertoond bij de *Dageraad*-tentoonstelling in Stedelijk Museum De Lakenhal – overigens zonder vermelding van LAVA of de Dirk van Eck-Stichting.

Schenkeningen

Van Coby van Dorp-Marijt kreeg de Dirk van Eck-Stichting een doos met twee dozijn oude en minder oude 8 mm-films, variërend van opnamen van 3 Octobervieringen tot de feestelijke opening van de Wilhelminabrug in 1964. Deze films zijn gemaakt door Rinus Marijt, een oom van mevrouw Van Dorp. Alle films zijn ter beschikking gesteld aan LAVA.

Tot slot kan niet onvermeld blijven het prachtige boek uit 1914 dat de Dirk van Eck-Stichting kreeg van Piet Anker. Het is een boek met rijk fotomateriaal over het 100-jarig bestaan van dekenfabriek Zaalberg (*J.C. Zaalberg & Zoon. Fabriek van wollen dekens, duffels enz. Leiden 1814-1914*. [Leiden] 1913); de heer Anker vond het boek in een bollenschuur in Sassenheim. En nu is het dus behoed voor aantasting door vocht of bestrijdingsmiddelen.

JASPER GROOS,
secretaris

Financieel overzicht 1999

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten		Uitgaven	
Saldi 1 januari 1999	15.777,52	Jaarboek 1998	5.604,61
		Overige publicaties	2.036,00
Donaties	6.347,50	Donateursavond	633,12
Publicaties	2.066,10	Overige onkosten	1.365,05
		Diversen	285,81
Rente	364,33	Saldi 31 december 1999	14.630,86
Totaal	24.555,45	Totaal	24.555,45

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten		Uitgaven	
Saldi 1 januari 1999	22.266,02	Abonnementen	165,00
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	1.122,50	<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	218,59
Rente	812,07	Saldi 31 december 1999	23.817,00
Totaal	24.200,59	Totaal	24.200,59

TOELICHTING

In 1999 ontving de Dirk van Eck-Stichting geld uit de verkoop van *In de nieuwe stad*, *Door de wol geveerd* en *Stadsbeeld in Beweging*. Voor het boek *Door de wol geveerd* werd het eerder ter beschikking gestelde geld afgeboekt. De onkosten bestonden vooral uit bureau-, porti- en kopieerkosten.

Aan het LAVA-front was het rustig. Inmiddels is zoveel geld binnengehaald met de delen van I-III van SBB, dat er in ieder geval geen financiële belemmeringen meer zijn voor het uitbrengen van een vierde deel.

ROB ARNOLDUS,
penningmeester

In memoriam
prof. dr.
Hille de Vries
(1931-1999)

Hille de Vries was een economisch historicus die lange tijd als hoogleraar aan de Universiteit Leiden werkte. Hij promoveerde in 1971 aan de VU op een dissertatie *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)*. Dit werk was typerend voor zijn betrokkenheid, want zelf kwam hij uit Friesland en migreerde naar het westen van het land. De dissertatie is met een zekere passie en toch de vereiste distantie geschreven. Hij zal ook geïnspireerd zijn door de jaren dertig, die hij als kleine boerenzoon meemaakte. Een belangrijk onderdeel van dit proefschrift vormde het gebruik van de computer, die in de jaren zestig in historische kringen nog wat lacherig werd bekeken. De Vries zette echter door en heeft ook later blijk gegeven van waardering voor een onorthodoxe aanpak en belangstelling. Toen hij in 1975 als lector naar de Leidse universiteit kwam, zette hij zich in zijn sectie in voor onderzoek op toen nog nieuwe terreinen, zoals stadsgeschiedenis en demografie. De Leidse geschiedenis was voor hem eveneens een onderwerp voor colleges, ook al bleef hij in Amsterdam wonen. Het kan zijn dat het klimaat aan de universiteit hem wat te weinig principieel en te vrijblijvend voorkwam.

De belangrijkste bijdrage aan de Leidse geschiedenis waren de colleges die aan de textielfabriek Krantz werden gewijd. In 1983/84 leidde hij een doctoraal werkcollege met als thema 'textiel en arbeid' voor de Tweede Wereldoorlog. Het vervolg kwam een jaar later met de economische geschiedenis van Krantz na 1945. In het kader van het thema was het ook noodzakelijk mensen te interviewen die in de onderneming hadden gewerkt. Met dit gebruik van *oral history* was hij een van de eerste stimulators binnen de subfaculteit geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Uit de colleges kwamen verschillende werkstukken en scripties voort.

Het Krantz-archief wordt op het Gemeentearchief Leiden bewaard, maar was in de jaren tachtig nog niet compleet. Het materiaal dat de Tweede Wereldoorlog bestreek en dat vele spectaculaire stukken bevatte, bevond zich nog in handen van de familie. Met veel geduld en de nodige tact slaagde De Vries erin ook dit deel in het gemeentearchief te deponeren. Dat hij het ook van belang vond om naar buiten te komen met een verslag over deze periode blijkt uit zijn publicatie 'De firma J.J. Krantz en Zoon te Leiden en de economische collaboratie in de Tweede Wereldoorlog'. Het was een gedurfd artikel, maar De Vries zal het vanuit zijn christelijke levensvisie noodzakelijk hebben gevonden dit te schrijven.

Ook na zijn emeritaat in 1994 bleef de Leidse geschiedenis hem bezighouden. Zo was De Vries lid van de Commissie van Bijstand en Advies voor de Leidse Meelfabriek, een kwestie die de stad jarenlang heeft beheerst.

DIRK JAAP NOORDAM

Verzuchtingen van een rentmeester

Over de inkomsten van het klooster Mariënpoel in de zestiende eeuw

GEES DOEDEIJNS

Inleiding

In het voorjaar van 1428 kwamen de toekomstige zusters van Mariënpoel in Oegstgeest aan. Armoede en problemen op politiek en kerkelijk terrein hadden de zusters gedwongen het Agnesklooster in Oudewater te verlaten.¹ Hertog Filips de Goede van Bourgondië nam de zusters in bescherming en gaf een vrijgeleide om hun beesten, have en goed over te brengen.² De kloosterzusters kregen vooral veel bijstand van Boudewijn van Zwieten. Hij kocht de hofstede Podikenpoel met 28 morgen (238.448 m²) land van Hendrik van Wassenaar en zegde de religieuzen 3.000 Bourgondische schil-den toe voor de verbouwing van de hofstede en voor de aankoop van de grond. Voor wat betreft het laatste bedong hij dat hij de zusters van advies zou dienen; grondbezit was namelijk een voorwaarde om inkomsten te verwerven.³ De zusters vestigden zich op hun nieuwe terrein, bij de kruising van de huidige Wassenaarseweg en Rijnsburgerweg.

Door de schenking van Boudewijn van Zwieten verschilde de status van Mariënpoel vanaf de stichting al aanmerkelijk met die van de andere vrouwenkloosters in en om Leiden. De zusters behoefden namelijk niet in hun levensonderhoud te voorzien door het verrichten van handenarbeid. Door de royale schenking van Boudewijn van Zwieten werden zij in staat gesteld dagelijks het koorgebed te onderhouden. Ook heel wat adellijke weldoeners vertrouwden de zusters de zorg voor hun zielenheil toe, waardoor zij naast het gewone officie van iedere dag ook verantwoordelijk waren voor vele zielmissen. Waarschijnlijk waren de talrijke vieringen van de memories en de jaargetijden geen geringe taakverzwaring voor de zusters van Mariënpoel, maar betekenden zij ook extra inkomsten boven de reguliere ontvangsten, bijvoorbeeld uit lijfrenten voor de zusters en renten op landbezit.

Over het reguliere kloosterleven in Mariënpoel is wel iets bekend,⁴ maar de bronnen van inkomsten die dit leven mogelijk maakten hebben nog nauwelijks aandacht gekregen. Toch geven de rekeningen van de eerste helft van de zestiende eeuw een vrij volledig beeld van de economische achtergronden van het klooster, dat tot de verwoesting in 1572 in redelijk goeden doen verkeerde.

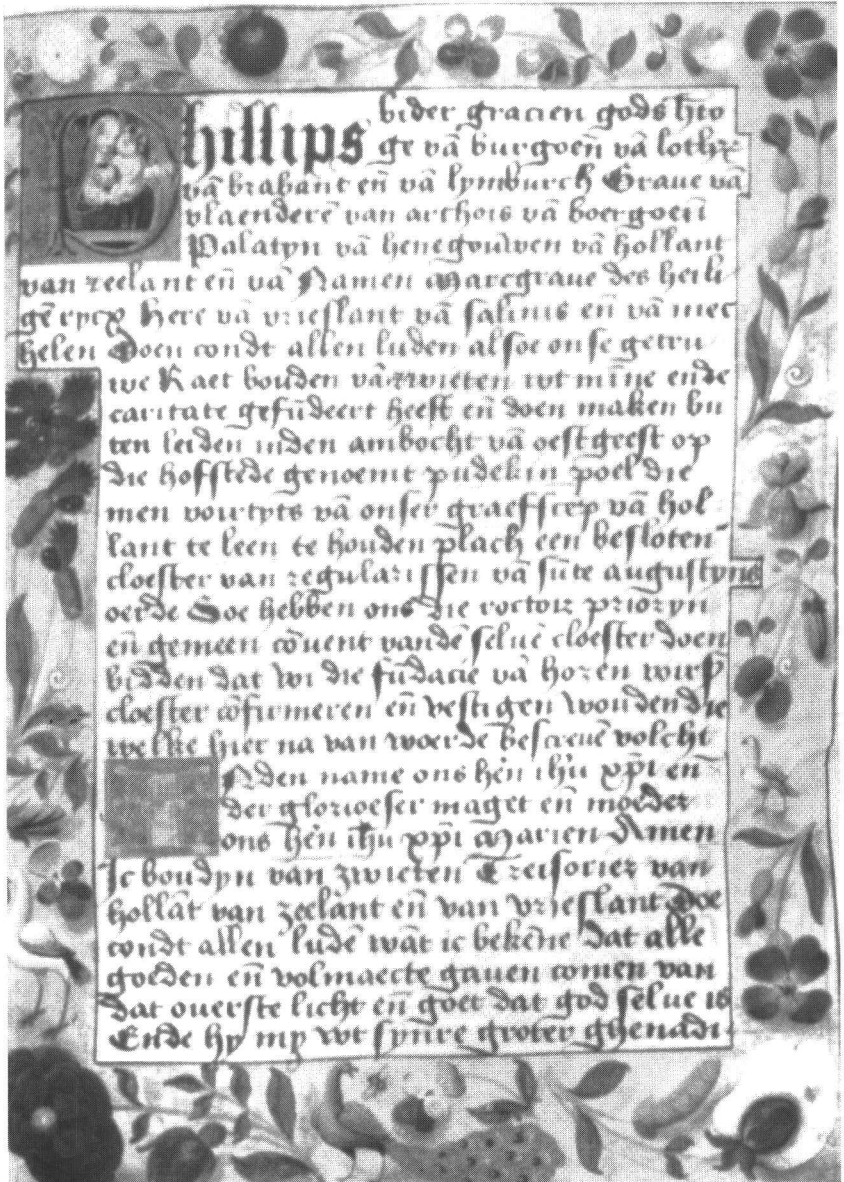
Verzuchtingen van een rentmeester

Ende want der vader qualic betaelt, verzuchtte Engebrecht Jacobsz. van Endegeest, rentmeester van het klooster Mariënpoel, in het jaar 1525 toen hij bezig was met het bijhouden van de administratie van het klooster. Uit de rekeningen van de rentmeester van Mariënpoel blijkt dat zich regelmatig problemen voordeden met uitbetalingen aan het klooster. Deze problemen waren van velerlei aard, en enkele ervan komen in dit artikel aan de orde.

Evenals ieder middeleeuws vrouwenconvent had het klooster Mariënpoel een inkomen nodig voor het levensonderhoud van de monialen. In de periode waarover de rekeningen van de rentmeesters bewaard zijn gebleven, bestaan deze inkomsten hoofdzakelijk uit geldelijke 'toelagen'.⁵ Deze toelagen vallen in een aantal categorieën uiteen.

Zo werd er in sommige gevallen voor de monialen een *costgelt* betaald. De hoogte van dit kostgeld werd bij de intrede van een meisje overeengekomen en jaarlijks door de ouders, familieleden of andere naaste verwanten ten behoeve van haar levensonderhoud betaald. In plaats van kostgeld kon het klooster voor de monialen ook andere vormen van inkomsten ontvangen. Deze bestonden dan uit renten die gevestigd konden zijn op steden, kloosters, kerken, andere instanties of landerijen. Dergelijke renten konden verschillend van aard zijn en uit lijf-, los- of erfrenten bestaan. Of deze renten ook tegelijkertijd bij de intrede van de zusters of op een later tijdstip aan het klooster toekwamen, valt bijna niet na te gaan. Het is mogelijk dat bijvoorbeeld lijfrenten voor de zusters gekocht werden nadat zij reeds ingetreden waren, iets dat blijkt uit de omslag van een rekening over het boekjaar 1539. In dit geval gaat het over een koopakte van lijfrenten op de stad Leiden, die opgemaakt werd ten behoeve van Geertruid Floris Claasdr. In deze akte

De stichtingsoorkonde van Mariënpool,
naar een fraai verlucht afschrift uit de
eerste helft van de zestiende eeuw.
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek,
132 B 13, f. 1.

wordt zij vermeld als een geprofeste moniale in Mariënpoel, dus dan heeft zij haar noviciaat reeds achter de rug en haar gelofte afgelegd.

De geldelijke toelagen voor de monialen van Mariënpoel

Het kostgeld van de monialen werd in de meeste gevallen op vaste tijdstippen uitbetaald door hun ouders of verwanten. Waaruit deze bedragen werden bekostigd, is in de meeste gevallen echter niet duidelijk. Soms wordt vermeld dat de gelden uit de opbrengst van de goederen van de betalingsplichtige zelf afkomstig zijn en juist daardoor kan er verwarring in de omschrijving van de betalingen optreden. Zo kunnen bepaalde bedragen nu eens als kostgeld en dan weer als lijfrenten vermeld worden.

Lijfrenten waren voor Mariënpoel de belangrijkste bron van inkomsten ten behoeve van de zusters. De lijfrenten die de zusters inbrachten, waren in hoofdzaak gevestigd op de steden en werden gewoonlijk tweemaal per jaar uitgekeerd. Over de periode van 1519 tot 1572 werd een vijftigtal lijfrenten ten behoeve van de monialen afgesloten. Van deze lijfrenten was ongeveer vijftig procent op steden, kloosters of kerken gevestigd en voor het merendeel op de stad Leiden afgesloten.⁶ De andere steden waar voor de monialen van Mariënpoel lijfrenten waren gekocht, zijn Utrecht,⁷ Gouda, Alkmaar, Delft, Bergen op Zoom en Schiedam. Ook de kerken van Egmond, Voorschoten en Oterleek en de kloosters Engelendaal in Leiderdorp en Mariënhaven in Warmond hadden zich verplicht om lijfrenten uit te keren aan Mariënpoel. De resterende lijfrenten waren afgesloten op landerijen van de ouders, erfgenamen van de ouders of andere verwanten van de monialen. Dit laatste verklaart waarschijnlijk dat de rekeningen weinig onderscheid maken tussen de termen lijfrenten en kostgelden. In slechts enkele gevallen maakt de rentmeester een duidelijk onderscheid tussen deze twee termen. Het betreft hier de betalingen voor Marie van Boshuizen en Fransje Jansdr. uit Gouda.

Voor de moniale Marie van Boshuizen wordt door haar moeder, de *joncfrou* Van Boshuizen, jaarlijks een kostgeld betaald van 15 £.⁸ Na 1525 komt deze betaling, onder de noemer kostgeld, niet meer in de rekeningen voor. Vanaf dat jaar bestaat het inkomen van Marie van Boshuizen uit een lijfrente, die voldaan wordt uit de opbrengst van *die Stienplaets in Leyerdorp*,

die in het bezit is geweest van haar vader. Waarom deze omzetting heeft plaatsgevonden, verklaart de rentmeester helaas niet. Een andere omzetting van de betaling van kostgeld naar een lijfrente betreft het jaarlijkse inkomen ten behoeve van Fransje Jansdr. Ook haar kostgeld, dat tot 1525 voor haar werd betaald door Willem Goudt, de rentmeester-generaal van Noord-Holland, werd vervangen door een lijfrente, jaarlijks uitbetaald door de stad Gouda.

Of het klooster een basisbedrag ter bestrijding van de kosten voor het levensonderhoud van de monialen verlangde, is niet met zekerheid vast te stellen. Opvallend is wel dat jaarlijks vrij veel bedragen tussen de 10 en 20 £ werden betaald; het gemiddelde bedrag komt op 21 £ per moniale. Er zijn echter uitzonderingen. Voor een aantal monialen, wier inkomen buiten de berekening van het gemiddelde is gehouden, werden jaarlijks bedragen ontvangen die het gemiddelde bedrag rijkelijk overschreden.⁹

De betalingsproblemen van de steden

Dat de koop van lijfrenten niet zonder risico's was, blijkt uit het feit dat de steden vaak de uitbetalingen noodgedwongen moesten uitstellen. Veelal werd dit uitstel veroorzaakt door de hoog opgelopen schulden van de steden. Deze schulden waren bijvoorbeeld in Leiden onder meer te wijten aan de financiële bijdragen die de stad moest leveren naar aanleiding van het beleg van Rotterdam tijdens de Jonker-Fransenoorlog (1488-1492), de opstanden in het noorden van Holland, het Kaas- en Broodspel (1491-1492) en de in 1491 opnieuw uitgebroken oorlog met Gelre, die tot in 1543 zou voortduren. Door deze woelige tijden en mede door de achteruitgang van de handel en nijverheid raakte Leiden in grote financiële problemen. Pogingen om deze problemen op te lossen brachten de stad in een neerwaartse spiraal. Om aan haar financiële verplichtingen te kunnen voldoen, werd de stad steeds weer gedwongen om renten te verkopen, zodat met de opbrengst daarvan aan de betalingsverplichtingen van de eerder verkochte renten kon worden voldaan. In 1491 liepen deze reddingspogingen spaak en waren de stedelijke schulden dermate hoog opgelopen dat Leiden (evenals andere Hollandse steden) bij de landsheer uitstel van betaling moest aanvragen. Dit werd vergund en nog meerdere malen daarna werd uitstel van betaling van rente-

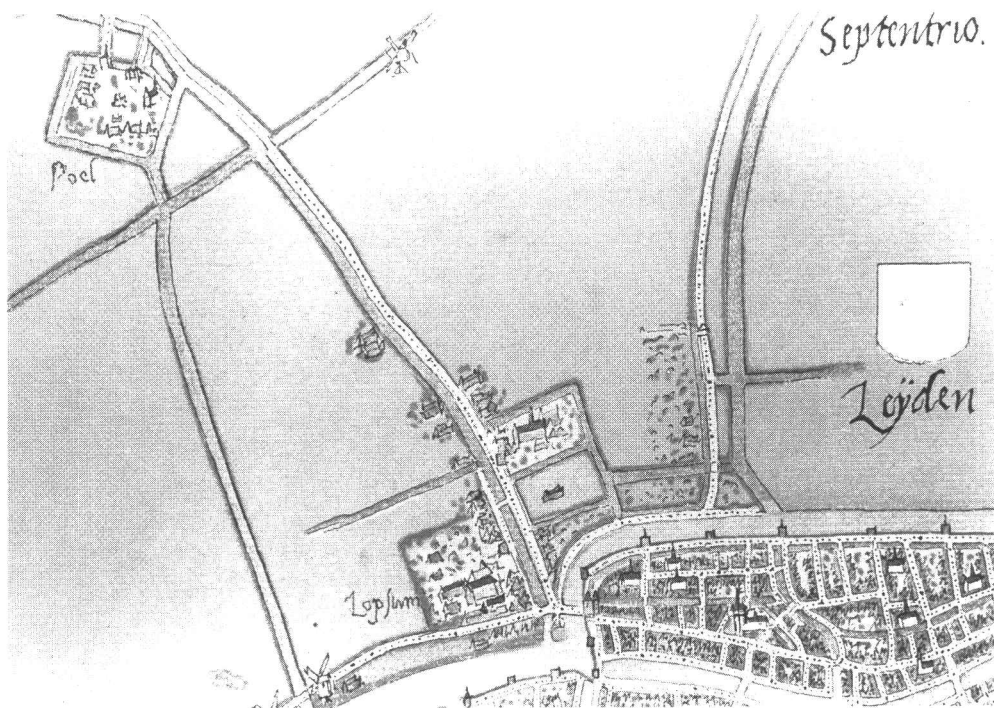
betalingen aangevraagd en verkregen.¹⁰ In de rekeningen van Mariënpool wordt dit uitstel van rentebetalingen *onderhout* genoemd.

Behalve dat de betalingen van de lijfrenten worden 'onderhouden', kunnen zij ook nog eens 'gereduceerd' worden. Al in het boekjaar 1518-1519 is sprake van dergelijke kortingen op de lijfrenten. Hoe deze kortingen, waarbij slechts een bepaald percentage van de afgesproken lijfrenten wordt uitgekeerd, tot stand zijn gekomen, is helaas niet na te gaan. De kortingspercentages zijn daarvoor veel te gevarieerd. Zo wordt de lijfrente op de stad Leiden van zuster Antonia Arendsdr. van Duivenvoorde van 12 £ gereduceerd tot 5 £ 8 s. – een reductie van 55 procent –, terwijl een lijfrente van 6 £, eveneens op de stad Leiden, ook wordt gereduceerd tot 5 £ 8 s. – dan slechts een reductie van tien procent. De lijfrente ten behoeve van Antonia Arendsdr. is niet het enige bedrag dat tot ongeveer de helft wordt gereduceerd. Janne, de dochter van heer Lodewijk van Schengen, wordt op haar jaarlijkse lijfrente met 44 procent gekort: in plaats van 18 £ ontvangt het klooster slechts 10 £ 2½ s. per jaar. De lijfrenten ten behoeve van Janne van Schengen en Antonia van Duivenvoorde zijn niet de enige gereduceerde renten.

Privé-personen als wanbetalers

Ook andere bronnen van inkomsten gaven niet zelden aanleiding tot moeilijkheden. Het was vaak geen eenvoudige opgave om lijfrenten en kostgelden op tijd te innen. Ook in deze gevallen komt men de vermelding tegen dat de toelagen niet op tijd werden betaald. De lijfrente van zuster Margriet van Wassenaar werd steeds *nae oude gewoent betailt een halve jaer nae den dach*. Engbrecht Jacobsz. van Endegeest klaagde herhaaldelijk over andere slechte betalers: *ende want Joest Jansz. traegelic betaelt en ende want dese penningen niet gecomen zijn* – in dit laatste geval was de wanbetaler Floris van Coulster. Over Gerrit van Vliet schreef Van Endegeest meerdere malen *ende want hoir vader (Gerrit van Vliet) traich is int betaelen*. Soms was Engbrecht Jacobsz. nog scherper in zijn bewoordingen, bijvoorbeeld toen hij over de betaling voor Anna Joostendr. noteerde *ende want der vader qualic betaelt*. De reeds eerder genoemde Joost Jansz. was blijkbaar zo diep in de financiële problemen geraakt dat hij niet meer in staat was om het overeengekomen kostgeld van 14 £ voor zijn dochter te betalen. In 1526

De ligging van het klooster 'Poel' ten opzichte van de stad Leiden. Detail van de kaart van Jacob van Deventer, omstreeks 1560.

gaf hij nog wel een obligatie ten bedrage van 14 £ af, maar in 1528 werd heel duidelijk gesteld *ende want haer ouders verarmt sien dat zij niet geven en mogen*. Het staken van de betaling van haar kostgeld stond de moniale loopbaan van Anna Joostendr. blijkbaar niet in de weg, want als priorin van Mariënpool ondertekende zij de rekening over 1532 mede voor akkoord.

Naast het feit dat lijfrenten en kostgelden te laat betaald of met veel moeite geïnd konden worden, kon het zelfs voorkomen dat privé-personen deze gelden helemaal niet betaalden. In 1532 werd de betaling van de lijfrente ten behoeve van Maritgen – een andere dochter van heer Lodewijk van Schengen – gedurende een periode van vier jaar helemaal stilgezet, omdat de landerijen in Zeeland waarop haar lijfrente was gevestigd *overmidts den inbreck van dijcgagen* onder water waren komen te staan. Blijkbaar was het niet de gewoonte dat men deze lijfrenten dan tijdelijk uit andere middelen uitkeerde.

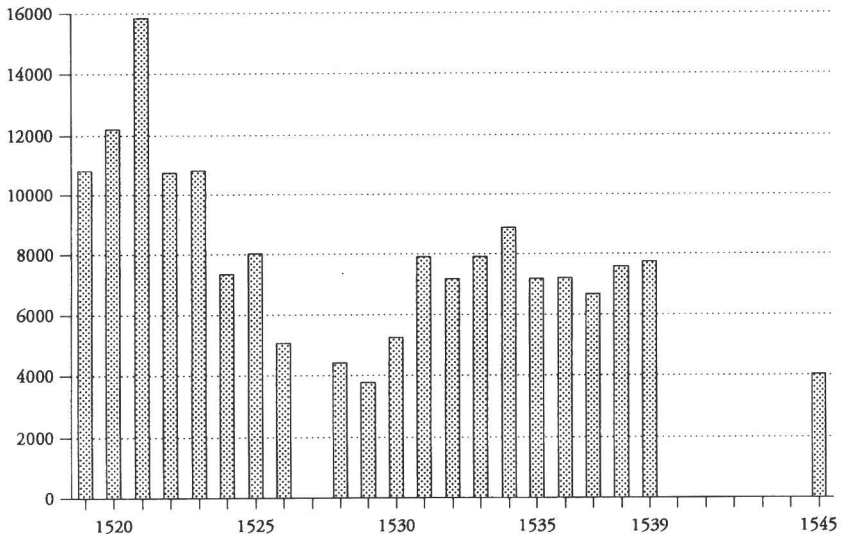
Hoewel de lijfrentebetalingen stopten bij het overlijden van de monialen, werden de op dat moment nog openstaande bedragen nog wel door de stad uitgekeerd. Privé-personen waren hierin minder strikt. Zo had Gerrit van Hoogtwoude nog twee schulden openstaan voor een totaalbedrag van 264 £: de betaling van negen jaar kostgeld voor zijn overleden dochter Aleid en voor Katrijn, zijn andere dochter in Mariënpool. Of deze schulden ooit zijn voldaan, is niet bekend; Gerrit van Hoogtwoude komt uit de rekeningboeken in ieder geval naar voren als een notoire wanbetaler.

De uitbetalende instanties werden opmerkelijk snel op de hoogte gesteld van het overlijden van een belanghebbende. Dit is niet zo verwonderlijk, want de steden keerden een beloning uit aan de bode die de dood van een bezitter van een lijfrente kwam melden. Deze aanzegger ontving het zogenaamde 'bodenbrood'. In 1525 werd de lijfrente van Geertruid Floris Claasdr. gestopt, waarop de rentmeester in zijn boekhouding vermeldde dat *die burgemeesteren van Leyden seggen dat sij gestorven is*. Toen Haze Gerritsdr. Butenweg in 1534 stierf, maakte de rentmeester gewetensvolle berekeningen *van dat beloept des tijts wanneer sij oflivich worde, te weten den laetsten dach octobris, belopende int gheheel twee maenden, voir welke hair comt van die 16 ponden etc. soude belopen twee ponden 12 sc.* Betalingen waarvoor een onderhoudsperiode gold, werden ook na de dood van de monialen gewoonlijk doorbetaald. In 1545 werd de betaling door de stad Brielle van de achterstallen voor de overleden zuster Margriet Jansdr. als volgt vermeld: Margriet Jansdr. saligher ghedachten op die stede van Den Briel van 3 jaren ende een half achterstallighe lijfrenten. Teerste jaer ende daer verschenen waer den eersten octobris. Ende dander helft den eersten martii langleden nae uutwijsinghe die registers ende wort betaelt nae haer doot. Dair teerste jaer van den drie. Daer om hier ghestelt die volle somma 15 ponden.

De stad Brielle had dus een betalingsachterstand van drieëneenhalf jaar en pas drie jaar na de dood van Margriet Jansdr. werd de eerste uitbetaling van de schuld voldaan.

Diagram 1 toont het effect van de fluctuatie in de kloosterbevolking op het inkomen van het klooster. Met name het jaar 1521 valt op door een groot aantal intredingen; rond 1526-1529 is een duidelijke daling te zien, veroorzaakt door het sterven van enkele monialen met een hoog inkomen aan lijfrenten. Zo verloor Mariënpool in 1525 een bedrag van 127 £ aan

Diagram 1. Inkomen aan lijfrenten (1519-1545) in groten.

inkomsten uit lijfrenten door het overlijden van de monialen Margriet van Wassenaar en Margriet van Mathenesse.

Losrenten en erfrenten

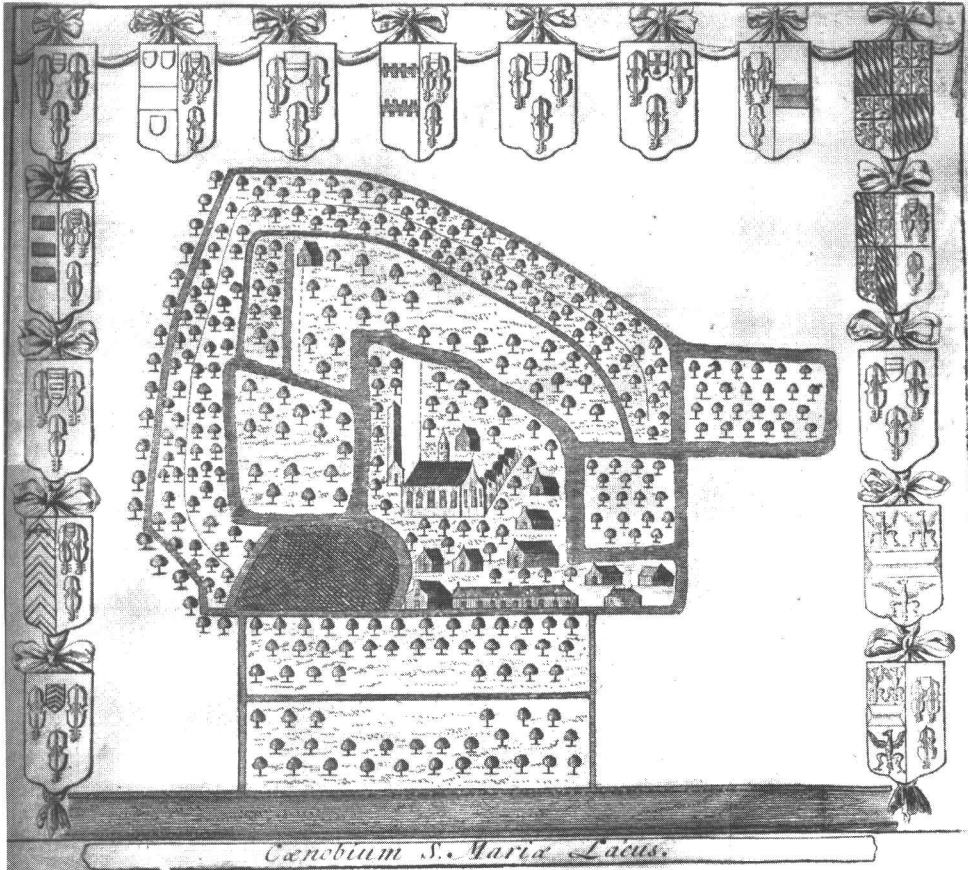
Behalve een inkomen aan lijfrenten ten behoeve van de zusters, bezat het klooster Mariënpoel tevens inkomsten uit los- en erfrenten. Het verschil is van financieel-technische aard. De uitbetaling van een gekochte lijfrente stopte bij het overlijden van degene op wiens of wier leven de rente was gevestigd. Losrenten daarentegen waren overerfbaar; de uitbetaling van het rentebedrag stopte pas als de hoofdsom – het bedrag waarvoor de rente was gekocht – werd terugbetaald door degene die de betaling van de overerfbare losrenten verrichtte. Het ligt dan ook voor de hand dat we de uitbetalingen van dergelijke losrenten heel lang in de administratie van het klooster tegenkomen. Erfrenten of zogenaamde *ewygh ende erfelicke* renten¹¹ waren niet alleen overerfbaar, de hoofdsom ervan kon ook niet worden afgekocht. Indien een dergelijke rente op land of op huizen rustte, ging de verplichting

om deze rente te betalen mee over naar de volgende eigenaar.¹² Het spreekt vanzelf dat de inkomsten uit deze erfrenten voor een instelling als Mariënpoel niet de beste belegging waren. Omdat tijdens het afsluiten of schenken van een dergelijke erfrente geen rekening werd gehouden met de geldontwaarding, nam in de loop der jaren de waarde van deze renten af en liepen de inkomsten uit deze renten terug. De bedragen bleven gelijk, maar de reële waarde in koopkracht ervan daalde gestaag.

De rentmeester van het klooster boekte de lijf- en losrenten op twee manieren. Hij noteerde per jaar de ontvangen bedragen; renten die onderhouden werden, boekte hij met de vermelding *niet* en met de reden waarom het bedrag niet was ontvangen. Net als lijfrenten konden losrenten worden onderhouden en gereduceerd. Zo had Mariënpoel in 1519 een aantal losrenten op de stad Leiden, die in dat jaar al waren gereduceerd: een losrente van 26 £ was gereduceerd met 31,8 procent, een andere losrente van jaarlijks 6 £ was zelfs met 78 procent gereduceerd tot een bedrag van 2 £ 12 s. Door de reducties van de stad Leiden liep het klooster Mariënpoel jaarlijks alleen al 20 £ 13 s. 6 d. aan inkomsten mis. Ook de stad Haarlem reduceerde haar losrenten. In eerste instantie werd de losrente van *jonffrouwe Elyzabet van Souttelande, de vrouwe van Hoochtwoude* voor twee jaar onderhouden, maar in 1532 was geen sprake meer van onderhoud en werd de betaling van de losrente opeens *niet meer betaelt dan mit die halve renten*. De stad Haarlem stelde de rentebetaling dus niet langer uit, maar saneerde haar schulden door slechts de helft uit te betalen. Deze gehalveerde losrenten kwamen in 1572 nog steeds in de boeken van het klooster voor. Gedurende de hele periode miste Mariënpoel alleen al door deze drie reducties op losrenten een inkomen van 1.252 £ 2 s.¹³

In vergelijking met het onderhoud van de lijfrenten valt het onderhoud van de losrenten mee. De losrente op Wouter Geerlofsz. van 6 £ werd bij de uitbetalingsdatum een half jaar onderhouden. Een bericht uit 1520 vertelt waarom: *ende want die stede van Leyden bij ottroy vercregen heeft van de Coenniclike Maiesteit dat sij een half jair na die verschijninck van die stede renten eerst sullen mogen doen betalinge*.¹⁴ Drie jaar later, in 1523, onderhield Leiden de uitbetaling van de losrenten gedurende een jaar, terwijl de andere Leidse instellingen – zoals de strijkerij – nog steeds op tijd uitbetaalden. Pas in 1525 onderhield ook de strijkerij een half jaar, een onderhoud

"Cœnobium S. Mariæ Lacus."
Plattegrond van het klooster, naar een
gravure uit 1719.

dat duurde tot en met 1530. In 1531 was alles weer bij het oude; de bedragen bleven weliswaar gereduceerd, maar werden wel weer op het juiste tijdstip uitbetaald. Ondanks het feit dat tot 1572 de stad nog acht keer toestemming kreeg tot uitstel van rentebetaling, valt dit in de kloosterrekeningen niet te constateren.

Buiten de stedelijke instellingen leverden andere instanties en privé-persoonen die losrenten uitbetaalden geen probleem op voor Mariënpoel. Al deze losrenten werden zonder problemen op tijd uitbetaald. Hoofdzakelijk betreft het hier losrenten die werden uitgekeerd door andere kloosters in en buiten

de stad, zoals het Sint-Hiëronymusklooster, het Sint-Catharinaklooster en het convent van Sion te Delft. Ook de losrente van 6 £ *op die grote scole* in Leiden werd ieder jaar op tijd uitbetaald.¹⁵

Problemen bij de analyse van de rekeningen

Soms scheppen de benamingen van de renten in de rekeningen verwarring. Regelmatig is er sprake van losrenten, die in het volgende jaar ineens erfrenten of erfpachten worden genoemd. Zelfs kan het voorkomen dat lijfrenten vermeld worden als losrenten of als erfpacht. De renten van Maria Willemsdr. bijvoorbeeld worden afwisselend omschreven als losrenten, renten of lijfrenten. De benamingen zijn weliswaar verschillend, maar de bedragen zijn steeds gelijk. Een verklaring voor dit probleem is dat het hier verschrijvingen betreft die zijn veroorzaakt door het 'dubbelschrijven', want de rentmeester was verplicht om zijn rekeningen in tweevoud op te maken.

Een andere moeilijkheid is dat losrenten en erfpachten op land staan geboekt onder de ambachten waarin deze losrenten en erfpachten zijn gevestigd. De inkomsten uit deze losrenten en erfpachten worden dan tegelijkertijd met de andere inkomsten uit landerijen in de boeken opgenomen. De nieuw gevestigde losrenten en erfpachten werden echter geboekt onder de rubriek *Hier nae volghen enighe erfhuysren* en niet meer onder de desbetreffende ambachten. Waarschijnlijk heeft deze gewoonte te maken met een nieuwe wijze van boekhouden, geïntroduceerd door rentmeester Floris Willemsz. in 1532, aangezien toen ook andere posten onder een andere rubriek werden opgenomen. Zo werd de opbrengst van de losrente op de molen in Wassenaar niet langer vermeld onder de rubriek 'Wassenaar', maar onder het kopje *Hier nae volghet een ander ontfanc...*

De nieuwe manier van optekenen in de administratie van Mariënpool kan tot vreemde conclusies leiden. In diagram 2 valt dit duidelijk waar te nemen: het lijkt erop dat de inkomsten aan losrenten na 1530 een enorme groei te zien geven, maar niets is minder waar. De stijging na 1530 heeft slechts te maken met een gewijzigde notatie in de boekhouding door de opvolgers van Engebrecht Jacobsz. van Endegeest.

Een ander probleem bij het analyseren van de rekeningen spruit voort uit het feit dat gedurende een aantal jaren de boekhouding werd gevoerd door

Diagram 2. Inkomen aan losrenten (1519-1545) in groten.

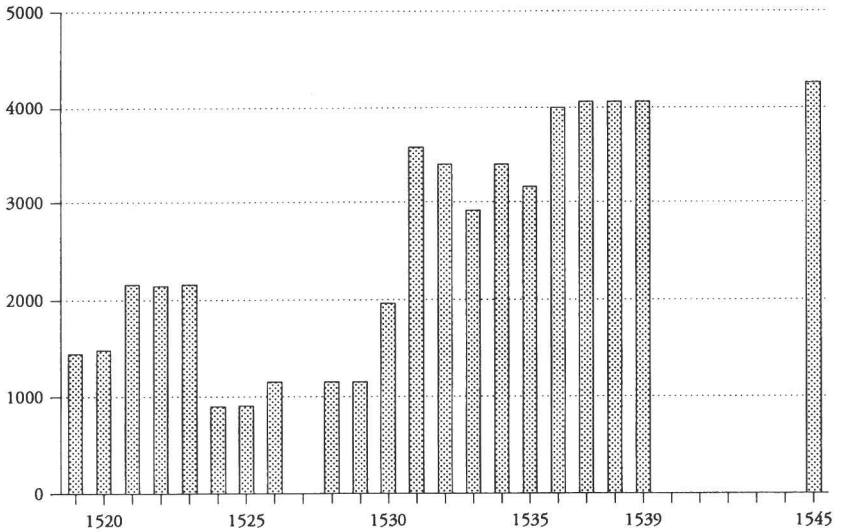
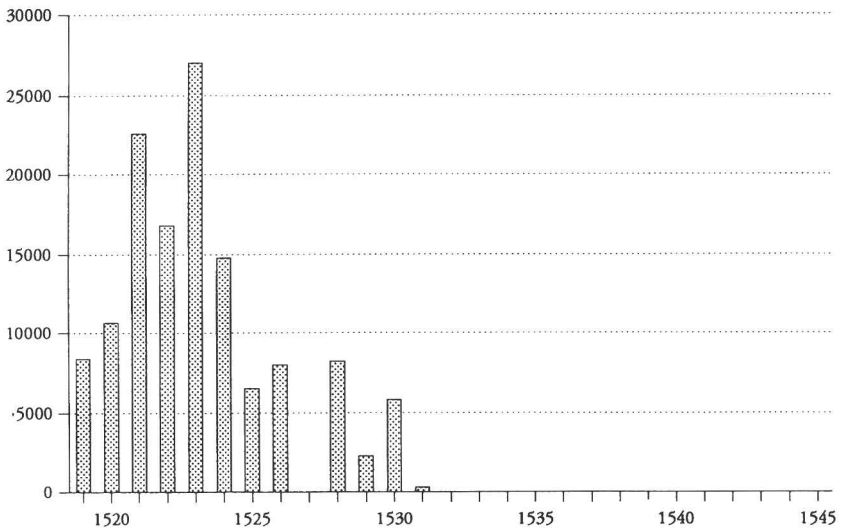
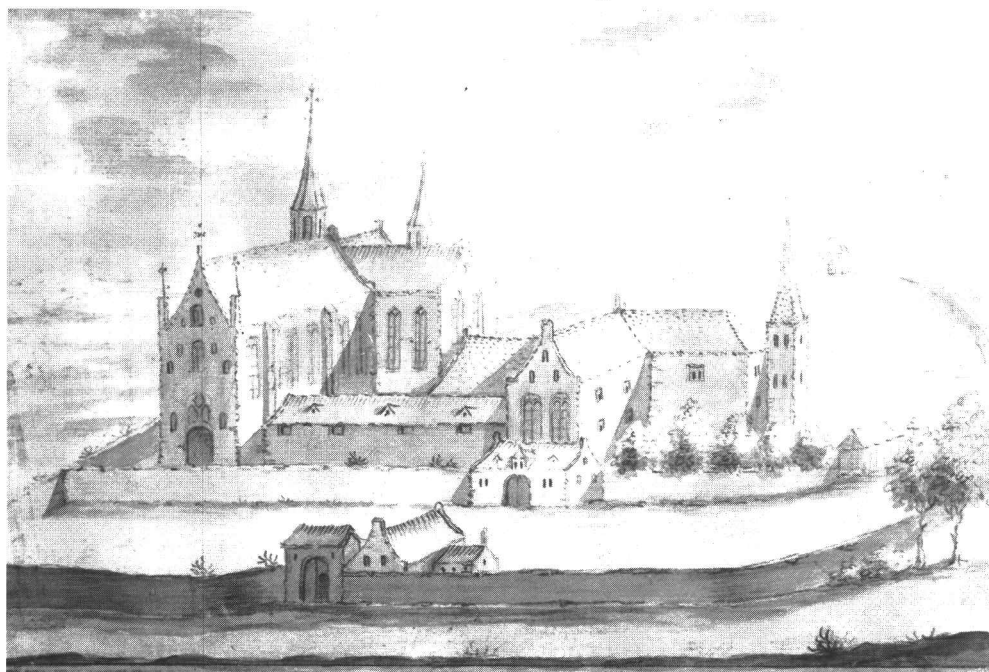

Diagram 3. Inkomsten uit diversen (1519-1545) in groten.

“t Klooster Mariepoel buyten Leyden,
1572.” Tekening uit de achttiende eeuw.

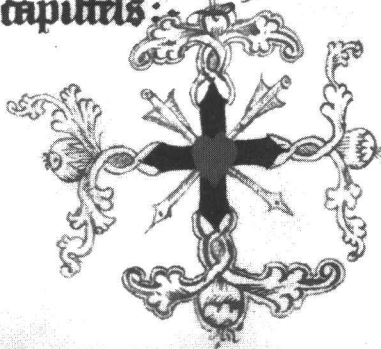
t Klooster Mariepoel. buyten Leyden. 1572

de pater van het klooster, broeder Lambrecht. Juist in de periode 1520-1524, toen broeder Lambrecht de administratie voerde, lijkt het inkomen van het klooster hoger dan in de jaren dat een andere rentmeester de boeken bijhield.

In diagram 3 is het effect van het rentmeesterschap van broeder Lambrecht zichtbaar. Over de periode waarin de pater het rentmeesterschap uitoefende zijn de inkomsten uit de rubriek 'diversen' het hoogst. Wel moet worden gezegd dat deze periode samenvalt met de jaren waarin men zich in Mariënpool intensief bezighield met de paardenfokkerij en de handel in paarden. Het is niet duidelijk of dit een economische activiteit was van het klooster, of een liefhebberij van de pater. In ieder geval verdwijnen deze posten op het moment dat Engebrecht Jacobsz. van Endegeest de taak van rentmeester

Kloostergelofte van Margriet Jansdr.,
begin zestiende eeuw.

Muster Marguete ians dochter. loue god en
 allen heilighe in teghenwoordicheit des prioris
 ende onsen tectoers. Stantachticheit in desen
doelste. Ewighe rennichet in ons lichaems. Niet
enghens te hebben. Ende ghehoerlaemheit onser
priorinne ende hair rechte nacomelinge. Naer sinte
augustyns reghel ende ghemeeen inlettunghe ons
generaels capitels:

weer van broeder Lambrecht overneemt. De grote toename van inkomsten uit diversen in 1521 wordt veroorzaakt door posten die doorgaans niet bij andere rentmeesters voorkomen, zoals de verkoop van 450 el laken aan Hillegond Gerritsdr. van Dordrecht – in totaal voor een bedrag van 129 £ 7 s. 6 d.; ook vermeldde broeder Lambrecht de ontvangst van 260 £ als gevolg van het afkopen van een losrente door heer Willem van Alkemade en 30 £ uit de verkoop van land aan dezelfde heer Willem. Andere rentmeesters namen dit soort inkomsten niet op. Blijkbaar combineerde broeder Lambrecht twee taken, namelijk die van rentmeester en die van pater die verantwoordelijk was voor alle inkomsten van het klooster. Een deel van de ontvangsten ging waarschijnlijk buiten de boeken van de rentmeester om. Deze gang van zaken bemoeilijkt het zicht op de financiële beslommingen van het klooster.

Conclusie

Het klooster Mariënpoel ontving voor de bestrijding van de kosten van levensonderhoud van de monialen in hoofdzaak een inkomen uit lijf- en losrenten of kostgeld. De kostgelden werden aan het klooster voldaan door de ouders of de naaste familieleden van de monialen, terwijl de lijf- en losrenten van de zusters – behoudens enkele uitzonderingen – hoofdzakelijk waren gevestigd op Hollandse steden; de overige renten waren gevestigd op andere instellingen, zoals kloosters en kerken. Mogelijk was er sprake van een standaardbijdrage voor het levensonderhoud van de monialen, een tarief dat meestal varieerde van 10 tot 20 £.

De inning van de kostgelden die direct door de ouders of familieleden werden voldaan, leverde meestal weinig problemen op; de inning van lijf- en losrenten des te meer. Door de zorgwekkende financiële toestand van de steden in de eerste helft van de zestiende eeuw werden de renten soms aanzienlijk gereduceerd of pas later uitbetaald. Dit laatste varieerde tussen een periode van een half jaar tot enkele jaren na de verschijningsdatum van de rente. In hoeverre dit van invloed is geweest op de kloosterfinanciën valt niet op te maken: achterstal en reductie waren vertrouwde verschijnselen in de kloosterrekeningen van Mariënpoel.

Bijlage. Lijfrenten en kostgelden ten behoeve van de monialen uit Mariënpool

Voor de jaren 1518-1531 loopt het boekjaar van september tot september; voor deze periode hebben de hieronder vermelde jaren betrekking op het jaar waarin de rekening werd afgesloten. Van 1531 tot 1545 en in 1572 is het boekjaar gelijk aan het kalenderjaar. Waar een sterretje (*) staat, is het gegeven waarschijnlijk, maar niet zeker.

Afkortingen:

- rv = *religiones vero* (kloosterleeftijd)
 lr = lijfrente
 kg = kostgeld
 er = erfrenten
 gd = gereduceerd bedrag
 Rg = Rijns gulden

Jaar	naam (leeftijd)	soort rente, betaald door	bedrag
1521	Maria Pietersdr.	lr, stad Leiden	4 Rg
1519	Margriet Jansdr. (75 jr., †1543)	lr, Bernardieten Warmond	2 £ 10 s.
1519	id.	lr, St.-Catharinagasthuis	16 £ 10 s.
1519	id.	lr, Regulieren Leiderdorp	3 £ 15 s.
1519	id.	lr, stad Den Briel	15 £
1519	Marie Asselens	lr, stad Leiden	27 £
1519	id.	lr, stad Leiden	4 Rg
1519	id.	lr, stad Leiden	10 Rg
1519	Lijsbeth van Boekhorst (†1525)	kg, Frank van Boekhorst	18 £
1519	Geertruid Adriaansdr. (85 jr., †1534)	lr, kerk van Otterlick	5 £

1519	id.	lr, kerk van Egmond	5 £
1519	Anthonia van Duivenvoorde (69 jr., †1544)	lr, stad Leiden	12 £ gd
1519	Marie van Boshuizen	kg, jonkvr. van Boshuizen ¹⁶	15 £
1519	id.	lr, <i>op die Steenplaets</i>	15 £
1519	id.	lr, strijkerij Leiden	8 £
1519	Marie Hugendr.	lr, kerk van Voorschoten	17 £ 10 s.
1519	id.	kg, wed. Huge Willemsz.	10 £
1519	Katrijn meester Jan Nijsdr. (60 jr., †1546)	lr, stad Utrecht	152 £ 8 s. 11 d.
1519	id.	lr, stad Delft	12 £ gd.
1519	Alijt Barentsdr. (60 jr., rv 49 jr., †1546)	lr, stad Utrecht	12 £ 7 s. 6 d.
1519	Margriet van Mathenesse (†1525)	lr, Jan van Duivenvoorde	42 £
1519	Anthonia Cornelisdr.	lr, haar ouders	12 £
1519	id.	er, haar ouders	6 £
1519	Machteld van Honthorst (82 jr., †1537)	lr, stad Leiden	12 £ gd.
1519	id.	lr, stad Leiden	12 £ gd.
1519	Francijne Jansdr. (32* jr., †1540*)	kg, Willem Goudt ¹⁷	18 £
1519	id.	lr, stad Gouda	18 £
1519	Adriana Joostendr. (50 jr., †1544)	kg, Joost Jansz.	14 £
1519	Anna Jansdr. (68 jr., †1537)	kg, Jan Adriaansz.	15 £
1519	Margriet van Wassenaar (69 jr., †1526)	lr, erfgenamen hr. van Wasse- naar	35 £
1519	id.	id.	50 £
1519	Johanna van Schengen (71 jr., rv 55 jr., †1543)	lr, stad Leiden	18 Rg
1519	Geertruid Floris Claasz.dr.	lr, strijkerij Leiden	9 £
1519	id.	kg, Floris Claasz.	4 £ 10 s.
1519	Maria Willemsdr.	lr, stad Leiden	16 £
1519	id.	kg, Willem Willemsz.	14 Rg
1519	Marie van Schengen (76 jr., †1556)	lr, Jan van Schagen	12 Rg
1519	id.	lr, Wolfert van Schengen	12 Rg
1519	Katrijn van Hoochtwoude (40 jr., †1535)	kg, Gerrit van Hoochtwoude	12 £

1519	Jacopgen van Colster	kg, Floris van Colster	12 £
1519	Haze Buytewechsdr. (76 jr., †1540)	lr, stad Leiden	12 Andr. gld. gd
1519	Alijt van Hoochtwoude	kg, Gerrit van Hoochtwoude	12 £
1519	Anna Jansdr. van Halewijn (77 jr., †1535)	lr, stad Leiden	15 Rg
1521	Maria Pietersdr.	lr, stad Leiden	4 Rg.
1522	Agnes Gillisdr. v. Vlaminxpoirt	lr, stad Bergen op Zoom	30 £
1522	Gerritgen van Riewijck	kg, IJsbrant van Riewijck	18 £
1522	id.	lr, stad Alkmaar	10 £
1523	Machteld Jansdr. van Lindt (54 jr., †1533)	kg, Robbrecht van Airden- burch	18 £
1524	Balich van Vliet	kg, Gerrit van Vliet	18 £
1533	Margriet Jansdr. (75 jr., rv 64 jr., †1543)	lr, Cornelis Dirksz.	12 £
1534	Aagte Andriesdr. v.d. Goude (24 jr., †1541)	lr, stad Gouda	3 £
1534	id.	lr, stad Gouda	6 £
1535	Margriet Jansdr. (75 jr., †1543)	lr, stad Gouda	18 £
1545	Maritgen Vridach	lr, St.-Pancras in Leiden	12 £
1545	Maritgen Hugendr.	lr, de kerk van Warmond	10 £
1545	Petronella Meesdr.	lr, stad Leiden	10 £ 15 s.
1572	Geertruid van Zijl	lr, 10 morgen in Vriessecoop	12 £
1572	Grietgen Jansdr. v.d. Gou	kg, Bartholomeus v. Teylingen	7 Rg 10 st.
1572	Marie van Hoochtwoude	lr, stad Leiden	6 £
1572	Elizabeth van Duivenvoorde	kg, —	40 Rg
1572	Maritgen Gerrits	lr, ooms van Maritgen	12 Rg
1572	Cornelia Godschalksdr.	lr, man en voogd	6½ Rg
1572	id.	lr, erven Willem Goudt	6 Rg
1572	id.	lr, hoppe-excijns van Gouda	25 Rg
1572	Maritgen Jansdr.	lr, Elizabeth Albrechtsdr.	12 Rg
1572	Maritgen Gijsbrechtsdr.	lr, Hendrik Jansz. (Delft)	6 Rg
1572	id.	½ lr, stad Schiedam	6 Rg
1572	Jannitgen Dirksdr.	kg, —	48 Rg
1572	Maritgen Jacobsdr.	lr, stad Leiden	12 Rg
1572	Machteld Godschalksdr.	lr, man ende voecht	6½ Rg
1572	id.	lr, erven Willem Goudt	6 Rg

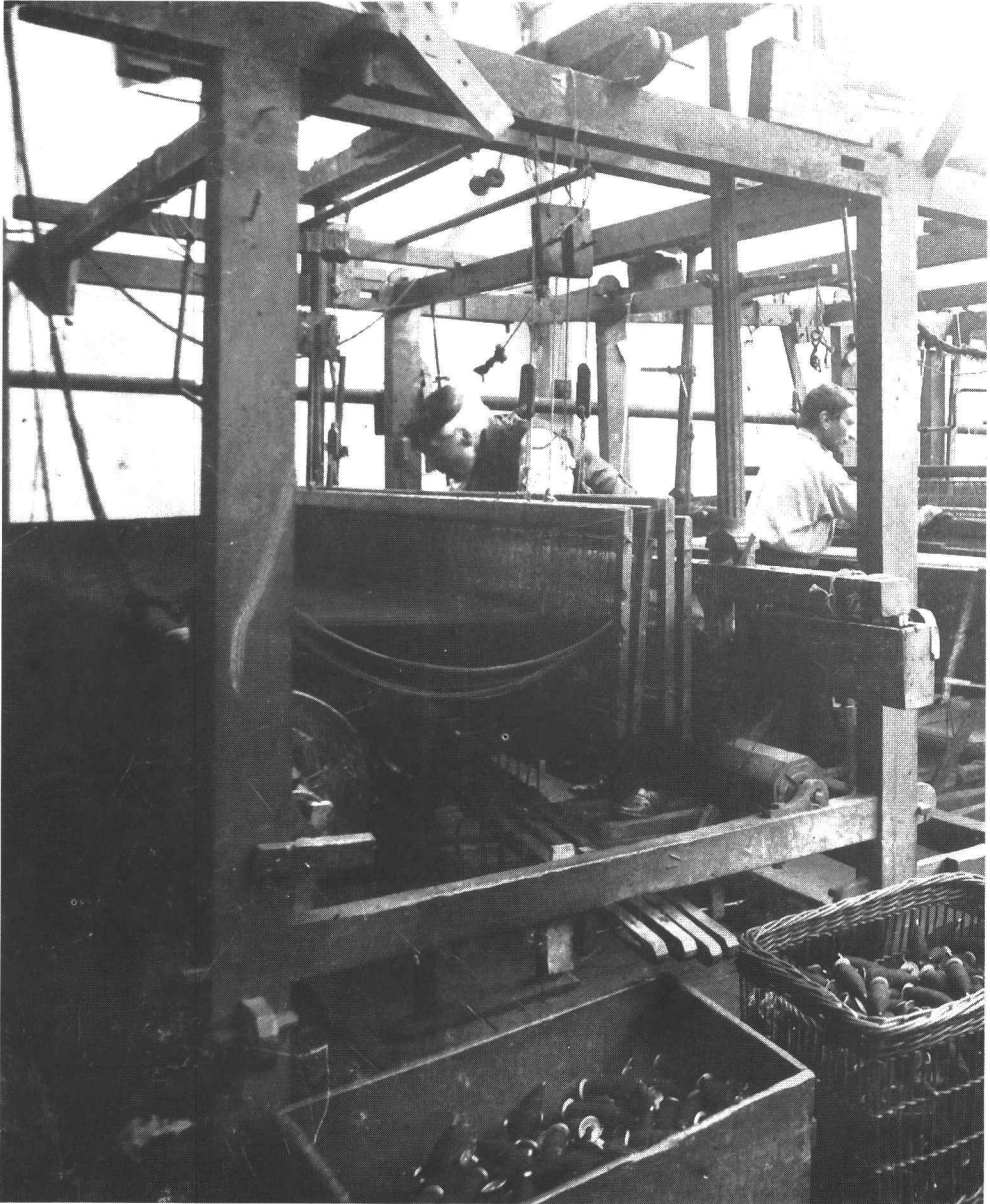
Noten

1. Dit was de periode van het Utrechts Schisma en de strijd tussen Jacoba van Beieren en Filips van Bourgondië; zie hiervoor R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* (Utrecht/Antwerpen 1957) II, 1-22.
2. Frans van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland* (Leyden 1753-1756) IV, 908-909.
3. Gemeentearchief Leiden, archieven van de kloosters (Kl), inv.nr. 858, *Cartularium van het klooster Mariënpoel*, f. 1-4.
4. [W.J.J.C.] Bijleveld, 'Het nonnenklooster Mariënpoel en de stichter Boudewyn van Swieten', *Leids Jaarboekje* 2 (1905) 138-178; Marian Castenmiller, 'Het dagelijks leven in een middeleeuws klooster', *Leids Jaarboekje* 73 (1981) 27-38; R.C.H. Römer, *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland* (Leiden 1854) II, 213-217; A.G. Bontenbal, 'Mariënpoel, de observantie van de clausuur in een Hollands klooster' (Leiden 1997; gedeponeed in het gemeentearchief).
5. Zie Kl inv.nr. 901, *Rekeningen 1518-1539 en 1545*, en Kl inv.nr. 907, *Den ontfanck vant jaer 1572*; de gegevens in dit artikel zijn aan deze bronnen ontleend, tenzij anders vermeld. Zie verder mijn doctoraalscriptie 'Mariënpoel, incomen ende uuytgegeven' (Leiden 1997; gedeponeed in het GAL).
6. Behalve de stad Leiden zelf, was er tevens sprake van de strijkerij, een stedelijke instelling die betalingen verrichtte in verband met de stedelijke lijfrenten. Onder de strijkerij wordt de leges verstaan die betaald werd voor het meten van de lakens; J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ± 1390-1477* (Hilversum 1985) 276.
7. In Utrecht werden ten behoeve van twee monialen, Katrijn meester Jan Nijsdr. en Aleid Barendsdr., meerdere lijfrenten afgesloten.
8. De bedragen zijn uitgedrukt in ponden van veertig groten.
9. Deze monialen waren: Margriet van Wassenaar (85 £), Margriet Jansdr. (67½ £), Jan Dirksdr. (48 £), Margriet van Mathenesse (42 £), Marie Asselensz.dr. (41 £); Elisabeth van Duivenvoorde (40 £) en Cornelia Goedschalksdr. (37½ £).

10. W. Downer, *De financiële toestand van de stad Leiden omstreeks 1500*; voordracht gehouden voor het oud-vaderlands dispuut 'De Costumieren' (z.p. 1951), waarvan de tekst wordt bewaard in GAL, Bibliotheek Leiden en Omstreken, pf 18652/2-17. In 1504 werd vier jaar uitstel verleend, in 1508 een jaar, in 1519, 1520 en 1526 vier jaar, in 1530 drie maanden, in 1531 en 1537 vier jaar, in 1540 zes jaar, in 1546 zes jaar, in 1550 tweeënhalf jaar, in 1555 zes jaar, in 1560 zes jaar en in 1586 zeven jaar.
11. Kl inv.nr. 907, *Den ontfanck vant jaer 1572*, f. 3v; de omschrijving van het begrip erfrente wordt pas in 1572 gebezigd.
12. Voor de problemen bij de vererving van deze renten: R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht/Antwerpen 1954) 197-203.
13. Dit globaal berekende bedrag dient slechts ter illustratie: er is geen inflatiecorrectie op toegepast.
14. Vermoedelijk is met dit *otroy* de toestemming tot uitstel van rentebetaling bedoeld die werd verleend in 1519; zie hiervoor en voor het volgende Downer, *De financiële toestand*, 17.
15. Kl inv.nr. 923: Luytgairt, de weduwe van Boudewijn van Zwieten, schonk op 1 april 1457 een rente van 6 £ 29 s. 3 d. aan Mariënpoel; tegelijkertijd schonk zij een rente van 6 £ aan diverse instellingen in de Pieterskerk, ook gevestigd op de Grote School. Hier is dus sprake van één schenking, verdeeld over meerdere instellingen.
16. Dit kostgeld werd in 1525 omgezet in een lijfrente op "de Steenplaats".
17. Dit kostgeld werd in 1525 omgezet in een lijfrente op de stad Gouda.

Arbeiders aan een weefmachine bij de
firma J.J. Krantz & Zoon in 1895.

Terug van weggeweest

Over de zeventiende-eeuwse weefgetouwen in Leiden en een textielhistorisch museum in de Sleutelstad

JAAP MOES

Inleiding

Het icoontje van een weefgetouw zou in het Leidse stadswapen niet hebben misstaan. De Sleutelstad is immers een historische textielstad die op een internationale reputatie kan bogen. Al in de Middeleeuwen exporteerden Leidenaren lakense stoffen, en later kwamen daar vele andere weefsels bij met prachtige namen als baaien, fusteinen, saaien, warpen en groentgens.¹ Voor de vervaardiging van die spraakmakende kwaliteitsproducten werden in de loop van de tijd honderden handweefgetouwen en spinnewielen gebruikt. Aanvankelijk waren deze werktuigen overal in de stad te vinden. Eerst stonden zij in zogenoemde wevershuisjes, later in kleine werkplaatsen, en tot het einde van de negentiende eeuw werden zij in de grote Leidse textiel fabrieken gebruikt. Voor zover ik weet, bestaan nog slechts twee Leidse handweefgetouwen: een wordt bewaard in de historische afdeling van Stedelijk Museum De Lakenhal, terwijl het andere voorlopig in het atrium van het Stadsbouwhuis staat opgesteld.

Het laatstgenoemde getouw is daar officieel tijdens de presentatie van het boek *Door de wol geverfd. Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw* op 27 november 1998 terechtgekomen. Dit zeldzame toestel waarin het jaartal 1671 is gekerfd, werd bij die gelegenheid door de Dirk van Eck-Stichting aan de gemeente Leiden geschonken. Wethouder Jan Laurier nam het historische getouw namens de oude textielstad in ontvangst. Hij beloofde het antieke werktuig op een geschikte locatie in de stad ten toon te stellen. Zijn gedachten gingen daarbij uit naar het nieuwe bedrijfsgebouw van DZB Leiden op het industrieterrein Roomburg.

Over de geschiedenis van het handweefgetouw was op het moment van de overdracht aan de gemeente niet veel bekend. De stichting was in 1995

in het bezit gekomen nadat een Leidse inwoner haar het toestel samen met een al even oud en gehavend spinnewiel te koop had aangeboden. Eerst had de verkoper Stedelijk Museum De Lakenhal benaderd. Maar dat had geen belangstelling getoond, omdat het naar verluidt "reeds over een weefgetouw voor de historische afdeling beschikt". Het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting vond echter dat deze historische werktuigen in elk geval voor de toekomst veiliggesteld moesten worden en voor Leiden behouden dienden te blijven. Daarom kocht de stichting de bijzondere overblijfselen van de Leidse textielnijverheid uit de 'Gouden Eeuw' op 7 november 1995 aan. Restauratie en tentoonstelling aan het publiek waren van latere zorg, zo redeneerde het stichtingsbestuur.²

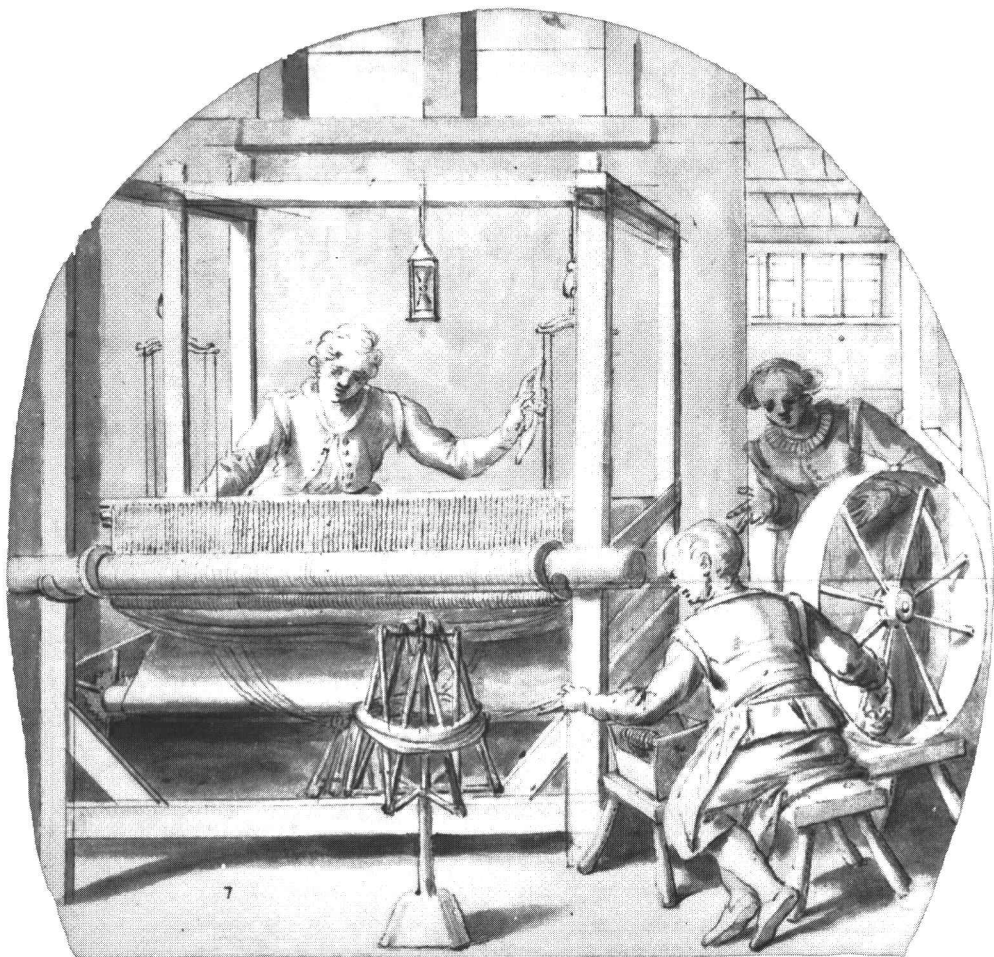
In deze bijdrage wil ik met behulp van archiefmateriaal en literatuur licht werpen op de geschiedenis van de historische Leidse handweefgetouwen. Het tegelijkertijd aangekochte spinnewiel laat ik hier dus buiten beschouwing. Verder beperk ik mij tot de 'recente' geschiedenis van de laatste tweehonderd jaar. Die blijkt overigens al heel wat verrassingen in petto te hebben.

Van enkele losse draden tot een textielhistorisch weefsel

Veel meer dan enkele losse draadjes informatie over de geschiedenis van het weefgetouw waren er ten tijde van de overdracht aan de gemeente niet. Het in het getouw gekerfde jaartal kan natuurlijk voor de datering relevant zijn. Van belang is ook dat het toestel niet zomaar in werking kan worden gesteld, omdat enkele vitale onderdelen ontbreken. Welke dat precies zijn, is minder makkelijk vast te stellen. Momenteel valt daar niet veel meer over te zeggen. Een technisch nauwkeurigere inspectie zal vermoedelijk nog andere merkwaardigheden aan het licht brengen. Ten slotte bood de verkoper een belangrijk aanknopingspunt voor 'het spoor terug'. Hij verklaarde dat hij het getouw had verworven van de Wollendekenfabriek NV J.C. Zaalberg, waar het naar verluidt jarenlang in het kantoorgebouw aan de Vestestraat had gestaan. Dit gerenommeerde Leidse bedrijf werd in 1976 gesloten en vervolgens was een deel van de inboedel 'opgeruimd'.³

De eerste losse draad voor onze historische reconstructie voert dus terug naar Zaalberg. Deze onderneming begon haar activiteiten in 1770. Het is

Het weven. Tekening door Isaac van Swanenburgh, omstreeks 1600.

mogelijk dat het toen reeds honderd jaar oude getouw door de grondlegger van het bedrijf, Jonathan Zaalberg (1731-1812), als een tweede- of derdehands toestel werd aangekocht. Deze kapitaalgoederen waren immers kostbaar. Het werktuig kan sindsdien in het bezit van deze onderneming zijn geweest. Verscheidene oude, maar helaas ongedateerde foto's in het bekende boek *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder*

gaslicht (1850-1915) van A.J. Backer uit 1952 lijken dat te bevestigen. Zij wekken althans de indruk dat handweefgetouwen tot diep in de twintigste eeuw bij Zaalberg stonden opgesteld. In bijlage 1 ga ik daar nader op in. Toen het bedrijf in 1976 sloot, werd het getouw van de hand gedaan. Wij zouden met dit aannemelijke, afgeronde verhaal tevreden achterover kunnen leunen. Toch zou dat niet juist zijn, zoals ik verderop zal aantonen. Deze geschiedenis heeft een grilliger verloop dan aanvankelijk gedacht.

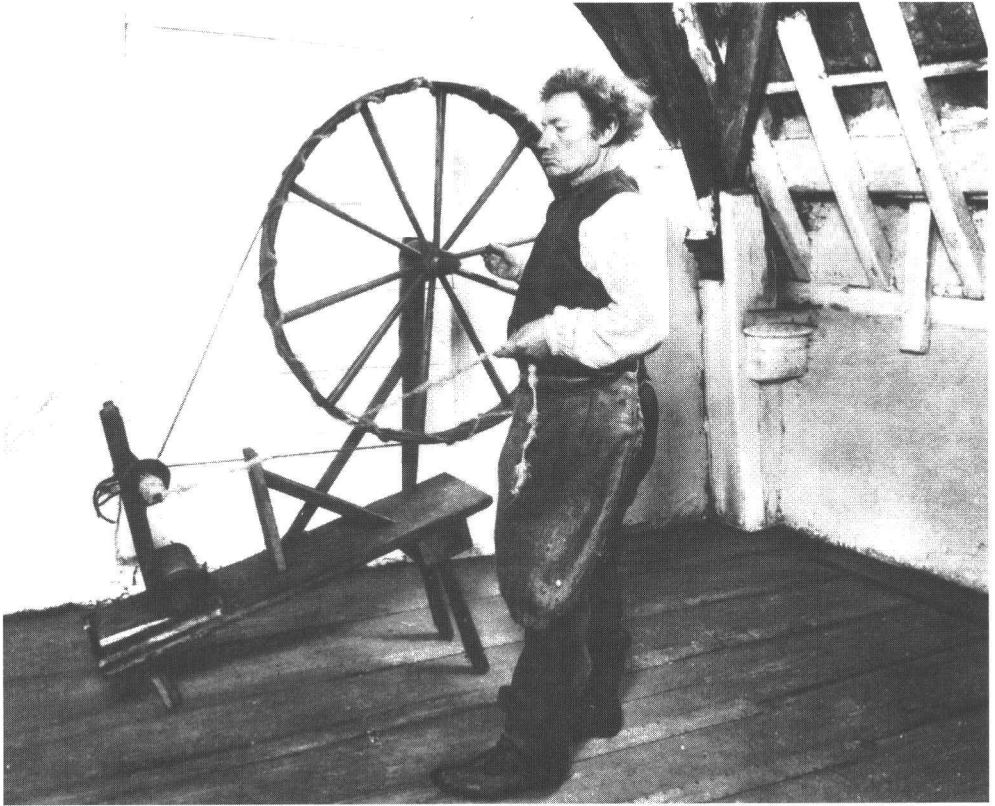
Een andere 'losse draad' is verbonden met mijn onderzoek naar de geschiedenis van sociale werkvoorziening in de Sleutelstad.⁴ Daarvoor raadpleegde ik onder andere het archief van de Stedelijke Werkinrichting. Herhaaldelijk stuitte ik daarin op informatie over 'antieke weefgetouwen'. Dat was toen voor mijn onderzoeksonderwerp van minder belang, zodat ik die gegevens verder liet voor wat zij waren. Nu pak ik die draad weer op, want het blijkt mogelijk om de losse eindjes van beide draden met elkaar te verbinden tot een textielhistorisch weefsel.

Zaalberg, oude weefgetouwen en een Nederlands Textielhistorisch Museum in Leiden

Een uitvoerige geschiedenis van de wollendekenfabriek van J.C. Zaalberg in de periode 1850-1914 is te lezen in het reeds genoemde boek *Leidse wevers onder gaslicht* van A.J. Backer. Bovendien geeft de recent verschenen publicatie *Door de wol geveerd. Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw* een beknopt profiel van het bedrijf van het begin tot de sluiting te Leiden in 1976.⁵ Hier is het vooral van belang dat Jonathan Zaalberg als de laatste directeur uit de fabrikantendynastie in 1931 werd vervangen door een directeur van buiten de familie.⁶ Dat was de in Groningen geboren Willem Antonius Schrandt (1895-1962). Hij had eerst een opleiding tot wisselarbitrageant gevolgd, waarna hij naar Amsterdam verhuisde voor een loopbaan in de bankwereld. In 1931 werd hij directeur van Zaalberg.

Deze nieuwe directeur was betrekkelijk jong en ambitieus. In korte tijd reorganiseerde hij de onderneming. Ook kreeg de overschakeling van stoomkracht op elektriciteit in het bedrijf zijn beslag. De dekenfabriek van Zaalberg was daarmee toegerust voor de toekomst. Tegelijkertijd groeide de belangstelling van de op expansie gerichte directeur voor het Leidse textielverleden.

Tewerkgestelde in de Stedelijke
Werkinrichting aan spinnewiel,
omstreeks 1913.

Dat was functioneel in de bedrijfsvoering. Van oudsher was de merknaam van de wollen deken immers zowel in binnen- als buitenland nauw met de Sleutelstad verbonden. Een Leids loodje was een kwaliteitsgarantie die op een lange traditie kon bogen. De schrandere fabrieksdirecteur beschouwde Leidens historie ongetwijfeld als een marketinginstrument in de concurrentiestrijd met dekenfabrikanten elders. Met name in Tilburg werden ook degelijke wollen deken voor zowel de binnenlandse als de buitenlandse markt geproduceerd.

EEN TEXTIELHISTORISCH MUSEUM IN LEIDEN?

Kort na de reorganisatie van de onderneming wilde Zaalberg-directeur

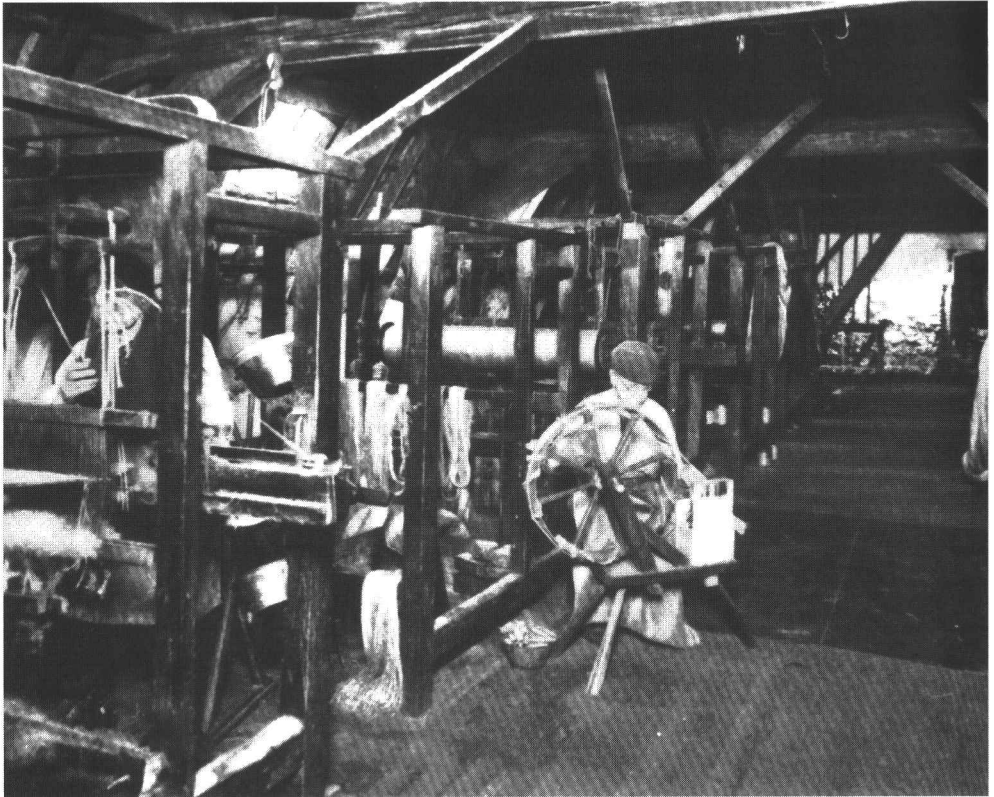
Schrandt in 1937/1938 te Leiden het eerste 'Museum voor de textielnijverheid in Nederland' oprichten.⁷ Hij vond blijkbaar dat Stedelijk Museum De Lakenhal niet genoeg aandacht aan de textielgeschiedenis schonk. Het nieuwe museum zou "een unicum van het vasteland van Europa kunnen worden", aldus de gedreven fabrieksdirecteur. Natuurlijk was Leiden volgens hem de aangewezen plaats. Op dat moment waren in de stad nog veel zeer oude voorwerpen te vinden, waar gemakkelijk een flinke tentoonstellingsruimte mee kon worden gevuld.

De belangstelling voor historische voorwerpen van de oude textielindustrie kwam toen niet uit de lucht vallen. Plannen voor de opening van een textielhistorisch museum bestonden al geruime tijd ook in Tilburg. Zo organiseerde de Brabantse wolstad in de zomer van 1924 een internationale tentoonstelling voor handel en industrie. De Leidse firma's van Zaalberg en van de Gebroeders Van Wijk & Co. werden door de Tilburgse textielcommissie uitgenodigd om een stand over de 'oude lakenfabricage' in te richten. Kennelijk beschikten deze oude Leidse bedrijven toen niet meer over relevante voorwerpen, want zij verwezen de commissie meteen door naar directeur P.W. Hasselbach van de Stedelijke Werkinrichting. Daar bevond zich nog een aantal zeer oude handgetouwen.⁸ Het bestuur der Stedelijke Werkinrichting werd dan ook door de Tilburgse textielcommissie benaderd met het verzoek om enkele oude werktuigen ter beschikking te stellen voor de tentoonstelling.⁹

Ik heb niet kunnen achterhalen of antieke Leidse werktuigen daadwerkelijk naar Tilburg werden getransporteerd, en ook niet of zij weer terugkwamen. Wel heb ik een aanwijzing gevonden: in maart 1925 verzocht het college van B en W van Tilburg aan het Leidse college om "een volledig weefgetouw en fragmenten van een ander weefgetouw" af te staan, vermoedelijk met het oog op de inrichting van een permanente expositie ter plaatse. Waarschijnlijk ging het om de voorwerpen die eerder waren uitgeleend voor de tijdelijke tentoonstelling. B en W van Leiden vroegen het bestuur van de Stedelijke Werkinrichting om advies in deze zaak.¹⁰ In een afschrift van het antwoord valt te lezen dat "niet in het verzoek van Burg. en Weth. der gemeente Tilburg behoort te worden getreden en dat deze historische stukken voor onze stad dienen behouden te blijven".¹¹ De weefgetouwen bleven dus in de Stedelijke Werkinrichting, zij het voorlopig.

Tewerkgestelden in de Stedelijke Werkinrichting aan weefgetouwen en spinnewiel, omstreeks 1913.

ZAALBERG VERWERFT FRAGMENTEN VAN OUDE WEEFGETOUWEN

Uit de historische bronnen blijkt dat in de zomer van 1938 weer enige commotie rond de oude weefgetouwen in de stad ontstond. Zaalberg-directeur Schrandt had de directeur van de Stedelijke Werkinrichting op de man af gevraagd of hij enkele weefgetouwen kon kopen om ze “in een passende omgeving te doen plaatsen”.¹² Dat was natuurlijk het op te richten textielhistorische museum, waarvoor hij ook al een geschikte locatie op het oog had. Aan het Levendaal stonden enkele oude wevershuisjes die hij voor dat doel wilde aankopen. Voor het welslagen van zijn initiatief benodigde hij de medewerking van zowel de textielondernemingen als van de overheid.

Bij de verwerving van museale objecten bleek weldra dat Schrandt op weinig hulp kon rekenen.

De directeur van de Stedelijke Werkinrichting was als ambtenaar onbevoegd om eigenmachtig op het verzoek van de Zaalberg-directeur in te gaan. Hij kon immers niet op eigen houtje bezittingen van de gemeente verkopen. Daarom wendde hij zich tot de bestuursvoorzitter van de Stedelijke Werkinrichting. Dat was J. Heringa, die nota bene een collega-textielabrikant was van Schrandt. Wegens het verblijf buiten de stad van meerdere bestuursleden kon hij op korte termijn geen vergadering over deze kwestie beleggen. Ondertussen had Heringa zichzelf eerst verzekerd van de "desolate toestand van de onderdelen der weefgetouwen" die voor verkoop in aanmerking kwamen. Daarop machtigde hij de directeur van de Stedelijke Werkinrichting om met de Zaalberg-directeur in overleg te treden. Het resultaat was dat Schrandt voor "verschillende, totaal waardeloze brokstukken van een 9 tal weefgetouwen *f* 100 betaalde". "Het Bestuur", zo valt in de verantwoording aan het college van B en W te lezen, "meent en vertrouwt in dezen in 't belang der Gemeente te hebben gehandeld, door geheel waardeloze, onbruikbare voorwerpen voor een betrekkelijk hoogen prijs van de hand te hebben gedaan."

Het ontmoedigende signaal zal Schrandt duidelijk zijn geweest. Op meer steun hoefde hij niet te rekenen. Toch hoopte de Zaalberg-directeur uit de aangekochte fragmenten één volledig getouw samen te stellen, dat hij op de op handen zijnde manifestatie 'Meer Werk Actie' in de stad zou kunnen demonstreren. Door het ontbreken van enkele onderdelen bleek echter al spoedig dat dit niet mogelijk was. Van het opnemen van nieuwe elementen zag hij wijselijk af, omdat hij daarmee "het karakter van het toestel zou wijzigen".¹³

Vermoedelijk vonden alle betrokken partijen behalve Schrandt dat de stad met Stedelijk Museum De Lakenhal al een geschikt museum had. Van Schrandts museumplannen werd na de Tweede Wereldoorlog niets meer vernomen. In 1952 verscheen dankzij deze fabrieksdirecteur nog wel het fraaie, reeds genoemde boek van Backer over de geschiedenis van Zaalberg en de Leidse textielnijverheid tot de Eerste Wereldoorlog. Wat verder met het incomplete weefgetouw van Schrandt gebeurde, is niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk heeft het als een wat mistroostige herinnering van de directeur

Het zeventiende-eeuwse weefgetouw in Stedelijk Museum De Lakenhal.

in het fabriekscaplex aan de Vestestraat gestaan, totdat het doek in 1976 voor het bedrijf in Leiden viel.

Deze geschiedenis kent een dubbele ironie. Om te beginnen werd Zaalberg uiteindelijk overgenomen door het Tilburgse bedrijf Aabee (Sigmacon BV), zodat de beroemde Leidse Zaalbergdekens voortaan in haar vroegere concurrentiestad werden geproduceerd. Daar komt nog bij dat het Nederlands Textielhistorisch Museum niet in Leiden werd geopend maar in Tilburg. Inmiddels zijn vele belangrijke Leidse voorwerpen spoorloos verdwenen. Menig sleutelstedelijk museumobject bevindt zich nu elders.¹⁴ Sommige worden tentoongesteld. Zo kan het historische vaandel van de Leidse afdeling van de Textielarbeidersbond momenteel in het Tilburgse museum worden bezichtigd.

Oude handweefgetouwen in de sociale werkvoorziening te Leiden

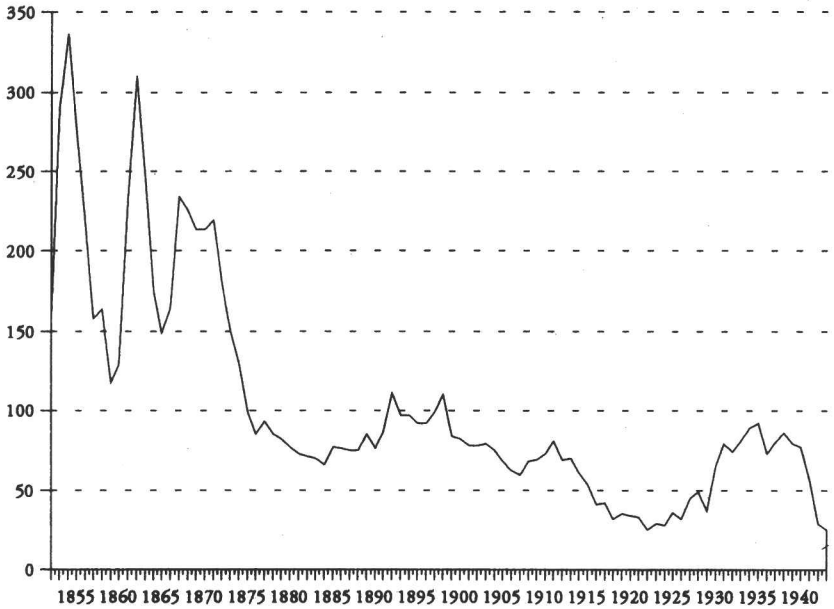
Alle aanwijzingen duiden erop dat het handweefgetouw van de Dirk van Eck-Stichting bestaat uit losse, van verscheidene werktuigen afkomstige onderdelen, die Zaalberg-directeur Schrandt in 1938 van de Stedelijke Werkinrichting kocht en vervolgens samenvoegde. Van de vroegere historische herkomst van deze specifieke fragmenten valt verder niet veel te zeggen. Maar over de Leidse handweefgetouwen in het algemeen wordt meer bekend als we nagaan wanneer en waarom zij in de Stedelijke Werkinrichting terecht kwamen. Onze tweede losse draad leidt dus naar sociale werkvoorziening in de stad.

NEGENTIENDE-EEUWSE WERKINRICHTINGEN EN WEEFGETOUWEN

De eerste instelling was het op 14 januari 1796 geopende Werkhuis of de 'Spinschool'. Wellicht werden er wat later ook stoffen gemaakt. Deze sociale werkvoorziening werd op 18 november 1809 opgeheven, waarna de werktuigen en gereedschappen werden overgedragen aan de 'Armen-inrichting', die inmiddels op 3 april 1807 in het Catharinagasthuis was opengesteld.¹⁵ Een deel van de gereedschappen in deze laatste werkinrichting was van de instelling zelf en een ander deel werd door 'fabrijkeurs' ter beschikking gesteld. Waarschijnlijk waren dat onder andere weefgetouwen en spinnewielen. De toegelaten behoeftigen mochten de meeste werktuigen in de werkinrichting gratis gebruiken, maar voor enkele dienden zij wekelijks een huurbedrag te betalen.¹⁶ Helaas weten we niet welke dat waren. De 'Armen-Fabriek' van 1807 werd op haar beurt in 1821 gesloten. Wat met de werktuigen en gereedschappen gebeurde, is vooralsnog onbekend.

De volgende belangrijke werkinrichting dateert van 1852. Dat was het Werkhuis Leyden, ook wel het Leydsche Werkhuis genoemd. Na het nodige geharrewar in de gemeenteraad over de beste locatie werd het uiteindelijk ondergebracht in de Boerhaavezalen van het Caecilia-Gasthuiscomplex. In 1885 werd de naam veranderd in Stedelijke Werkinrichting, die de instelling tot de opheffing in 1947 hield.¹⁷ Uit verschillende bronnen blijkt dat deze sociale werkvoorziening in de tweede helft van de negentiende eeuw diverse weefsels produceerde.¹⁸ Daarbij kan gedacht worden aan koedekken-, behangsellinnen-, zakkenlinnen-, dweilen-, onderkleden-, hemdenlinnen-,

Aantal tewerkgestelden in de Stedelijke Werkinrichting, 1852-1943.

paklinnen- en bijen-korvennetjes, kokosmatten en ganglopers, alsmede katoen-, servet-, tafel- en zogenoemd 'luren'-goed [luiers].¹⁹ Ook in de Stedelijke Werkinrichting werden dus handweefgetouwen gebruikt. De vraag is nu hoe ze daar terechtwamen.

FABRIKANTEN PLAATSEN NA 1850 HANDWEEFGETOUWEN IN DE STEDELIJKE WERKINRICHTING

Handgetouwen werden tot in de tweede helft van de negentiende eeuw in de Leidse textielnijverheid gebruikt. De eerste door stoomkracht aangedreven weefgetouwen werden in 1832 geïntroduceerd.²⁰ Toen verving de fabrikant Fortike zijn handgetouwen door mechanische apparaten.²¹ C. Smit vermoedt dat hij zijn afgedankte handgetouwen verkocht aan de dekenfabrikant Van Wensen. Hoe dan ook, na 1832 schaften geleidelijk steeds meer fabrikanten mechanische weefapparaten aan, waardoor hun oude handgetouwen in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw verouderd raakten en

overbodig werden. Zij verdwenen echter niet altijd meteen uit de fabrieken. In sommige bedrijven bleven zij nog lang, zeker tot het einde van de negentiende eeuw, naast de machinale getouwen in gebruik.²² Zo waren in de wollenstoffenfabriek van Krantz vanaf 1842 tegelijkertijd handgetouwen en machines operationeel.²³ Uit historische foto's van dit bedrijf blijkt dat de handgetouwen daar zeker tot 1895 werden gehandhaafd, en waarschijnlijk nog langer.²⁴

De Leidse textielfabrikanten hadden er in hun verschillende hoedanigheden belang bij om oude handweefgetouwen niet in hun open haard te verstoken, maar ze in de Stedelijke Werkinrichting te plaatsen. Het ging daarbij om meer dan een hartverwarmende liefdadigheid voor minderbedeelde stadgenoten. Om te beginnen waren de voornaamste textielfabrikanten lid van de gemeenteraad, zoals B.F. Krantz, P.L.C. Driessen, C.A. Leembruggen en J.C. Zaalberg. Als *stadsbestuurders* hadden zij belang bij een goed geoutilleerde sociale werkvoorziening om de rust en openbare orde ter plaatse te verzekeren. Bedelarij op straat werd sedert de opening van het Werkhuis verboden. Door paupers werk te bieden, kon de armoede in de stad worden bestreden.

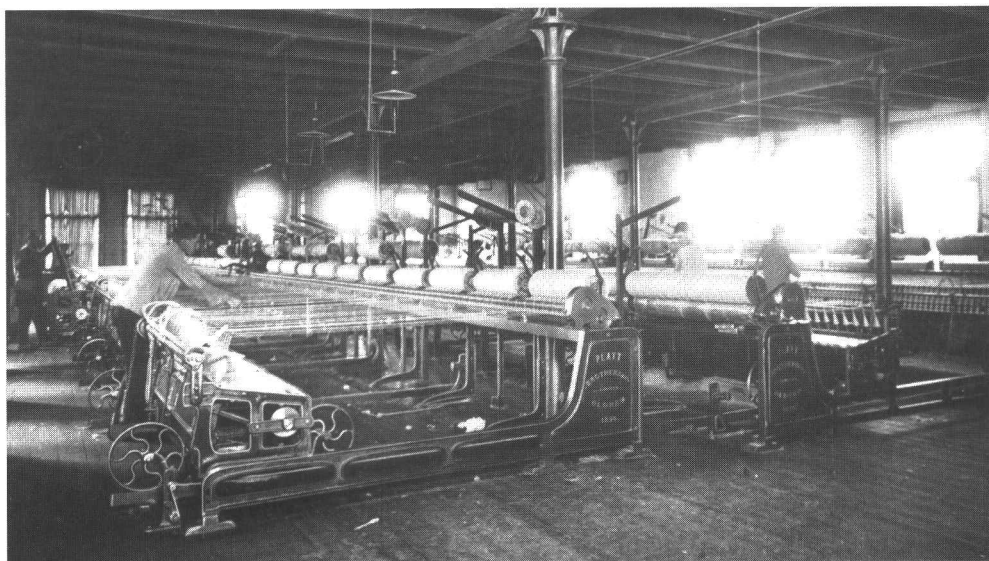
Verder was een goede werkvoorziening voor de fabrikanten als *gezeten burgers* van belang. Werkloos geworden arbeiders en andere groepen armen konden in de werkinrichting hun eigen uitkering verdienen, zodat er geen zogenoemde 'armenbelasting' hoefde te komen als de armoede toenam en de bedelingskassen leeg raakten.

Het is geen toeval dat belangrijke textielondernemers bestuurslid van de Stedelijke Werkinrichting waren. Als *fabrikanten* hadden zij er een zakelijk belang bij om via de werkinrichting over een geoefende of in elk geval met de textiel vertrouwde arbeidsreserve in de stad te kunnen beschikken. Bij krapte op de arbeidsmarkt konden tewerkgestelden gemakkelijk uit de Stedelijke Werkinrichting naar de fabrieken doorstromen. Wanneer zij daar overbodig werden, konden de fabrikanten hen gemakkelijker ontslaan, omdat de werkinrichting ook een soort 'sociaal vangnet' was. Bovendien konden de lonen met zo'n arbeidsreservoir in de stad natuurlijk laag blijven.

Tegelijkertijd hadden textielfabrikanten als *werkgevers* met de werkinrichting een oudedagsvoorziening voor hun oude en versleten arbeiders, die gebreken gingen vertonen en wier productiviteit afnam. Zij konden voortaan

Tewerkgestelden in de Stedelijke
Werkinrichting aan weefmachines,
omstreeks 1913.

Fabriek van Zaalberg

in de Stedelijke Werkinrichting terecht. Toen daar eenmaal handgetouwen stonden, konden deze mensen met de werktuigen waarmee zij al hun hele leven hadden gewerkt een uitkering verdienen. Tegen deze achtergrond is wellicht te verklaren dat bepaalde groepen zoals blinden van opname in de werkinrichting werden uitgesloten en dat in het bestuur over de plaatsing van 'kreupelen' discussie bestond.²⁵ Voor fabrikanten waren deze groepen niet direct van nut, want zij konden niet zomaar in de fabrieken worden opgenomen.

Waarschijnlijk werden na de eeuwwisseling geen weefgetouwen meer uit de Leidse fabrieken naar de Stedelijke Werkinrichting overgebracht.

WEEFGETOUWEN EN DE STEDELIJKE WERKINRICHTING NA 1900

De Stedelijke Werkinrichting in de zogenoemde Boerhaavezalen bestond uit vier zalen: twee op de begane grond en twee op de eerste verdieping. Uit het *Verslag der handelingen van den gemeenteraad* over 1909 blijkt dat een van de twee zalen op de begane grond af en toe werd gebruikt als oefenruimte voor het Stedelijk Muziekkorps, terwijl de andere zaal permanent leegstond. De weefgetouwen stonden opgesteld in een van de twee

zalen op de bovenverdieping. Zij waren toen dagelijks in gebruik, met name voor het weven van jute. De andere, aangrenzende zaal wilde het gemeente-bestuur als een 'cholera-barak' beschikbaar gehouden voor het geval zich een epidemie in de stad zou voordoen.

In de gemeenteraad werd omstreeks 1909 niet gediscussieerd over het besmettingsgevaar waaraan de 69 in dat jaar tewerkgestelden zouden worden blootgesteld, maar over brandgevaar in de Stedelijke Werkinrichting en de te treffen maatregelen. Er werd gaslicht gebruikt en er was veel ontvlambaar stof in de weefzaal. Het voorstel van het gemeenteraadslid en tevens bestuurslid van de Stedelijke Werkinrichting Reimeringer was om de weefgetouwen naar een lege zaal op de benedenverdieping te verplaatsen. Dat zou niet alleen veiliger zijn, maar ook gemakkelijker voor de veelal gehandicapte of bejaarde mensen die met de toestellen moesten werken. Zij hoefden dan immers niet langer via een steil houten trapje naar hun werkplek op de eerste verdieping te klauteren. B en W voelden weinig voor dit voorstel. Om aan de wet op de besmettelijke ziekten te kunnen voldoen, achtte het college meerdere onmiddellijk beschikbare ruimten noodzakelijk. Het wilde daarom ook het lege lokaal op de begane grond beschikbaar houden voor een 'cholera-hospitaal'. Er vond dus geen interne verhuizing van de weefgetouwen plaats. Alles bleef zoals het was.²⁶

De getouwen bleven tot in de jaren dertig op de bovenverdieping van de Stedelijke Werkinrichting in gebruik. Het aantal tewerkgestelden was geleidelijk afgenomen van 82 in 1900 tot nog slechts 36 in 1925, maar tijdens de daaropvolgende economische malaise steeg het aantal tewerkgestelden weer tot 65 in 1930 en 92 in 1935.²⁷ De meesten verrichtten werkzaamheden als het 'lezen' [sorteren] van erwten en strippen van tabak. Enkelen weefden in 1930 'jute-emballage' met de oude handgetouwen.²⁸ In 1938 zag een ooggetuige op de "zolder van de werkinrichting" nog een tiental oude weefgetouwen staan.²⁹ Hij noteerde en passant dat het oudste exemplaar blijkens het opschrift uit 1651 dateerde. Op andere kwamen initialen voor van de Leidse firma's Clos & Leembruggen, Lisman & Waller, Zaalberg en de Leidse Dekenfabriek.

Ondertussen was de Stedelijke Werkinrichting in de jaren dertig steeds meer in opspraak gekomen.³⁰ Niemand was blij met deze ouderwetse sociale werkvoorziening. *Ondernemers* die dezelfde producten maakten, betichtten

Tewerkgestelden in de ~~Stedelijke~~
 Werkplaats aan weefmachines,
 omstreeks 1913.

Fabriek van Zaalberg

haar van concurrentievervalsing. Van *vakbonden* waren soortgelijke geluiden te vernemen. De vrees was dat bedrijven failliet zouden gaan, waardoor werknemers in het vrije bedrijf werkloos zouden worden. Dat kon ook al gebeuren als bedrijven hun werk voortaan aan de sociale werkvoorziening zouden uitbesteden. Ook waren vakbonden bang voor het loondrukkende effect van de instelling, indien de tewerkgestelden voor lagere lonen dezelfde werkzaamheden verrichtten als werknemers in het vrije bedrijf. Dit zou er volgens de vakbonden toe kunnen leiden dat 'gewone' werknemers voortaan met minder loon genoeg zouden moeten nemen. Tegelijkertijd lieten ook de *tewerkgestelden* steeds meer van zich horen. Zij waren ontevreden over de paternalistische houding van directeur Hasselbach, en vooral ook over zijn gescheld en gevloek, de schamele beloning en de slechte kwaliteit van de verstrekte voeding. In april 1925 brak zelfs een heuse staking uit, zij het tevergeefs. Ten slotte hielden *politici* als de communist J.A.N. Knuttel en

de sociaal-democraat J.J. van Stralen in de jaren twintig en dertig herhaaldelijk pleidooien in de gemeenteraad om 'het onding' eindelijk op te heffen.

Hoewel meerdere malen werd gepoogd om de gewraakte instelling te reorganiseren of te moderniseren, bleef het bij praten. Vooral toen de werkloosheid steeg en het aantal verzoeken om een uitkering na 1925 toenam, bleek de Stedelijke Werkinrichting voor de Commissie Maatschappelijk Hulpbetoon (een van de voorlopers van de Gemeentelijke Sociale Dienst)³¹ een handig instrument om aanvragers van een uitkering te toetsen op hun werkwillegheid. Wie weigerde zich te melden bij de Boerhaavezalen was werkonwillig en verdiende dus geen uitkering, was de redenering. Het voorlopig laten voortbestaan van de Stedelijke Werkinrichting kwam deze commissie dus goed uit.

Na 1935 nam de werkloosheid in de stad geleidelijk weer af.³² De gemeente vond in 1937 een oplossing voor alle mislukte reorganisatiepogingen en de luider wordende roep om sluiting van de Stedelijke Werkinrichting. Zij droeg het beheer over aan het Leger des Heils. Dat wilde in de stad een goedkoop volkshoerhuis openen, een nachtasiel voor passanten en een werkinrichting voor mannen. Nadat dit besluit eenmaal was genomen, wilde de gemeenteraad de directeur van Stedelijk Museum De Lakenhal de gelegenheid geven om na te gaan of in de Stedelijke Werkinrichting nog "weefgetouwen en andere zaken" aanwezig waren die voor plaatsing in het museum in aanmerking kwamen. Toen bleek dat enkele jaren eerder al een weefgetouw naar De Lakenhal was overgebracht, en interessant is dat er in 1936 nog een in dat museum werd geplaatst.³³

Naar aanleiding van berichten in de dagbladen verzocht het college van B en W in augustus 1938 het bestuur van de Stedelijke Werkinrichting om opheldering over de verkoop van "eenige antieke weefgetouwen" aan de Directie der N.V. Kon. Ned. Fabriek van Wollen dekens v/h J.C. Zaalberg en Zn.³⁴ In zijn antwoord schrijft het bestuur der Stedelijke Werkinrichting dat het "in geen geval zijn medewerking zou verlenen om belangrijke, historische overblijfselen, die konden herinneren aan de Leidsche Textielindustrie en in bezit zijn van de stedelijke werkinrichting, naar elders te doen verhuizen; het heeft gezorgd, dat deze in de inrichting bewaard zijn."³⁵ Nadat Schrandt in 1938 voor veel geld enkele gehavende onderdelen had gekocht, bleven in de Werkinrichting nog gedeelten van twaalf toestellen

Het weefgetouw dat de Dirk van Eck-Stichting schonk aan de gemeente Leiden in het atrium van het Stadsbouwhuis, 1998.

achter, waarvan volgens het verslag "één zoo goed als volledig is en na eenige herstelling in werking kan worden gesteld".³⁶ Wat daarmee gebeurde toen deze instelling in 1947 werd gesloten, is vooraansnag helaas onduidelijk. Het archief zwijgt in alle toonaarden en anno 1999 ontbreekt elk verder spoor.

Een textielhistorisch weefsel

Het wordt tijd om het weefsel te bekijken, dat we maakten van de verschillende losse 'inslagdraden' waarover we bij aanvang van deze bijdrage beschikten. Om te beginnen is duidelijk dat handweefgetouwen gedurende de hele negentiende eeuw in de Leidse textielindustrie werden gebruikt. Na 1832 schakelden de textielabrikanten een voor een over op door stoomkracht aangedreven weefmachines. De veelal oude, soms uit de zeventiende eeuw daterende handweefgetouwen bleven nog lang naast deze mechanische apparaten in gebruik, maar zij werden in de bedrijven toch langzaam maar zeker overbodig. Tegelijkertijd was het in meerdere opzichten in het belang van de Leidse textielbaronnen om te zorgen dat er voldoende handweefgetouwen in de sociale werkvoorziening waren. Zij plaatsten hun oude handgetouwen en wellicht ook andere afgedankte werktuigen in de Stedelijke Werkinrichting (1852-1947), waar zij tot in de jaren dertig dagelijks werden gebruikt. Na 1935 nam het aantal tewerkgestelden af en stond een dozijn in meerdere of mindere mate gehavende getouwen werkeloos op de zolder van de Boerhaavezalen.

Omstreeks 1936 kreeg de directeur van Stedelijk Museum De Lakenhal de mogelijkheid om als eerste uit deze gemeentelijke handweefgetouwen een keuze te maken. Hij zocht voor de historische afdeling van het museum natuurlijk het fraaiste exemplaar uit. Volgens de historische bronnen werd in dat jaar nog een getouw naar De Lakenhal overgebracht. Helaas moet de rijke Leidse textielgeschiedenis het sindsdien stellen met een hoekje van de historische afdeling in De Lakenhal, en incidenteel een bijzondere expositie zoals 'Leids Goed' in de winter van 1994-1995.

In 1938 kocht Zaalbergdirecteur W.A. Schrandt van de Stedelijke Werkinrichting een aantal losse onderdelen, die van verschillende weefgetouwen afkomstig waren. Hij voegde deze tot een getouwenconstructie samen, die incompleet was en daardoor niet in werking kon worden gesteld. Aanvanke-

lijk wilde de Zaalberg-directeur het weeftoestel gebruiken voor een op te richten Nederlands Textielhistorisch Museum in Leiden. Dat kwam er niet van. Het getouw bleef in het bedrijfscomplex van Zaalberg totdat de fabriek in 1976 werd gesloten. Toen verwierf een stadgenoot het object, dat hij in 1995 aan de Dirk van Eck-Stichting verkocht. Zij schonk het ten slotte aan de gemeente Leiden. Als het weefgetouw zoals voorgenomen in het nieuwe gebouw van DZB Leiden wordt geplaatst, zal het toestel dus in de Leidse sociale werkvoorziening *terug van weggeweest* zijn.

De eindconclusie van onze naspeuringen is dat beide zeventiende-eeuwse handweefgetouwen die anno 1999 in Leiden worden bewaard, afkomstig zijn uit de Stedelijke Werkinrichting, waar zij vermoedelijk in de tweede helft van de negentiende eeuw door textielabrikanten werden geplaatst. Ik sluit af met vier prangende, open vragen. Wat is er gebeurd met het tweede getouw dat in 1936 naar De Lakenhal werd overgebracht? Waar zijn de textielhistorische objecten uit de Stedelijke Werkinrichting gebleven, toen deze in 1947 werd opgeheven? Wat is de bestemming van het historische spinnewiel van de Dirk van Eck-Stichting? Nu de textielindustrie volledig uit de stad is verdwenen, spelen de oude, uit de jaren dertig daterende gedachten voor een passend museum weer op. Mijn slotvraag luidt dan ook: wanneer komt het initiatief voor een echt textielhistorisch museum in Leiden *terug van weggeweest*?

Bijlage 1. Enkele correcties van en aanvullingen op fotobijschriften van handweefgetouwen in de textielhistorische literatuur

Het is nu mogelijk om enkele fotobijschriften van oude weefgetouwen en spinnewielen in de Leidse historische literatuur te corrigeren en aan te vullen. Om te beginnen behoeft het boek van A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Amsterdam 1952) enkele aanvullingen. De onderschriften bij de foto's op p. 26, 35 en 36 zijn onvolledig en misleidend te noemen. Zij suggereren dat het om weefgetouwen en spinnewielen in de fabriek van Zaalberg gaat. Er zijn minstens drie redenen om aan te nemen dat deze foto's niet daar maar in de Stedelijke Werkinrichting werden gemaakt.

Ten eerste is hetzelfde tafereel als p. 36 afgebeeld bij het artikel 'Oude weefgetouwen te Leiden', dat in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC) van 14 augustus 1938 verscheen (BLO, 58704p). Het bijschrift laat over de locatie geen twijfel bestaan: 'Een der antieke weefgetouwen, die opgesteld zijn in de stedelijke werkinrichting te Leiden'.

Ten tweede is duidelijk dat de andere foto's in het boek *Wevers onder gaslicht*, namelijk op p. 61, 71, 72, 81 en 82, in een ander gebouw zijn gemaakt dan de foto's op p. 25, 26, 35, 36. Waarschijnlijk zijn de eerste gemaakt in de fabriek van Zaalberg aan de Vestestraat en de laatstgenoemde in de Stedelijke Werkinrichting. Een ander verschil tussen beide series is dat de foto's uit de Zaalbergfabriek het productieproces in de praktijk tonen, terwijl de foto's uit de Stedelijke Werkinrichting duidelijk zijn geësceneerd, met name die op p. 35 en 36.

Ten derde lijkt de dakconstructie die op de foto's p. 25, 26, 36 van *Leidse wevers onder gaslicht* valt te zien, overeen te komen met die van de Stedelijke Werkinrichting. Voor een juist begrip is het van belang om eerst vast te stellen dat de handgetouwen op de bovenverdieping van de Stedelijke Werkinrichting stonden opgesteld. Dat blijkt uit: 1) *het verslag van den handelingen der gemeenteraad* van 15 april 1909 (p. 51 en 52); 2) het bovenvermelde artikel uit de NRC in 1938, waarin wordt vermeld dat de getouwen toen op de 'zolderverdieping' stonden. Een bouwtekening van de Boerhaavezalen zou duidelijkheid kunnen verschaffen omtrent de structuur van het dak, maar die heb ik helaas niet kunnen achterhalen. Voor dit probleem heb ik de volgende oplossing gevonden. De Boerhaavezalen maakten deel uit van het oude Caecilia-gasthuiscomplex. In het boek

Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795 (Leiden 1997) heb ik op p. 79 een dwarsdoorsnede opgenomen van de eerste BLO-school in de stad die in een andere vleugel van dat zelfde complex was ondergebracht. Het is aannemelijk dat het schoolgebouw dezelfde constructie had als de Stedelijke Werkinrichting. Een vergelijking van de foto's op p. 25, 26, 36 in *Wevers onder gaslicht* met de dwarsdoorsnede op p. 79 in *Van bedelstaf tot marktwapen* leert vervolgens dat de dakconstructie identiek is. Ik meen daaruit te mogen concluderen dat de betreffende foto's in de Stedelijke Werkinrichting zijn gemaakt. Overigens lijkt de foto op p. 35 met het onderschrift 'Handgarenspoelierij' in het zogenoemde Turfhuus van het Caeciliacomplex te zijn gemaakt.

Wat de datering betreft van de foto's op p. 25, 26, 35 en 36 in het boek *Wevers onder gaslicht* nog het volgende. Zij werden waarschijnlijk vóór of in 1913 gemaakt. Zij zijn althans tevens opgenomen in het rijk geïllustreerde gedenkschrift *J.C. Zaalberg & Zoon. Fabriek van wollen dekens, duffels enz. Leiden. 1814-1914* [Leiden] 1913. De genoemde foto's worden in dat boek gebruikt om de 'oude situatie' te illustreren. De originele foto's zijn te vinden in het archief van de NV J.C. Zaalberg, dat in het Gemeentearchief Leiden wordt bewaard.

Verder kunnen enkele correcties worden aangebracht in J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991). In dit boek wordt op p. 100 dezelfde foto afgebeeld als op p. 26 in het boek van Backer. Het bijschrift in *Stof uit het Leidse verleden* is onjuist. De foto op p. 93 in dit boek is vermoedelijk ook vóór of in 1913 in de Stedelijke Werkinrichting gemaakt. Het is wederom een geësceneerd tafereel in een ruimte met dezelfde dakconstructie als die van de Boerhaavezalen.

Wat valt nu met het oog op verdere geschiedschrijving uit het een en ander te concluderen? Ten eerste is duidelijk dat kort voor 1913 in de fabriek van Zaalberg geen handweefgetouwen, spinnewielen en haspels meer te vinden waren. Wellicht had Zaalberg zelf dergelijke werktuigen in de decennia daarvoor in de Stedelijke Werkinrichting geplaatst en werden diezelfde Zaalbergapparaten in 1913 gefotografeerd voor het gedenkboek van het bedrijf. Maar dat moet nog bewezen worden.

De aardigste constatering is dat de mannen die de weefgetouwen en spinnewielen bedienen op de afbeeldingen op p. 26, 35, 36 in *Wevers onder gaslicht* geen textielarbeiders van Zaalberg zijn, maar tewerkgestelden die vóór of in 1913 in de Stedelijke Werkinrichting werkten. Daarmee zijn deze afbeeldingen de oudste historische foto's van mensen die in de Leidse sociale werkvoorziening werkten.

Bijlage 2. Aantal tewerkgestelden in de Stedelijke Werkinrichting
1852-1947, volgens de *Gemeenteverslagen* en de *Jaarverslagen*
Armenraad

1852	158	1877	93	1902	78	1927	45
1853	290	1878	85	1903	79	1928	49
1854	336	1879	82	1904	75	1929	37
1855	275	1880	77	1905	68	1930	65
1856	216	1881	73	1906	62	1931	79
1857	158	1882	71	1907	60	1932	74
1858	164	1883	70	1908	68	1933	81
1859	117	1884	66	1909	69	1934	89
1860	129	1885	77	1910	73	1935	92
1861	231	1886	76	1911	81	1936	73
1862	310	1887	75	1912	69	1937	80
1863	245	1888	75	1913	70	1938	86
1864	176	1889	85	1914	61	1939	79
1865	149	1890	76	1915	54	1940	77
1866	165	1891	87	1916	41	1941	57
1867	234	1892	111	1917	42	1942	29
1868	225	1893	97	1918	32	1943	25
1869	213	1894	97	1919	35	1944	—
1870	213	1895	92	1920	34	1945	—
1871	219	1896	92	1921	33	1946	10
1872	181	1897	99	1922	25	1947	—
1873	151	1898	110	1923	29		
1874	130	1899	84	1924	28		
1875	99	1900	82	1925	36		
1876	85	1901	78	1926	32		

Noten

1. Zie: N.W. Posthumus, *Geschiedenis van de Leidse lakenindustrie*, 3 dln. ('s-Gravenhage 1908-1939) en voor een recenter overzicht: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991).
2. Het weefgetouw werd kort voor 7 februari 1995 voor f 2.500 te koop aangeboden. Het Dagelijks Bestuur van de Dirk van Eck-Stichting (DB) wilde het getouw voor Leiden behouden, maar besloot echter nog niet direct tot aankoop over te gaan. De notulen van 19 juli 1995 vermelden dat de vraagprijs ondertussen was verminderd tot f 1.750. Alvorens het getouw eventueel aan te kopen wilde het DB eerst het oordeel van een deskundige over de authenticiteit afwachten. De bezichtiging was op 3 november 1995. Na de positieve taxatie door drs. F. van Deijk werd het getouw op 7 november 1995 door de Dirk van Eck-Stichting voor f 1.750 gekocht van D.J. Bavelaar-Leuering. In het financieel overzicht 1996, *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1996* staat vermeld dat het weefgetouw f 1.821,50 kostte. De huur van een vrachtauto voor het transport van het getouw bedroeg f 71,50. Archief Dirk van Eck-Stichting, Notulen van het Dagelijks Bestuur, 7 februari 1995, 19 juli 1995, 2 november 1995 en 16 januari 1996; giro-afschrift d.d. 7 november 1995.
3. S. Groenewegen, 'De Leidse textiel 1950-1975', in: Moes en De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 173; D.J. Noordam, 'Bedrijfsprofiel van Zaalberg', in: D.J. Noordam, J.K.S. Moes en J. Laurier, *Door de wol geveerd. Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw* (Zutphen 1998) 121-125.
4. Jaap Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* (Leiden 1997); idem, 'Over het ontstaan van de sociale werkvoorziening voor gehandicapten in Leiden: van particuliere blindenwerkinrichting tot Gemeentelijke Werkplaats, 1929-1947', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1996*, 130-162.
5. Noordam, 'Bedrijfsprofiel van Zaalberg', 121-127. Daarnaast is het levensverhaal van wever Piet Vijlbrief interessant: J. Laurier, 'Een leven met laken en bond. Piet Vijlbrief (1908-1992)', in: Noordam, Moes en Laurier, *Door de wol geveerd*, 15-23.
6. [A.J. Backer], *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens*

- onder gaslicht (1850-1915)* (Amsterdam [1952]), Bijlage viia; Noordam, 'Bedrijfsprofiel van Zaalberg', 124.
7. Gemeentearchief Leiden (GAL), Bibliotheek Leiden en omstreken (BLO), 58704p, 'Oude weefgetouwen te Leiden', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 augustus 1938.
  8. GAL, Archief Stedelijke Werkinrichting 1852-1946 (ASW), inv.nr. 8, 'Brief van de Textiel-commissie, afdeling Textiel-stand t.b.v. de internationale tentoonstelling voor handel en industrie te Tilburg 18 juli - 18 augustus 1924, d.d. 4 juni 1924, gericht aan het bestuur der Gemeentelijke Werkinrichting'.
  9. Wellicht kan nader onderzoek in de notulenboeken van het bestuur der Stedelijke Werkinrichting ophelderen wanneer afzonderlijke weefgetouwen werden geplaatst en van wie zij afkomstig waren. Misschien levert dat een spoor op dat verder terug kan worden gevolgd: GAL, ASW, inv.nr. 1-3.
  10. ASW, inv.nr. 8, 'Verzoek van B en W van Leiden d.d. 10 maart 1925 (kenmerk: 2/41), gericht aan het bestuur van de Stedelijke Werkinrichting om advies inzake het afstaan van een volledig weefgetouw en fragmenten van een ander weefgetouw aan B en W van Tilburg'.
  11. ASW, inv.nr. 8, 'Advies van het bestuur der Stedelijke Werkinrichting d.d. 17 maart 1925 aan B en W Leiden op verzoek (kenmerk: 2/41)' [afschrift].
  12. 'Oude weefgetouwen te Leiden'.
  13. ASW, inv.nr. 17, 'Verzoek van B en W Leiden d.d. 29 augustus 1938 om opheldering betreffende de verkoop van weefgetouwen aan de directie der N.V. Kon. Ned. Fabriek van Wollen dekens v/h. J.C. Zaalberg en Zn., gericht aan het bestuur der Stedelijke Werkinrichting te Leiden (kenmerk: 575/1938/1 A.Z.)'.
  14. Zo schonk de naar Wijk bij Duurstede verhuisde Leidenaar J.H. Rubing in 1992 een zogenoemde stalenkist van de firma Zaalberg aan de Dirk van Eck-Stichting. Deze is weliswaar in bruikleen gegeven aan Stedelijk Museum De Lakenhal, maar staat daar niet tentoongesteld. Zie: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden omstreken 1992*, 16. De stalenkist is afgebeeld in *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1997*, 116.
  15. E. Pelinck vermeldt in *Openbare gebouwen etc. te Leiden* (Leiden 1954-1955) onder het lemma "Werkhuis", dat "van 1800 tot 1817 bij de Witte Poort i.v.m. [te lezen als: in de voormalige] stadsstalling (waar 1826 kazerne)" ook een gemeentelijke werkinrichting is geweest. Volgens P.J.M. de Baar was er waarschijnlijk tot 1826 een werkhuis. Toen werd het complex verbouwd tot Wittepoortskazerne. Het gebouw was zeker in oktober/november 1824 in gebruik als bedelaarshuis.
  16. GAL, Inleiding op de inventaris van het Archief van de Regenten van het Werkhuis, 1795-1809 (Leiden 1987). Vergelijk: GAL, Inleiding op de inventaris van het Archief van de Hoofdcommissie van de Armeninrichting 1807-1821('25); BLO 28820p, 'Aan de Ingezetenen der Stad Leyden', 1, 14-15. 'De gereedschappen worden, wanneer er geen uitdrukkelijke bepaling is gemaakt, dat zij gratis zullen gegeven worden, betaald bij kleine wekelijksche kortingen.' Zie ook: Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen*, 20.

17. *Verslag der handelingen van den gemeenteraad 1885*, Ingekomen Stukken 13. Zie verder ook: Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen*, 33-57.
18. 'Oude weefgetouwen te Leiden'.
19. Zie bijvoorbeeld: BLO 28821p, 'Verslag van het tienjarig bestaan van het Werkhuis te Leyden' (1862), 41-42; BLO 58251d, 'Catalogus der tentoonstelling van producten der Leidsche nijverheid gehouden bij gelegenheid der 112e algemeene vergadering der Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid departement Leiden van 8-14 juli 1889', 59.
Op de zolder van het woonhuis aan de Mare van de voormalige directeur van de Stedelijke Werkinrichting, A.J. Binnendijk, vond drs. J.F. Dröge onlangs een doos met beduimelde briefkaarten. Het zijn werkopdrachten van particulieren. Zij bestelden bij de directeur van de Stedelijke Werkinrichting bijvoorbeeld linnen of jute zakken, dweilen en dergelijke. Deze cartotheek bevindt zich thans in het Gemeentearchief Leiden. Een voorbeeld van zo'n opdracht is afgebeeld in: Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen*, 30-31.
20. C.B.A. Smit, 'De asem van Beëlzebub. De modernisering van de Leidse industrie 1800-1865' in: Moes en De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 124-143, met name 131-132.
21. *Ibidem*, 213, noot 36.
22. Zie bijvoorbeeld: S. Sr. Coronel, 'De Leidsche wolfabrieken en haar invloed op de gezondheid der arbeiders', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde, tevens orgaan der Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst* 8 (1864) 225-239.
23. Smit, 'De asem van Beëlzebub', 142. In 1829 had Krantz zeventig handweefgetouwen. In 1842 schafte Krantz zes "mecanique getouwen" aan.
24. In het Gemeentearchief Leiden wordt in de Prentverzameling onder nummer 31025.2a een serie foto's van het productieproces bij Krantz in 1894 bewaard. Een aantal is tevens opgenomen in: A.B. Hendriks, *Inventaris archieven Krantz* (Leiden 1982), Bijlage E, 97-108. Zie ook: Smit, 'De asem van Beëlzebub', 213, noot 37, en de bijdrage van Marga Altena aan dit *Jaarboek*.
25. ASW, *Notulenboek*, 10 december 1852.
26. *Verslag der handelingen van den gemeenteraad*, 15 april 1909, 50-51.
27. Het *Gemeenteverslag* vermeldt het jaarlijks aantal tewerkgestelden in de Stedelijke Werkinrichting. Zie voor een overzicht: Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen*, 25-57. Grafiek I op p. 44 geeft het aantal tewerkgestelden of 'verpleegden' in de Stedelijke Werkinrichting van 1853 tot 1947. In die publicatie is geen tabel met de aantallen tewerkgestelden opgenomen. Daarom verstrek ik die hier in bijlage 2.
28. Zie: BLO 28103p, *Jaarverslag van den armenraad te Leiden over het jaar 1930*. Uit bijlage no. 2 blijkt dat toen in de Stedelijke Werkinrichting 'jute-emballage' werd geweven.
29. 'Oude weefgetouwen te Leiden'.
30. Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen*, 44 e.v., 49 e.v.

31. Denise Bouwens en Astrid Kreischer, 'Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg in de gemeente Leiden, 1929-1939', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1992*, 152-153.
32. Ibidem, 143.
33. *Verslag der handelingen van den gemeenteraad van Leiden*, 22 maart 1937, 146.
34. ASW, inv.nr. 17, 'Verzoek van B en W Leiden d.d. 29 augustus 1938 om opheldering betreffende de verkoop van weefgetouwen aan de directie der N.V. Kon. Ned. Fabriek van Wollen dekens v/h. J.C. Zaalberg en Zn., gericht aan het bestuur der Stedelijke Werkinrichting te Leiden (kenmerk: 575/1938/1 A.Z.)'.
35. ASW, inv.nr. 17, 'Antwoord van het bestuur der Stedelijke Werkinrichting d.d. 12 september 1938 aan B en W van Leiden n.a.v. verzoek om opheldering betreffende verkoop van weefgetouwen (kenmerk: 575/1938/1 A.Z.)'.
36. De gemeente was in 1936 betrokken geraakt bij de particuliere blindenwerkinrichting in de stad, waar met behulp van handweefgetouwen matten werden geweven. Nadat deze werkinrichting in 1947 een gemeentelijke instelling was geworden, werd zij omgedoopt in Gemeentelijke Werkplaats. Zie: Jaap Moes, 'Over het ontstaan van de sociale werkvoorziening voor gehandicapten in Leiden: van particuliere blindenwerkinrichting tot Gemeentelijke Werkplaats, 1929-1947', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1996*, 130-163.
Daarna bleven handgetouwen in gebruik. Nog in 1966 constateerde een journalist van de *Leidse Courant* dat daar een groot handweefgetouw stond voor de vervaardiging van zogenoemde 'ruige matten' (kokosmatten). Zie: 'Gemeentelijke werkplaats in de Groenesteeg is geen weldadigheidsinstelling', *Leidse Courant*, 29 maart 1966. Uit de foto's van deze weefgetouwen blijkt duidelijk dat het niet dezelfde waren als in 1938 in de Stedelijke Werkinrichting stonden opgesteld. Vergelijk de foto's in: Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen*, 68-69, 89, met Backer, *Wevers onder gaslicht*, 36.

Sociale onrust in Leiden

Deel II: 1895-1906

P.A.J. OTGAAR / J.F.J.G. VAN SCHAIK

Inleiding

In het eerste deel van het artikel 'Sociale onrust in Leiden' is vooral aandacht besteed aan de komst van vakverenigingen en de moeizame pogingen van socialisten om erkenning van hun denkbeelden te krijgen. Dat ging niet altijd even soepel. Veel vakverenigingen waren in feite gezelligheidsclubs met een ziektekas. Het socialisme sloeg absoluut niet aan bij de meeste Leidse arbeiders. Verder is geprobeerd duidelijk te maken dat er desondanks hard en redelijk vaak is gestaakt. Leiden bleek niet het duffe, saaie en ingeslapen provinciestadje waarvoor velen het hielden en soms nog altijd houden.

Met name de sigarenmakers en wevers hebben het wapen van de werkstaking gehanteerd om tot verbetering van hun lot te komen. De stakers waren bij voorbaat kansloos. Vrijwel geen enkele arbeider was aangesloten bij een echte vakvereniging en de patroons waren nog oppermachtig. Zij konden het zich veroorloven rustig af te wachten tot de arbeiders met hangende pootjes terugkwamen.

Van 1882 tot 1890 heerste er in Leiden aan het arbeidsfront rust. De Nederlandse afdeling van de Internationale krijgt geen voet aan de grond en het werkvolk aanvaardt gelaten zijn lot. In de jaren negentig is er weer sprake van actie. Hoogtepunt hierin is de tweede grote staking bij de Leidsche Katoen Maatschappij in 1895.

Opnieuw staking bij de Leidsche Katoen Maatschappij

De tweede grote staking bij de Leidsche Katoen Maatschappij (LKM) kwam, zoals altijd bij dit soort gebeurtenissen, niet zomaar uit de lucht vallen.¹ Al

maanden voordat het conflict tussen de wevers en de familie Driessen in de zomer van 1895 begon, was er sprake van onrust in de stad. In mei trokken troepen jongeren luid schreeuwend door de straten van het centrum, hier en daar lichte vernielingen aanrichtend.² Of een en ander inderdaad is veroorzaakt door bijeenkomsten en lezingen van socialisten, is nogal twijfelachtig.³ Vooral de viering van de eerste mei was zeer kalm verlopen en stelde niet veel meer voor dan de al beschreven⁴ lezing waarbij het gehoor grotendeels bestond uit de gegoede burgerij. Ook de avond daarvoor had een zeer rustig karakter gehad. Weliswaar was de spreker niet de eerste de beste geweest – de bekende anarchist Adriaan van Emmenes –, maar het is ondenkbaar dat zich onder zijn gehoor opgeschoten jongeren bevonden die een week of twee later door zijn opzweepende woorden de revolutie begonnen uit te dragen. Omdat er geen enkel bewijs is voor de aanwezigheid van beroepsagitatoren in de stad, valt aan te nemen dat ‘gewone’ ontevredenheid de lichte ordeverstoringen hebben veroorzaakt.

Werd het in de laatste weken van mei 1895 weer rustig op straat, binnen de muren van de LKM broeide het. Een aantal wevers had ontdekt dat zij geruime tijd door de ‘meter’ werden opgelicht. Deze persoon had tot taak de geweven stukken katoen op te meten – zowel de afgewerkte stukken als wat er nog op de weefboom zat – en de arbeider op grond van die meters uit te betalen. De meter in kwestie had de gewoonte om te veel meters op te geven, zodat de wevers extra geld kregen. Enkele dagen later ontdekte hij plotseling zijn ‘vergissing’ en eiste hij het geld terug. Dit stopte hij in zijn eigen zak. Toen de arbeiders hierover klaagden bij de directie namen de Driessens de beslissing om de oneerlijke katoenmeter te handhaven; voortaan werden alleen nog de afgewerkte stukken textiel uitbetaald. Deze maatregel was een harde klap voor de arbeiders. Het betekende dat de meesten niet meer aan hun maandpremie toekwamen. De directie had namelijk bepaald dat die wevers die erin slaagden per maand tussen de *f* 27 en *f* 30 te verdienen, recht hadden op een premie van tien procent. Dat kwam neer op een half weekloon, wat de tobvende vrouwen der wevers zeer welkom was – zeker voor wie in de borgwinkels kocht, waar de prijs hoog en de kwaliteit laag was.⁵

SPONTANE ACTIE

Op 13 juni barstte de bom. 's Middags om tien over een werd de politie telefonisch op de hoogte gebracht van het feit dat het werkvolk voor de weverij aan de Looierstraat stond samengeschoold en niet aan het werk wilde. De politie rukte onmiddellijk uit en trof in de straat een menigte wevers aan die zich rustig voor het toegangshek ophield. Zo rustig, dat de meeste broeders van de 'heilige Hermandad', geleid door een hoofdinspecteur, spoedig naar het bureau konden terugkeren; slechts een handjevol agenten en een controleur bleven achter om een geregelde passage van de gaande en komende man te garanderen.⁶

De samenscholing van de wevers was een gevolg van de zoveelste blunder der Driessens. Die ochtend was een arbeider betrapt op het aanpunten van zijn weefspoeltje. Dit werk diende te gebeuren door een speciale knecht. Omdat de wevers tegen stukloon werkten, betekende dat een onwelkome onderbreking van het werkritme, temeer daar de draden die geweven moesten worden van een dermate slechte kwaliteit waren dat ze herhaaldelijk braken. Omdat de arbeider in kwestie meende dat dit euvel werd veroorzaakt door het weefgetouw, had hij het werktuigje snel even van een scherpe punt voorzien. Kwaad over de boete van een kwartje die hij voor die overtreding kreeg, ging hij verhaal halen bij de afdelingschef die hem terstond de toegang tot de fabriek ontzegde. Toen de wevers die middag na hun pauze terugkeerden, probeerden zij de uitgesloten collega tussen hen in naar binnen te smokkelen, waarop de directie besloot het hek dicht te doen en de stoommachine die de weefgetouwen bediende stil te zetten.

Diezelfde avond werd er koortsachtig vergaderd. De gebroeders Driessen vervoegden zich bij burgemeester F. Was, terwijl een zeventigtal wevers het koffiehuis van Heusbergen aan de Stationsweg opzocht om hun houding te bepalen. De Leidse burgervader bevond zich in een lastige positie. De volgende dinsdag was de 'maskerade' – de dag waarop de studenten hun jaarlijkse gekostumeerde optocht hielden –, een voor de meeste arbeiders doorbetaalde vrije dag. Het zou hem zeker niet goed uitkomen wanneer het studentikoze praalvertoon in de war geschopt zou worden door een menigte tierende en stakende wevers. Vandaar dat hij er bij de directie op aandrong de weverij zo snel mogelijk weer open te stellen. Schoorvoetend gingen Carl en Felix Driessen hiermee akkoord, zodat de vierhonderd wevers die zich

de volgende dag om half zes 's ochtends bij het hek aan de Looierstraat hadden verzameld een aldaar bevestigde brief konden lezen: "De wevers die *onder de gewone voorwaarden* hun werk wensen te hervatten kunnen voor 10 uur hunnen namen bij den portier opgeven, en zullen, wanneer hun aantal groot genoeg is, om één uur toegelaten worden."⁷ De arbeiders waren niet van plan te buigen voor hun patroon. Volgens de agent die zich te midden van de stakers ophield, hadden zij het vaste voornemen om tien uur weer aan het werk te gaan onder voorwaarde dat de uitgeslotene weer mocht toetreden. Omdat de directie dit weigerde, besloten de wevers niet aan het werk te gaan.

VERDEELDHEID

De volgende dagen volgde nerveus overleg van beide partijen. Over en weer schreef men brieven, waarvan vooral het epistel van de arbeiders aan Driessen de dato 17 juni werd gekenmerkt door een vrijwel vlekkeloos Nederlands. Omdat eerdere brieven van de arbeiders bol stonden van de taalfouten, kan het bijna niet anders of de onderhavige brief is geschreven door een behoorlijk geletterd persoon. Door wie is een raadsel. Gezien de simpelheid van diens eerdere brieven aan de gebroeders Driessen, is het zeker niet het lid van de weversbond J. Blok geweest.⁸ Aan de brief was een lijst van grieven toegevoegd, die de directie beloofde te zullen onderzoeken. Hierna gingen de arbeiders op woensdag 19 juni weer aan het werk. Lang duurde de arbeid niet. Om een uur of een 's middags ging de boel weer plat. Dit keer was het geen spontane actie. Iemand van de weversbond had vanaf de Zijlsingel een teken aan de wevers in de fabriek gegeven om op te houden met werken. Volgens de gebroeders Driessen was dat de wever Blok geweest,⁹ maar volgens het politierapport van die dag betrof het de voorzitter van de weversbond, een bekende van Blok. Hoe het ook zij, de gang van zaken toont duidelijk aan dat er onder de wevers sprake moet zijn geweest van een tweedeling. De persoon van buiten en de wevers die op woensdag weer in staking gingen, kunnen niet hebben behoord tot de groep die dezelfde ochtend met de directie had overlegd over zaken als de onevenredig zware straffen die vaak werden uitgedeeld en de slechte kwaliteit van de garens. Waarschijnlijk moet de harde kern van de stakers worden gezocht onder de leden van de bond die de avond tevoren nog hadden vergaderd aan het Zwarte Laantje (aan

de Maresingel achter de gasfabriek, later beter bekend als het Zwarte Pad).¹⁰ Helaas is van zulke vergaderingen niets van het besprokene bekend.

Mocht er een groep vastberaden stakers hebben bestaan, dan werd deze gevormd door een man of vijftien à twintig. Tijdens de bemiddelingspogingen die snel na de nieuwe staking op gang kwamen, legde de harde kern flink wat activiteiten aan de dag. Op 20 juni kwam een weversvrouw uit de Looierstraat bij de politie aangifte doen: ongeveer twintig arbeiders hadden gedreigd bij haar de boel kort en klein te slaan, omdat haar man niet staakte en geen lid van de bond wilde worden.¹¹ Drie dagen later stelde eenzelfde aantal zich voor het station op om de aan- en afvoer van katoen voor de weverij te beletten.¹² Verder werd er door de wevers druk vergaderd, meestal aan het Zwarte Laantje, waar zij misschien ook het geld ontvingen dat hun werd geschonken door stedelijke en landelijke verenigingen.¹³

BETERE GARENS

De gesprekken tussen de bemiddelaars en Carl en Felix Driessen waren voor de wevers niet erg hoopvol. Tot 28 juni ging vrijwel iedere vergadering met ruzie uiteen. Pas twee dagen later werd enig resultaat geboekt. De bemiddelingscommissie, waarin vooral het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV) een grote rol heeft gespeeld, kreeg van de directie gedaan dat betere garens gebruikt zouden worden. Op haar beurt beloofde de commissie dat zij de wevers zou verzoeken het werk te hervatten; ook zou zij de wevers op het hart drukken niet meteen te gaan staken bij arbeidsgeschillen.¹⁴

Op woensdag 3 juli was de staking voorbij. Toch bleef het bij de LKM onrustig, omdat de drukkers en wevers nogal eens met elkaar overhoop lagen. De directie van de katoenfabriek heeft deze onenigheid handig uitgebuit door nu eens de eerste, dan weer de tweede groep te onthalen op extraatjes – zoals uitstapjes naar Katwijk, waarna de Driessens bij hun huis ovationeel werden gehuldigd.¹⁵ Toch was deze verdeel- en heerstactiek niet erg succesvol. Een paar maanden later dreigde de boel weer mis te gaan. Op 15 oktober hield een groot aantal opgeschoten jongens en meisjes van de weverij een optocht door de stad. Zij wensten langere werktijden, maar dit werd hun onmogelijk gemaakt door de directie die weigerde gaslicht te verstrekken. De volgend avond zou er bij café 'Ephraïm' in de Haarlemmerstraat een vergadering worden gehouden. De Leidse politie reageerde onmid-

dellijk. Brigadier Van Hees werd naar de lokaliteit gestuurd om de uitbater stevig aan de tand te voelen. Om acht uur 's avonds was hij al terug en kon hij de hoofdcommissaris geruststellen: de bijeenkomst had niets te maken met de omgang van de wevers. Het ging volgens de heer Ephraïm om een huishoudelijke vergadering van de weversbond.¹⁶ Tot actie is het bij de LKM tot 1902 niet meer gekomen.

Sigarenmakers, bakkersgezellen en haringvissers

De ietwat paniekerige reactie van het gezag op de optocht in de stad is ongetwijfeld mede veroorzaakt door een vrij grimmige staking een maand eerder. In de eerste week van september 1895 was bij de sigarenfabrikant H. Greeve aan het Noordeinde een zogenaamde 'solidariteitsstrieke' uitgebroken. De aanleiding lag in de opdracht van de patroon om voor een sigarenfabrikant in Amsterdam te gaan werken, waar een 'echte' staking was uitgebroken voor betere werkomstandigheden. Een aantal arbeiders van Greeve accepteerde dit niet. Zij legden het werk neer en probeerden werkwillige collega's de toegang tot de werkplaats te beletten. In de avond van 8 september stond een verzameling sigarenmakers voor het fabriekje te posten om werkwilligen een lesje in solidariteit te geven. Omdat een vierkoppige politiepatrouille ter plaatse was, bleef het bij dreigementen dat de 'onderkruipers' zich voor de gevolgen te wachten hadden en kwam het niet tot een handgemeen.¹⁷

Om een nadere gedragslijn uit te stippelen, belegden de stakende sigarenmakers de volgende avond een vergadering in de tapperij van De Haas aan de Oude Singel, niet ver van het woonhuis van Greeve. De politie stuurde brigadier J. de Swart om de vergadering 'undercover' bij te wonen. Helaas keerde de spion om half tien al met hangende pootjes terug. De bijeenkomst werd in een binnenkamer gehouden en toen De Swart in de gelagkamer kwam, sloot men de deur voor zijn neus.¹⁸

Twee dagen later ontving de commissaris van politie een brandbrief van Greeve, waarin hij om toezicht op zijn fabriek verzocht. Hij verwachtte moeilijkheden. Een stuk of zestien personen had van hem geëist het werkvolk niet te laten arbeiden ten nadele van de stakers in Amsterdam, wat de patroon niet wilde beloven. Na enig gemor verspreidden de stakers zich.¹⁹

Meer dan een maand hielden zij hun actie vol, nu eens vergaderend, dan weer werkwilligen bedreigend.²⁰ Het kan niet anders of de stakers zijn financieel gesteund door groepen van buitenaf. Hoogstwaarschijnlijk waren zij aangesloten bij de Leidse afdeling van de Nederlandse Internationale Sigarenmakers- en Tabakbewerkersbond, die in het najaar van 1894 was opgericht, en hebben zij daarvan geldelijke steun ontvangen. De taaierheid der stakers werd op 21 oktober beloond. Greeve beloofde de voorraad tabak terug te sturen naar Amsterdam, waardoor een einde aan de 'strike' kwam.

Een dag voordat bij Greeve het werk werd hervat, waren de bakkers ook weer eens uit hun schulp gekropen. Nadat de gemeenteraad een verzoek van de bakkersgezellenbond 'Verbetering zij Ons Streven' om ontduiking van de Zondagswet via politieverordening te voorkomen, had afgewezen,²¹ posteerde een aantal gezellen zich een paar zondagen achtereen bij de bakkerswinkel van Oudshoorn aan de Nieuwe Rijn om kopers aldaar te verzoeken voortaan op zaterdag brood te halen.²² Veel succes heeft dit protest tegen deze vroege uiting van een 24-uurseconomie niet gehad. De gezellen gingen niet in staking en Oudshoorn bleef gewoon op zondag open. Het zou nog wel even duren voordat de bakkerswinkels op die dag gesloten bleven.

Na deze hete zomer en herfst bleef het geruime tijd rustig aan het arbeidsfront. Weliswaar dreigden zelfs de haringvangers – bepaald niet een revolutionair slag volk – eind 1896 een optocht met een rode vlag te gaan houden, maar al snel werd duidelijk dat de vissers niet verder kwamen dan vage plannen.²³

WETGEVING EN PROPAGANDA

Ondanks de betrekkelijke rust die er na de staking bij de LKM en Greeve heerste, besloot de gemeenteraad de teugels wat strakker aan te trekken en de politie scherper te doen toezien op het gedrag der ingezetenen op de openbare weg. In het begin van 1897 verscheen een nieuwe politieverordening, die vooral het venten, het maken van muziek, voetballen, gokken en het houden van optochten op de openbare weg sterk aan banden legde.²⁴ Een aantal van de artikelen in de verordening was ongetwijfeld bedoeld om bij de naderende kroningsfeesten van Wilhelmina de boel beter in de gaten te houden. Nieuw was artikel 28, inhoudende dat venten op de openbare weg onmiddellijk gestopt diende te worden wanneer zulks aanleiding gaf

tot ongeregelheden of overlast, een artikel dat vooral is uitgevaardigd om colporteurs met socialistische bladen het leven nog moeilijker te maken dan het al was. De Oranjefurries en de zomer van 1895 lagen nog vers in het geheugen.

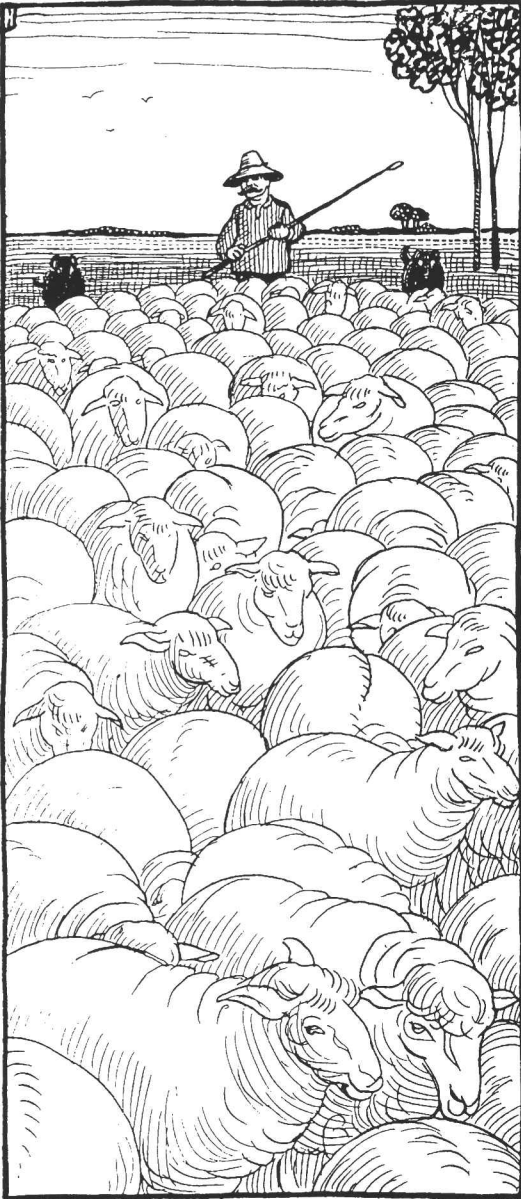
Na de installatie in mei 1897 van twee nieuwe politieposten – aan de Haven en bij de buitensociëteit ‘Amicitia’ bij de Rijnsburgerbrug –, beide van telefoon voorzien,²⁵ meenden de handhavers van het gezag op alles voorbereid te zijn. Voorlopig hoefden zij nauwelijks in actie te komen. En dat terwijl Leiden niet door de minsten uit de socialistische wereld werd bezocht.

Eind januari 1897 gaf Wilhelm Liebknecht in de Stadsgehoorzaal een lezing met als titel ‘Die Notwendigkeit des Sozialismus’. In de kleine zaal van de Leidse cultuurtempel bevond zich een talrijk gehoor van hoogleraren, onder wie de opmerkelijke theoloog Henricus Oort, de jurist Jacques Oppenheim, en nogal wat studenten. Ofschoon het debat na afloop volgens de recensent van het *Leidsch Dagblad* onttaarde in een woordenwisseling waarbij enkele jeugdige heethoofden geen enkel respect toonden voor de eerbiedwaardige Duitse grijsaard,²⁶ verliep de bijeenkomst zelf zonder enige stoornis – aldus de politie, die zoals gebruikelijk bij dit soort gelegenheden een mannetje had gestuurd.²⁷ Ook een optreden van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die nota bene met “De Heer” werd aangeduid, gaf een paar maanden later geen aanleiding tot narigheid.²⁸ Zelfs een lezing door Marx’ jongste dochter Eleanora, die een jaar voor haar tragische zelfmoord een weinig talrijk publiek vergastte op het onderwerp ‘De Internationale’, vermocht de gemoederen niet in vervoering te brengen.²⁹

ARTIKEL 28

De eerste serieuze test van artikel 28 van de nieuwe verordening kwam van de vrij bekende Amsterdamse anarchist Izak Israel Samson, die in december 1897 met zijn colportage van brochures inzake de geruchtmakende zaak over de gebroeders Hogerhuis een volksoproer veroorzaakte en op grond van genoemd artikel werd aangehouden.³⁰ Hoewel Samson beweerde dat zijn arrestatie onwettig was en hij de politie te kennen gaf op het bureau te zullen terugkeren om “de zaak wel eens even recht te zetten”, moet hij hebben geweten dat hij geen schijn van kans maakte. In februari had de

"De Roomsche kudde. 'Zoolang ze in de goede richting blijven lopen, kan dat beetje blaten geen kwaad'." Tekening door Albert Hahn in *De Notenkraker*, 27 juli 1912.

gemeente Olst in Overijssel een dergelijke zaak aanhangig gemaakt bij de Hoge Raad, die beslist had dat het bestuur van die gemeente niet in strijd met de Grondwet had gehandeld door een luid roepende colporteur van het blad *De Volksvriend* te arresteren.³¹ Venters van linkse bladen kenden de grenzen van vrijheid van meningsuiting meestal wel.

Het bezoek aan Leiden van de kopstukken uit de socialistisch-anarchistische wereld roept enkele vragen op. Kunnen de lezingen van Liebknecht senior en Eleanora Marx nog afgedaan worden als 'een avondje uit' voor de intellectuele elite, de aanwezigheid van de mannen en vrouwen 'van de daad' is moeilijker te verklaren. Of zij ter stede actief waren om een toch al politiek bewuste arbeidersklasse rijp te maken voor de revolutie, of omdat de Leidse arbeidersbevolking van toeten noch blazen wist en dus een flinke zet in de goede richting moest hebben, valt niet meer uit te maken – al lijkt het laatste waarschijnlijker. De arbeiders zijn pas laat gaan inzien dat er kracht schuilde in verbroedering.

Feit is wel dat het gezag bang was voor mensen als Samson en zeker ook voor diens onafscheidelijke metgezel, de kleurrijke Engelbertus Kloosterman. Zo bang, dat in het begin van de twintigste eeuw iedereen die zich in Leiden vestigde nauwkeurig werd 'gescreend' door in de plaats van herkomst te informeren wat de politieke overtuiging van de inwijkeling was.³² Alsof dit niet genoeg was, legde de politie vanaf 1903, het jaar van de grote spoorwegstaking, nog eens extra dossiers aan over anarchisten.³³ Daarin is diverse malen sprake van de Leidse anarchistenclub. Veel meer dan Samson, Kloosterman en misschien Abraham Mader – een Leidse metselaar die tevens agent was van het blad *De Anarchist*³⁴ – kunnen het er niet zijn geweest.

Izak Israel Samson

De Amsterdamse bierhandelaar, boekdrukker, diamantslijper, polygamist en beroepsquerulant Izak Samson (1872-1928) is een van de talrijke Nederlandse anarchisten die na jaren actie van mening veranderde en koos voor de behouden koers van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Het begin van zijn carrière lijkt enigszins op die van de grote roerganger van het anarchisme, Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Na een korte rol in de Amsterdamse diamantstaking (1894) werd hij in 1896 lid van de Sociaal

Izak Israel Samson (1872-1928).

Democratische Bond (SDB) en – bijna vanzelfsprekend – uitventer van *Recht voor Allen*, het blad van deze partij. Ook Samson kreeg een proces wegens majesteitsschennis aan zijn broek, waardoor hij in mei 1897 tot drie maanden gevangenisstraf werd veroordeeld. Na zijn vrijlating vatte hij ongebroken zijn werk weer op – al vrij snel niet meer als lid van de SDB, die hij waarschijnlijk te tam vond. Aan het eind van de negentiende eeuw besloot hij als individueel anarchist verder te gaan, zeker toen hij in augustus 1897 wegens hooglopende ruzie uit de Algemene Nederlandsche Diamantbewerkerbond werd getrapt.

Als werkterrein voor zijn activiteiten koos hij Leiden en Den Haag. Hier hield hij op straat en in zalen voordrachten en colporteerde hij met allerlei brochures, waaronder zijn eigen blad *De Zweep*, dat van december 1900 tot november 1902 verscheen. *De Zweep* vertoonde enkele trekken van L.M. Hermans' blad *De Roode Duivel*, dat in 1897 ter ziele was gegaan. Het blad was redelijk succesvol: in genoemde steden wist Samson wekelijks zo'n duizend exemplaren te slijten.³⁵ Eind november 1902 verdween het blad.

Dit was zeker ook te wijten aan het feit dat Samson in hetzelfde jaar weer de gevangenis in moest. Nu voor een maand.³⁶

Niet ontmoedigd door tegenslag bleef Samson actief in de anarchistische wereld. In 1905 werd hij redacteur van het tijdschrift *De Vrije Communist*, de spreekbuis van de Federatie van de Vrijheidslievende Communisten, die op 25 april 1905 werd opgericht en tot 1909 zou blijven bestaan. In het begin van dat jaar werd hij lid van de nieuw opgerichte Socialistenbond. Zijn toetreding is waarschijnlijk totstandgekomen door toedoen van de bekende voormalige anarchist Johannes Cornelis Philippus Hendrikus Methöfer,³⁷ met wie Samson in het begin van de twintigste eeuw bevriend was geraakt. Ook daar vond de "renegaat" – zoals hij door zijn tweede vrouw, Jeanne Sprenger, werd genoemd³⁸ – geen politieke rust. Of hij die wel heeft gevonden bij de SDAP, waartoe hij in 1912 in het voetspoort van Methöfer toetrad, is zeer de vraag.

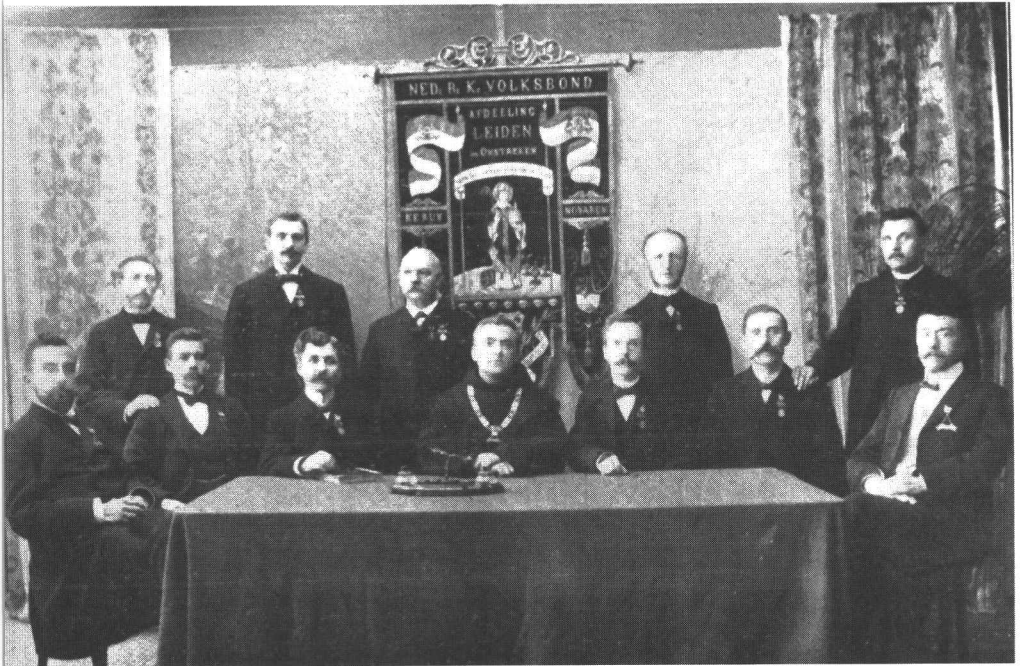
Samson is bij uitstek het voorbeeld van een vos die wel zijn haren maar niet zijn streken verliest. Ook als sociaal-democraat bleef hij opvallend actief. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verbleef hij geruime tijd aan het front in Frankrijk en stuurde vandaar talloze artikelen naar kranten in Nederland. Na de oorlog stortte hij zich – weinig succesvol – op de verkoop van alcoholvrij bier. In 1920 vestigde hij zich bij zijn zoon in Antwerpen. Omdat hij in de Scheldestad natuurlijk helemaal geen kans had met zijn laffe gerstenat, begon hij daar een boekhandel. Bovendien trouwde hij er in 1924 voor de derde keer. Lang heeft zijn nieuwe loopbaan niet geduurd. Op 14 december 1928 stierf de rusteloze zoon van een slagersknecht die tijdens zijn veelbewogen leven ongetwijfeld heeft begrepen dat het creëren van een arbeidersparadijs geen geringe opgave is.

Engelbertus Kloosterman

In zijn aanvankelijk alleen gevoerde kruistocht tegen de corrupte rechterlijke macht in Nederland kreeg Samson in 1901 gezelschap van de Haagse anarchist Engelbertus Kloosterman. Deze merkwaardige figuur werd op 12 januari 1875 in Den Haag geboren, en woonde rond de eeuwwisseling aldaar in de Vaillantlaan 15; in een buurt dus die zonder enige twijfel het rode centrum van Den Haag kan worden genoemd. Het krioelde in de Schilders-

Het bestuur van de Rooms Katholieke Volksbond in 1904. In het midden zit Philippus van Kessel.

wijk van de coöperaties, drukkerijtjes van socialistische lectuur en ongetwijfeld ook van 'harde' actiegroepen. De jonge Engelbertus moet al vroeg kennis hebben gemaakt met de ideeën van allerlei wereldverbeteraars die ondanks hun verschillende werkwijzen één gemeenschappelijk doel hadden: de wereld te bevrijden van het meedogenloze kapitalistische uitbuitersysteem.

Over zijn jeugd en scholing is niets bekend; wel dat hij in 1901 actief was in Leiden en omstreken. In augustus van dat jaar kreeg de politie van Leiden voor de eerste keer te maken met de Hagenaar. Wegens het venten van brochures die de rechterlijke macht in Leeuwarden beledigden (ongetwijfeld de zaak Hogerhuis betreffend), werd hij op grond van ordeverstoring meegenomen naar het bureau en na een waarschuwing heengezonden.³⁹ Een maand later was hij betrokken bij 'de hete zomer in Boskoop', die een einde maakte aan Dirk van Ecks loopbaan als burgemeester aldaar.⁴⁰

De verdere carrière van Kloosterman verliep volgens het geijkte patroon, zij het met een verrassende ontknoping. Meestal op zaterdag kwam hij met

de trein uit Den Haag naar Leiden om daar op de markt *De Zweep* en andere krantjes en brochures te verkopen. Daar stond hij dan, gehuld in een grote cape, vanaf de visbank in gezelschap van Samson de verheffing van de arbeiders te bepleiten.⁴¹ Hij richtte daarbij zijn pijlen niet alleen op het kapitaal, maar ook op die andere verderfelijke instelling die in zijn ogen het proletariaat onderdrukte: de Kerk. Vooral de geestelijk adviseur van de Leidse afdeling van de Rooms Katholieke Volksbond, Philippus van Kessel OFM, moest het ontgelden. Zoals wel vaker had een en ander een averechts effect. Alleen al in 1901 sloten tientallen Leidse arbeiders zich bij de bond aan, omdat zij Kloostermans schimpscheuten aan het adres van de kapelaan van de Hartebrugkerk te gortig vonden.⁴² De geestelijke wees wijselijk het advies om de anarchist wegens smaad te laten vervolgen van de hand. Daarop besloten de parochianen het heft in eigen handen te nemen. Op vrijdag 7 november 1902 vergaten zij gemakshalve de christelijke leerstelling dat men ook zijn vijanden dient lief te hebben en stormden zij na de ochtendmis op de anarchist af die zich in de Haarlemmerstraat bevond. Enkele ijlings te hulp geschoten politieagenten ontzetten de afgeranselde colporteur en leidden hem naar het station, alwaar hij de trein terug naar Den Haag nam.⁴³

VLUCHTWEGEN

Of Kloosterman veel succes heeft gehad met zijn optreden is twijfelachtig, maar hij heeft er zeker van genoten. Vooral wanneer hij zijn schare nieuwsgierige achtervolgers en de agenten – die hem vanaf de Vismarkt naar het station constant schaduwden – te slim af was. Wie hem in de politierapporten op zijn route volgt, krijgt de indruk dat hij voor zijn komst naar de stad een aantal vluchtwegen had uitgestippeld. Zo kwam hij op 22 januari 1902 's avonds laat opeens het Leidse Volkshuis uitzetten om snel de benen te nemen (vermoedelijk heeft hij het pand aan de kant van de Haarlemmerstraat verlaten) en verdween hij een maand later plotseling in dezelfde straat, zoals de dienstdoende agent tot zijn spijt constateerde.⁴⁴

Het hoogtepunt van Kloostermans optreden in Leiden lag in 1903, toen hij met andere anarchisten en sociaal-democraten tijdens de spoorwegstakingen enkele maanden zeer actief is geweest. Terwijl zijn confrater Samson spreekbeurten hield in de Stadsgehoorzaal, liep Kloosterman met brochures en kranten te venten. Hoewel in de bronnen niet veel is te vinden over

Kloosterman als redenaar, zal hij verbaal minder begaafd zijn geweest dan de briljante spreker Samson. Van Samson is bekend dat hij Troelstra – toch ook geen sterke zwijger – in een openbaar debat in de Stadsgehoorzaal voor schut zette. Om de vernedering compleet te maken drukte de nogal zwaargebouwde Amsterdammer de sociaal-democraat letterlijk in een hoek, waarop deze met de staart tussen de benen de zaal door een zijdeur verliet.⁴⁵ Bij Kloosterman niets van dit alles. Hij hield het bij tirades vanaf de visbank, colportage en zijn padvindersspel door de straten van de stad.

Na 1905 kwam er langzamerhand een einde aan de anarchistische activiteiten van Kloosterman. Volgens de overlevering sloot hij zijn carrière af als soldaat van het Leger des Heils.⁴⁶

TOESPRAKEN EN COLPORTAGE

Aan de oprechtheid van Samson en Kloosterman hoeft niet te worden getwijfeld, maar de vraag lijkt gerechtvaardigd waarom zij zich niet direct met arbeidsconflicten hebben bemoeid. Daartoe was immers meer dan genoeg gelegenheid. Misschien is hun standplaatsgebondenheid daar debet aan – geen van beiden woonde in Leiden –, misschien ook vonden zij de stakingen eenvoudig kruimelwerk dat nooit tot een algemene werkstaking zou leiden, een punt waar zij stevig op hamerden. Hoe het ook zij, nergens is sprake van enige betrokkenheid bij de sociale onrust in de stad. Toen de kolensjouwers van het goederenstation aan de Haagweg in juni 1899 het werk neerlegden, schitterde Samson door afwezigheid; ook een dreigende staking bij een aantal glazenwassers is aan zijn aandacht ontsnapt.⁴⁷ Even zo vrolijk liep hij kort daarna weer met zijn brochures te venten. In hoeverre de inhoud van die lectuur aanleiding is geweest tot voornoemde acties valt niet na te gaan, maar meestal besteedden die organen alleen aandacht aan grote en landelijk bekende zaken en personen, variërend van kwalijke fabrieksdirecteuren tot dienstweigeraars.

Ook in 1900 beperkten Samson en anderen zich tot toespraken en colportage. Omdat geen enkele bijeenkomst waar de Amsterdammer verscheen ordelijk verliep, zal hij niet bij de protestbijeenkomst van leraren in de Stadsgehoorzaal zijn geweest: die ging om elf uur 's avonds in goede orde uiteen; evenmin als bij de 1-meiviering in de bekende feestzaal van Ephraïm in de Haarlemmerstraat, waar de 250 rode broeders een en ander al om een

uur of elf 's avonds voor gezien hielden.⁴⁸ Wie daar ook niet waren verscheenen, waren de werklieden van boekdrukker Taconis (Stille Rijn 9), die deze avond hadden uitgekozen om in staking te gaan. Aan deze staking lag niet zozeer een ruzie over arbeidsvoorwaarden ten grondslag als wel een vete tussen de patroon en zijn meesterknecht. De laatste kreeg een aantal arbeiders aan zijn zijde, maar de meeste drukkers wilden gewoon blijven werken. Na de gebruikelijke dreigementen en een gesneuvelde ruit bij Taconis liep op 3 mei alles met een sisser af. Meesterknecht Ackerman nam ontslag en de rust keerde weer bij Taconis.⁴⁹

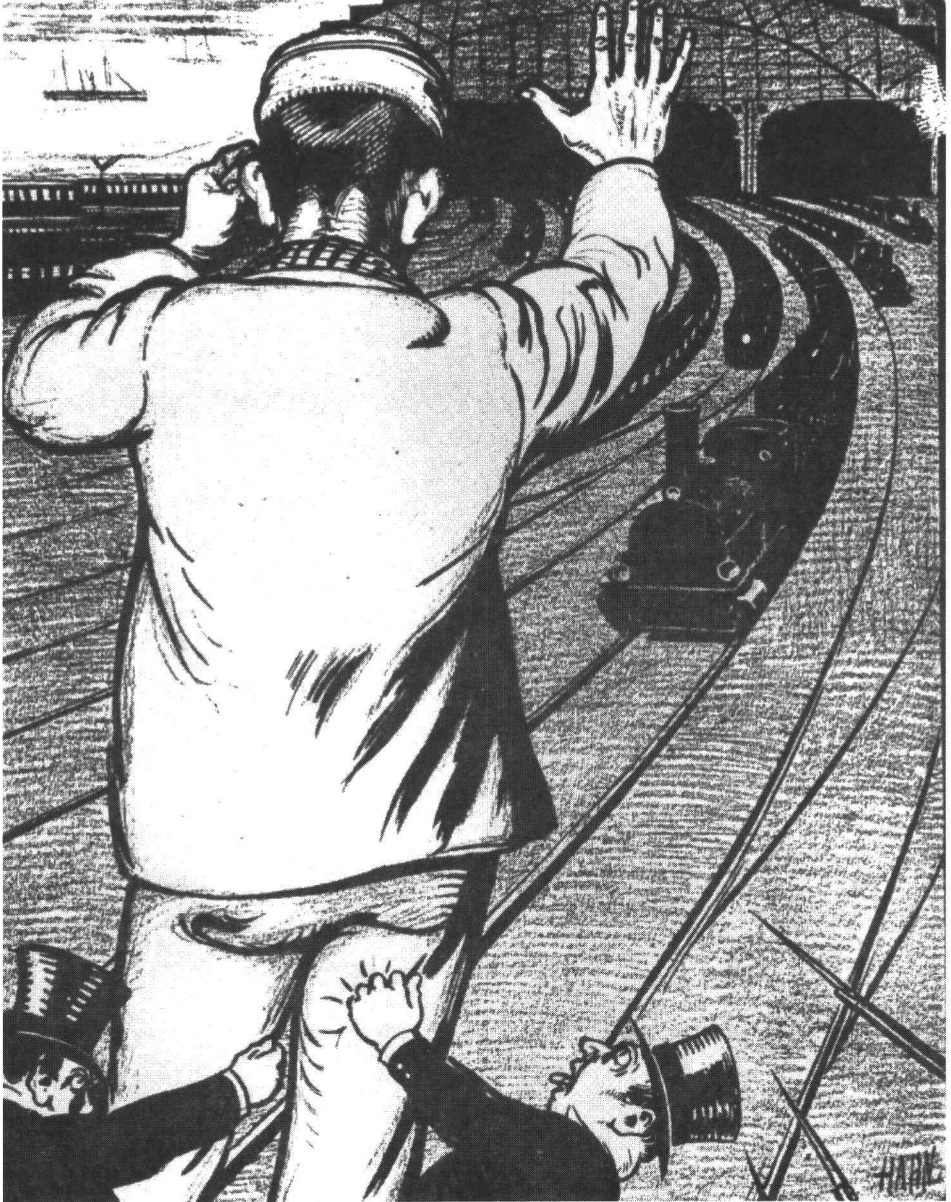
Konden dit soort acties met enig recht "amateurstakingen"⁵⁰ worden genoemd, in 1902 braken conflicten uit die dat predikaat zeker niet verdienden: bij de Grofsmederij en opnieuw bij de Leidsche Katoen Maatschappij.

De staking bij de Grofsmederij

Het gedenkboek van de Grofsmederij uit 1961 vermeldt met enige trots dat de wilde staking van 1910 dan wel een triest dieptepunt was, maar wat minder triest wordt wanneer men in ogeschouw neemt dat het de enige is geweest in de lange geschiedenis van het bedrijf.⁵¹ Het aloude adagium "Wiens brood men eet, diens woord men spreekt" indachtig, is de samensteller van het boek voor het gemak voorbijgegaan aan een kleine staking van 1901 en de veel belangrijker staking van 1902.

De voorgeschiedenis begon in 1897 met het besluit van de directie van de Grofsmederij om onder het motto 'Expansie is Vooruitgang' een geheel nieuwe kettingfabriek in de Waard te bouwen. Toen de fabriek twee jaar later in gebruik werd genomen, bleek al snel dat aan de hooggespannen verwachtingen niet kon worden voldaan. De productie was te laag en te duur. Ondanks enkele technische verbeteringen bleef het tobben met de kettingfabricage. Omdat winst uitbleef, besloot de nieuwe directeur, B.J.H. Haitink (1901), de lonen te verlagen. In 1902 werd aldus voor een bepaald soort ketting per honderd kilo *f* 3 minder betaald dan in 1899. Bovendien waren er lukraak kettingsmeden ontslagen. Volgens de directie hadden zij slecht werk geleverd. Waarschijnlijk is dat veel arbeiders geen benul hadden van de nieuwe lasmethoden die in de fabriek waren ingevoerd, en dat zij daardoor kwalitatief laagstaand werk afleverden.

"Heel het raderwerk staat stil als uw
machtige arm het wil."
De spoorwegstaking van 1903 verbeeld
door Albert Hahn.

Op 21 maart 1902 was de maat vol: 67 smeden legden het werk neer. Het bittere conflict tussen directie, stakers en enkele bemiddelaars van de Algemene Nederlandsche Metaalbewerker Bond (ANMB) duurde ruim een maand.

Hoe vreemd het ook klinkt, de staking moet de directie niet onwelkom zijn geweest. Het ging in het begin van de twintigste eeuw slecht met de metaalindustrie in Nederland, zodat het voor Haitink c.s. een uitkomst was om op grond van de staking een aantal arbeiders te kunnen ontslaan. Dit was natuurlijk koren op de molen van de stakers, die naast loonsverhoging ook eisten dat hun ontslagen kameraden weer werden aangenomen. Omdat geen der partijen water bij de wijn wilde doen, besloot het hoofdbestuur van de ANMB dan maar tot een compromis: van de zes ontslagen arbeiders werd er een onvoorwaardelijk teruggenomen – zij het na aanbieding van zijn excuses –, twee mochten het op proef nog eens proberen en de overige drie moesten hun heil ergens anders gaan zoeken. Van zijn kant beloofde Haitink dat twee weken na hervatting van het werk de lonen zouden worden herzien, waarbij op de belangen der werklieden zou worden gelet. In de praktijk kwam deze vage uitspraak erop neer dat arbeiders die voor de staking *f* 0,15 of meer per uur hadden verdiend voor dagwerk *f* 0,18 kregen, en degenen die minder dan *f* 0,15 verdienden *f* 0,02 opslag ontvingen. Tevreden met deze bescheiden overwinning, lieten de smeden hun andere eis – ontslag van de werkmeester die veel arbeiders beschouwden als een kwelgeest – vallen.⁵²

ONDEUGDELIJKE KETTINGEN

Toch bleef het onrustig in de fabriek. Een jaar later kwam het weer tot een conflict, al kwam het dit keer niet tot een staking. Op 7 april 1903 kregen de kettingsmeden P. Sinteur, M. Keyzer, P. van der Pompe en M. van der Pompe ontslag aangezegd, omdat zij volgens de directie ook na twee berispingen bleven volharden in het leveren van ondeugdelijk werk: te korte kettingen. De betrokken smeden riepen de hulp in van de Verzoeningsraad, een bemiddelingscommissie binnen de Kamer van Arbeid voor de Bouwbedrijven, bestaande uit patroons en arbeiders. Na een grondig onderzoek en na beide partijen gehoord te hebben, kwam de raad tot de conclusie dat de directie gelijk had, maar dat de wanprestatie van de smeden niet uit onwil,

maar uit een samenloop van omstandigheden was voortgekomen. De arbeiders hadden teveel tijd nodig om hun apparatuur goed in te stellen en waren geestelijk aangeslagen door de onrust in het land – ongetwijfeld een vingerwijzing naar de spoorwegstaking van januari 1903. In de einduitspraak stelde de Verzoeningsraad de directie van de Grofsmederij voor om de ontslagen arbeiders weer in genade aan te nemen en maande zij de kettingsmeden om deugdelijk werk af te leveren, waartoe zij als zeer ervaren werklieden zeker in staat waren.⁵³

Tot de grote wilde staking van augustus tot december 1910 bleef het redelijk rustig in het bedrijf, al vielen er door de kwakkelende conjunctuur nogal wat ontslagen.

De staking bij de Leidsche Katoen Maatschappij in 1902

Op 2 augustus 1902 legden 23 arbeiders bij de LKM voor de derde keer in twintig jaar het werk neer.⁵⁴ Net als in 1882 waren het de katoendrukkers die hun grieven in daden omzetten. Zoals te doen gebruikelijk bezorgden de stakers een brief aan hun patroon, Felix Driessen, waarin zij hun klachten puntsgewijs uit de doeken deden.

In de eerste plaats verlangden zij dat de loonsverlaging die in 1901 wegens slapte in het bedrijf was doorgevoerd ongedaan zou worden gemaakt. Er was – aldus de opstellers van de brief – veel werk besteld, zodat de patroon best een centje meer kon betalen. Vervolgens eisten de stakers dat de ‘platen’ – de populaire benaming voor hun apparatuur – lichter werden; door de zwaarte van deze werktuigen konden de werklieden nauwelijks genoeg werk afleveren. De derde eis behelsde een eerlijke verdeling van het werk: de stakers wilden dat in tijden van slapte iedereen kon blijven, door het werk over alle arbeiders te verdelen. Ten slotte wensten de drukkers een betere vertegenwoordiging in de arbeidsraad van de LKM.

Driessen reageerde op de hem bekende wijze: hij nam de brief voor kennisgeving aan en weigerde pertinent op de voorwaarden van de drukkers in te gaan. Na overleg met enkele kameraden berichtten de drukkers hun patroon op 7 augustus schriftelijk dat zij zouden blijven staken. Om het conflict op harmonieuze wijze op te lossen, riepen de arbeiders de hulp in van de Kamer van Arbeid voor de Textielindustrie. Vanzelfsprekend weigerde

Felix Driessen daarop in te gaan: hij reageerde nergens op, zelfs niet op de vragenlijst die het Centraal Bureau voor de Statistiek hem stuurde. "Eerst het bestelde werk af, dan zien we wel weer", liet hij *De Volksbanier* weten.⁵⁵ Op het moment dat het blad dit afdruckte, was er al een maand verlopen.

Inmiddels hadden de plaatselijke en landelijke pers zich uitgebreid bemoeid met de staking. Twee weken na het uitbreken van de staking publiceerde *Het Volk* in zijn editie van 19 augustus een artikel dat er niet om loog. Onder de neutrale titel 'De Staking in Leiden' trok de schrijver fel van leer tegen Driessen en het kapitalisme in het algemeen:

Is Driessen zo hardvochtig? Misschien niet, maar hij blijft zeggen: "Ik kan niet meer geven om de concurrentie." De concurrentie. Als zij dat woord horen, dan is het of al die temperaars en adviseurs, zoals alle brave burgers, kruideniers en professoren, fabrikanten en democraten, door een boze geest betoverd worden. Zij zwijgen stil; hun wijsheid is ten einde. Jà, dan kan het niet anders, dan is meneer Driessen in zijn recht, dan is er niets meer aan te veranderen. Hij kan immers niet anders. Moeten de arbeiders dan maar honger lijden? Ja, zie je, 't is wel hard, maar het kan nu eenmaal niet anders; je hoort het, de concurrentie.

Volgens de journalist in kwestie was Driessens redenering een smoesje. Na een lesje in antikapitalisme stelde hij dat alleen het socialisme de afschaffing van het concurrentiestelsel en van de loonslavernij kon brengen.

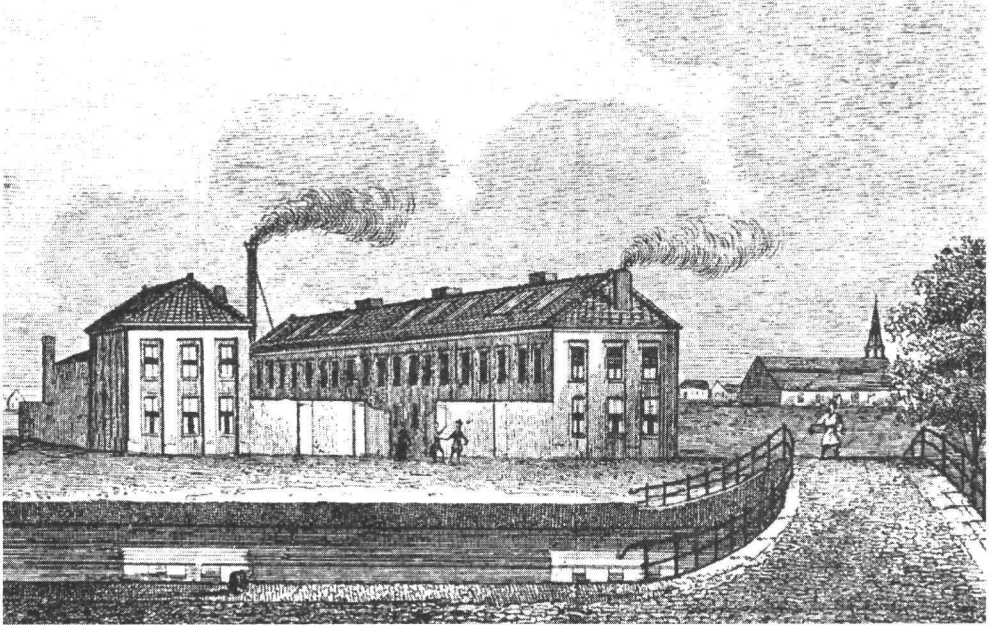
AFKEER VAN DE 'SOCIALEN'

Mocht *Het Volk* gedacht hebben dat het artikel een groot aantal nieuwe abonnees zou opleveren, dan had de krant het bij het verkeerde eind. De volgende dag al sloeg het stakerscomité terug. In een ingezonden brief in het *Leidsch Dagblad* vroeg het dringend aan alle kranten op te houden met het geschrijf over de actie: "Laat de staking aan ons, stakers, patroons en de Kamer van Arbeid. Al dat gepubliceer verwekt haat tussen patroon en werkmán en dat is niet onze bedoeling."

Ook de gematigden zaten niet stil. Op 29 augustus stuurde de Nederlandse Rooms Katholieke Volksbond een brief aan Driessen, waarin de bond zelf, het protestantse Patrimonium en de ANVV meldden met leedwezen kennis te hebben genomen van de weigering om met hen te praten. Een klein onderzoek bij een niet nader genoemde fabriek in eenzelfde soort onderneming had de bonden duidelijk gemaakt dat de lonen daar aanmerkelijk hoger lagen, dat er geen vrouwenarbeid voorkwam, en dat de patroon van

De eerste fabriek van de Leidsche
Katoen Maatschappij.

de fabriek had verklaard dat werken met ‘platen’ ondoenlijk en nutteloos was. Hieruit concludeerden de stellers van de brief dat de eisen van de 23 stakers gerechtvaardigd waren.

Driessen had ook hier weinig boodschap aan. Hij gaf geen duimbreed toe en vertrouwde er op dat de arbeiders niet ten eeuwigen dage konden teren op de giften van andere Leidse arbeiders en sympathisanten uit het land. Op 23 augustus was er in totaal *f* 210 opgehaald. Hiervan kregen ongehuwde arbeiders *f* 3,75 per week en getrouwde gemiddeld *f* 4,50. Dat was lang niet genoeg; vandaar dat *De Volksbanier* op 4 september aan al zijn lezers een oproep deed om de “Rechtvaardige strijd der stakers” financieel te steunen – met daarbij de opmerking dat wanneer de vredelievende organisaties dit niet deden, de arbeiders massaal naar de socialisten zouden overlopen als die wel geldelijke steun boden.

Van die gevreesde socialisten viel overigens niets te merken. Samson, Kloosterman, noch een ander stond op zaterdagavond op de Vismarkt om commentaar te leveren op de staking. Het enige wat politiek-links deed,

was een nogal curieus pamfletje verspreiden, waarin door middel van een parodie op de Tien Geboden, het Onze Vader en andere christelijke teksten een venijnige aanval op het Kapitaal werd gepleegd. Zo luidde het Eerste Gebod: "Ik ben de Heer uw God. Zijn naam is Geld, kapitaal en daarvoor zult gij knielen en het aanbidden met al uw krachten op straffe van honger en ellende." Op dergelijke wijze zijn ook de andere negen geboden behandeld.

BAKZEIL

Onnodig te zeggen dat Driessen ook hiervan niet warm of koud werd. Hij wachtte als een spin in zijn web tot de stakers overstag zouden gaan en met hangende pootjes zouden terugkeren. Spoedig kreeg hij zijn zin. Op 8 september stuurde het stakingscomité hem een smeekbrief, waarin de drukkers hun grieven nog eens uitlegden en nogal onderdanig vroegen om een geringe opslag. Na de verzekering dat de patroon zich niets moest aantrekken van de grootste onruststoker – de pers – besloten J. Baart, J. Kramp, A. Cornelissen en N. van Leeuwen de brief namens het comité met de opmerking dat zij hoopten spoedig een goede uitslag te zullen krijgen. Op 20 september probeerden zij het nog een keer. In hun wanhoop hadden Baart en de zijnen zich gericht tot een aantal Leidse notabelen om het geschil uit te praten. Het leverde niets op. Vijf dagen later verzocht het comité aan de meesterknecht om een conferentie te mogen beleggen. Op 29 september was de zaak bekeken: de stakers verzochten om op de oude voorwaarden aan het werk te mogen. Driessen stemde genadiglijk toe, maar moest meedelen dat er door de staking te weinig werk was en dat de arbeiders slechts om de andere week tot de fabriek konden worden toegelaten.⁵⁶

De staking overziende, valt een paar dingen op. Geen enkele staker was georganiseerd en niemand wilde van vakbonden ook maar iets weten. Het comité voerde geheel op eigen houtje de actie, en heeft – gezien het aantal taalfouten in de correspondentie met Driessen – geen hulp gekregen van geschoolde vakbondsleden. De staking werd nadrukkelijk gezien als een conflict tussen patroon en arbeider, waar niemand zich mee diende te bemoeien. Afgaande op de reactie van het comité op het artikel in *Het Volk*, moesten de stakers van de 'socialen' al helemaal niets hebben.

Merkwaardig ook is dat de Leidse organisaties zich evenmin druk maakten om de staking. In hoeverre dit op het conto is te schrijven van Philippus

Tijdens de spoorwegstaking in 1903 zette de regering het leger in om de orde te helpen handhaven. Op de foto staan soldaten bij spoorwegovergang De Vink.

van Kessel is moeilijk uit te maken; hij zal wel achter de schermen hard hebben gewerkt om zijn katholieke katoendrukkers in het gareel te houden. Het is de vraag of hij veel anders kon: wat immers vermocht een eenvoudige kapelaan tegen de machtige, rijke en goed-katholieke Driessens, die er tijdens de hoogmis op zondag wel voor zorgden dat de collecteschalen vol kwamen en van wie de oude Louis in 1858 de werkzaamheden aan de Mon Père-kerk had betaald?⁵⁷

DE DICHTERES EN DE DOMINEE

Eenzelfde gang van zaken als bij de LKM vond een maand later plaats bij een metselbedrijf. Daar gingen op 8 december zeven metselaars in staking om te ageren tegen een loonsverlaging – de patroon had zonder blikken of blozen het uurloon teruggebracht van f 0,24 naar f 0,20. Het zevental had geen schijn van kans. De baas paste de in werkgeverskringen vertrouwde tactiek van uitbesteding toe, dat wil zeggen dat hij het werk door onderkruui-

pers liet verrichten. Na een week gaven de stakers het op. Ze werden ontslagen en probeerden – ongetwijfeld gestigmatiseerd – elders in de stad werk te vinden.⁵⁸ Ook bij deze korte staking is geen sprake van georganiseerde arbeiders of hulp van de Leidse bonden. Voorstanders van de klaseloze maatschappij waren helemaal in geen velden of wegen te vinden.

Dezen waren wel bijzonder actief toen in januari de grote spoorwegstaking uitbrak.⁵⁹ Vrijwel wekelijks hielden prominenten uit de socialistische en anarchistische wereld redevoeringen in de Stadsgehoorzaal. De meeste waren vrij algemeen en gingen grotendeels over de staking zelf en de overwinning die de arbeidende klasse had behaald. Alleen Henriëtte Roland Holst-van der Schalk richtte zich direct tot de Leidse arbeiders, van wie er zo'n vijfhonderd waren komen opdagen. Na een felle aanval op de "Huichelachtige Christelijke regering, die wetten voorbereidt om de arbeiders te temmen", verzekerde zij de Leidenaren dat die wetten ook de Leidse proletariërs onder de knoet moesten houden. "Sla toch uw ogen open", smeekte ze hun. Op de avond zelf is daar weinig van gekomen. Niemand maakte gebruik van de mogelijkheid te debatteren.⁶⁰

VERBAAL VUURWERK

Een kleine twee weken later was het de beurt aan "Dolema" (sic!) Nieuwenhuis en de ex-wachtmeester van de marechaussee H. Blaauw. Evenals de dichteres ging Domela Nieuwenhuis in op de spoorwegstaking en trok ook hij flink van leer tegen de op handen zijnde wetten die de "Huichelaars van de Christelijke Regering" bezig waren te ontwerpen. De voormalige marechaussee ging in op de vraag wat voor nut het Nederlandse leger had en kwam tot de conclusie dat de gewapende macht een instrument tot onderdrukking der arbeiders was. In tegenstelling tot de vorige bijeenkomst werd er nu wel gedebatteerd. Het dispuut verliep zo heftig dat een vertegenwoordiger van een christelijke jongelingenvereniging uit woede het podium opsprong om de sprekers te lijf te gaan. Twee van zijn maten konden hem bijtijds wegtrekken. Om de bijeenkomst af te ronden, kwam Samson nog even langs; in een kort woord beweerde hij dat de debaters onzin hadden uitgebraamd. De luide toejuichingen van zijn aanhangers gingen over in een gezang, waarmee de aanwezige socialisten en anarchisten om middernacht de zaal verlieten.⁶¹

Een dag later sprak Samson weer, dit keer in gezelschap van G. Snijdelaar, een anarchist die al zo'n dertig jaar actief was. Namens de Leidse afdeling van het Comité van Verweer – een instelling die zich richtte tegen de dwangwetten van het ministerie-Kuyper – spraken beiden over het verschil tussen arbeiders en regering. Een en ander schijnt weinig indruk te hebben gemaakt. Op het verzoek van de voorzitter, de bekende Anton Pannekoek, om tot debat over te gaan, reageerde niemand. Ook op zijn verzoek instemming te betuigen met het besprokene kwam geen reactie.⁶²

Vuurwerk viel er wel te beleven bij de debatavond van de SDAP anderhalve week later, voor zeventhonderd mensen uit verschillende standen. De spreker, M. Mendels, behorend tot de linkervleugel van de partij, ging een pittig gesprek aan met J. Huizinga, de voorzitter van het Christelijk Arbeiders Secretariaat, een instelling die de vakorganisatie van protestantse signatuur wilde bevorderen. Huizinga vond dat Mendels' stelling dat de op handen zijnde stakingswetten de Nederlandse arbeiders tot slaaf maakten, wel erg overdreven. Het viel volgens de voorzitter allemaal nogal mee. Waarschijnlijk doelde hij op de beloften van de regering om als compensatie voor de stakingswetten een onderzoek in te stellen naar de werkomstandigheden van de spoorwagarbeiders. Dat de toehoorders geboeid zaten te luisteren naar beide sprekers blijkt uit het feit dat zij een dronken man die Mendels constant in de rede viel massaal de Stadsgehoorzaal uittraptten. Of zij aan het eind van de avond de bij de uitgang klaarliggende petitie tegen de stakingswetten hebben getekend, is niet bekend.⁶³

VALS ALARM

Op 2 april 1903, de dag dat de Tweede Kamer de stakingswetten in behandeling nam, liep Kloosterman 's middags te venten op de markt. Het is niet uitgesloten dat hij behalve met zijn brochures ook met de beroemde prent van Albert Hahn colporteerde, hoewel dit een strafbaar feit was. De prent werd beledigend geacht voor Abraham Kuyper en verspreiding ervan was derhalve verboden.⁶⁴ Terwijl in Den Haag door redevoeringen van Troelstra en W.H. Drucker de vonken eraf spatten, hielden Samson en Kloosterman 's avonds in de Stadsgehoorzaal toespraken waarbij niets bijzonders voorviel.⁶⁵

Het moet niet uitgesloten worden geacht dat het anarchistenduo enige invloed heeft gehad op de onrust die in Leiden heerste toen in de nacht

van 5 op 6 april in Amsterdam de tweede spoorwegstaking annex algemene werkstaking werd uitgeroepen. Het effect op de dienstregeling was vrijwel nihil. Dat velen hier ter stede – vooral arbeiders – dachten dat er op de ochtend van 6 april geen treinen reden, berustte op een misverstand. Om zeven uur 's ochtends telefoneerde agent Koole naar het hoofdbureau dat hij even tevoren had vernomen van de stationschef dat er een algemene werkstaking bij de spoorwegen was geproclameerd. Volgens de agent reden er geen treinen van Amsterdam naar Rotterdam en vice versa. Ook zouden er geen verbindingen naar Utrecht zijn. Drie kwartier later meldde de stationschef dat er gewoon treinen reden en dat de agent die op de Breestraat luidkeels stond te verkondigen dat er een staking was, kon ophouden zijn stem te forceren.⁶⁶ Waarschijnlijk heeft agent Koole het gerucht verspreid dat er een treinstaking was uitgebroken.

De schildersstaking in 1903

Wie op die gedenkwaardige 6 april wel het werk erbij neergooide, was een groot aantal Leidse schilders. Of dit iets te maken heeft gehad met de algemene staking is zeer de vraag. Het rommelde in de schilderswereld al sinds het begin van 1903. In januari begonnen leden van de Leidse afdeling van de Nederlandse schildersgezellenbond en van de schilders- en behangersvereniging 'Steun zij ons Doel' onderhandelingen over hun werkomstandigheden met hun patroons die waren georganiseerd in de vereniging Lucas. Wat zij van hun bazen verlangden was niet misselijk: een loonsverhoging van drie cent per uur (van *f* 0,17 naar *f* 0,20), een werkdag van tien uur (van zes uur 's ochtends tot zes uur 's avonds, met twee uur pauze), een arbeidsloze zondag, en een verhoging van vijftig procent voor gewoon overwerk en een van honderd procent voor nachtarbeid. De schildersbazen piekerden er niet over deze eisen in te willigen. De te hulp geroepen Kamer van Arbeid voor het Bouwbedrijf stelde voor het uurloon op *f* 0,18 te brengen. Dit had wel de goedkeuring van de patroons, maar niet die van de schilders. De zaak raakte in een impasse die volgens de arbeiders alleen door een staking doorbroken kon worden. Op 1 april verzond het looncomité aan de werkgevers een niet mis te verstane brief.⁶⁷

Mijnheer,

De schildersgezellen, ingezien dat langs kalmen, ordelijken weg van de Patroons niets te verkrijgen is, achtten zich gedwongen langs anderen weg hun billijke, gemotiveerde wenschen ingewilligd te zien.

Daarom geven zij de Patroons in overweging om ingaande Maandag 6 april het gevraagde loon van 20 cent uit te betalen, daar zij anders genoodzaakt zullen zijn tot staking over te gaan.

Namens het comité,

J. Sieval, voorzitter,

J. van der Woerd, secretaris.

SCHIKKING

Tijdens een vergadering op 4 april bleek dat een behoorlijk aantal schilders geen zin had het werk erbij neer te leggen. Het is te wijten geweest aan het ontslag van J. Sieval dat er in de morgen van 6 april een solidariteitsstaking uitbrak. Op een bijeenkomst om elf uur die ochtend in café 'Sport' op de Vestwal besloten de schilders om door te gaan met hun actie. De volgende dag was het aantal stakers gegroeid tot zeventig man. Sieval werd bij zijn baas weer in genade aangenomen, maar er was geen houden meer aan. De stakers haalden hun looneisen weer van stal en gingen een uitputtingsslag aan met hun patroons. De staking kende daarna het gebruikelijke verloop: de actievoerders trachtten werkwilligen over te halen solidair te zijn, werkwilligen verzochten politiebescherming – die ze kregen – en tussen de bedrijven door probeerde de Kamer van Arbeid te bemiddelen. Onnodig te zeggen dat de patroons de langste adem hadden, al was hun overwinning niet honderd procent. Op 20 april aanvaardden de partijen een schikking van de Kamer van Arbeid. Het uurloon werd verhoogd tot *f* 0,18 voor een dag van 's ochtends zes tot 's avonds zeven uur, inclusief twee uur schaft. Voor een verlenging van de arbeid tot negen uur 's avonds zou *f* 0,20 worden betaald; voor de volgende twee uur kwam daar nog twee cent per uur bij. Nachtwerk leverde *f* 0,27 per uur op. Over een vrije zondag werd in het compromis niet gerept.⁶⁸

De volgende jaren geven hetzelfde beeld te zien: kleine stakingen die rustig door de bazen werden uitgezet, uitsluitingen door de patroons, en machteloze anarchisten en vakbonden die tandenknarsend moesten toezien hoe zij

overal buiten werden gehouden. Zelfs het wanhoopsoffensief van Samson en Kloosterman *De Zweep* cadeau te doen wanneer men van hen voor *f* 0,03 een pepermuntje kocht, kon daar weinig aan veranderen.⁶⁹ Door de grote en harde staking van de timmerlieden in 1906 zou echter veel veranderen.

De timmerliedenstaking in 1906

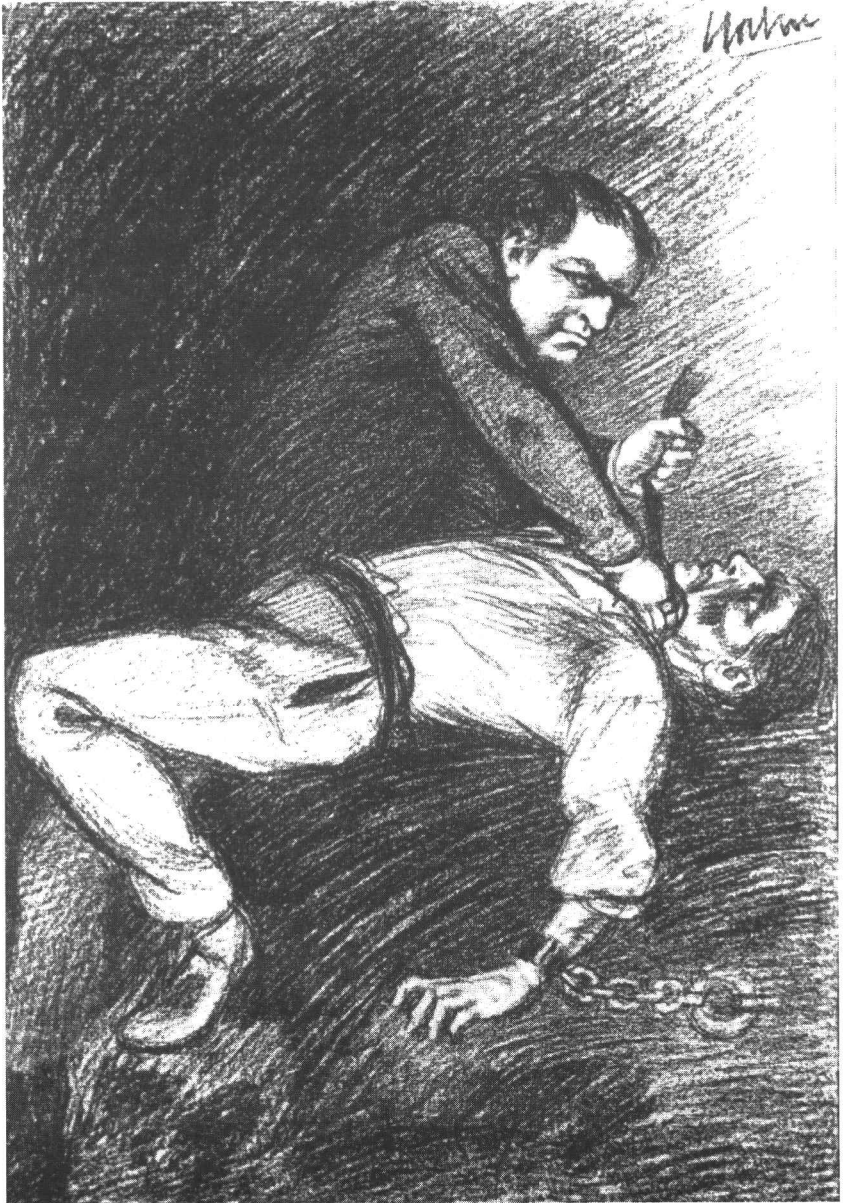
Het gerommel in de timmerbedrijven, dat al in 1894 was begonnen, barstte in 1906 uit in een staking die misschien wel de grootste en belangrijkste is geweest in Leiden en die ook landelijk grote bekendheid heeft gekregen.⁷⁰ Bovendien was het de eerste serieuze test voor het kersverse Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). De schermutselingen tussen arbeiders en patroons begonnen op 2 november 1894, toen een aantal timmerlieden de Raad van Arbeid – voorloper van de Kamer van Arbeid – inschakelde om een regeling te treffen inzake loon en arbeidsduur. De arbeiders stelden een werkdag voor van elf uur en een uurloon van *f* 0,20. Na het nodige overleg werden de lonen van *f* 0,15 à *f* 0,16 opgetrokken tot *f* 0,18 en de werd de arbeidsduur teruggebracht tot twaalf uur per dag.⁷¹ Ruim twee jaar later namen de timmerlieden genoegen met deze regeling.

Toen in 1897 bleek dat Leiden achterliep bij het uurloon – in veel plaatsen was dat *f* 0,20 en in Amsterdam zelfs *f* 0,23 – besloten de arbeiders de draad uit 1894 weer op te pakken en opnieuw actie te gaan voeren voor een standaardloon van *f* 0,20. Om een gezamenlijk standpunt in te nemen werd in september 1897 een vergadering belegd van alle organisaties van timmerlieden, waarin de patroons op keurige maar niet mis te verstane wijze een aantal voorstellen werd gedaan.

In de eerste plaats wensten de timmerlieden de arbeidsduur terug te brengen tot elf uur per dag in de zomer en tien uur in de winter. Deze verkorting zou, evenals de andere voorstellen, ook voordelig zijn voor de patroons, want arbeiders die moesten werken van 's ochtends vijf tot 's avonds tien uur, of nog langer, waren snel 'opgebrand'. Een dag van zeventien uur of meer lijkt onvoorstelbaar, maar men mag er veilig vanuit gaan dat de ondertekenaars van de brief geen leugens hebben verspreid die tegen hen gebruikt konden worden. In punt twee brachten zij het standaardloon van *f* 0,20 opnieuw ter sprake. Overwerk zagen de timmerlieden gaarne beloond

"In den naam van Christus! Dr. Kuyper's
zorg voor de kleine luyden."
De gewraakte 'worgprent' van Albert
Hahn uit 1903.

met vijftig procent meer, en nacht- en zondagsarbeid met honderd procent. Ten slotte vroegen zij afschaffing, of in ieder geval vermindering, van stukwerk. Met een uitnodiging om van gedachten te wisselen over de wensen of – zo niet – om voor 1 november te reageren besloten voorzitter J. van der Berg en eerste secretaris Joh.Ph. van den Bosch de brief. Als toegift deelden zij mee dat de timmerlieden hun voorstellen op 1 januari 1898 aangenomen achtten, wanneer de patroons helemaal niet reageerden.⁷²

VERDEEL EN HEERS

Een paar dagen na verzending van de brief was de eenheid in het timmerliedenkamp al verbroken. Een dag na ontvangst ontvingen de patroons een circulaire van de Leidse afdeling van de Rooms Katholieke Volksbond, waarin stond dat katholieke timmerlieden nooit hadden mogen instemmen met de eisen uit de brief. Vermoedelijk is een katholieke patroon naar kapelaan Van Kessel gerend om zijn beklag te doen over de leden van Sint Joseph, het katholieke houtbewerkersgilde dat volledig had ingestemd met de eisen van Van der Berg cum suis. De leden van Sint Joseph waren woedend over deze aanval in de rug en lieten het looncomité een brief schrijven naar de Leidse afdeling van de Rooms Katholieke Volksbond waarin te kennen werd gegeven dat de bond zich diende te onthouden van vakaangelegenheden – een dapper initiatief, maar Van Kessel had zijn doel bereikt: de solidariteit was verbroken.

Wat volgde was een eindeloos heen- en weergeschrijf tussen het looncomité en de patroons. De laatsten wisten de boot op sluwe wijze af te houden. In 1901 besloten zij het standaardloon op *f* 0,18 te houden, maar aan bekwame arbeiders de felbegeerde twee cent opslag te geven. Zij voegden daar in juni in een brief aan de Kamer van Arbeid wel aan toe dat het aan de patroons was om de datum van de verhoging te bepalen. 'Als de kalveren op het ijs dansen', moet het looncomité gedacht hebben; en de actie werd voortgezet. Er zat geen enkel schot in de zaak. Zowel de timmerlieden als de patroons bleven onvermurwbaar. Als argument voor hun halsstarrigheid voerden de bazen de slapte in het timmerbedrijf aan. "Bij zo een gedruktheid in de bouwvakken als hier ter stede heerscht, zou loonsverhoging allerminst de opheffing daarvan in de hand werken", zoals zij op 5 juli 1905 in een brief aan de Kamer van Arbeid schreven.

De timmerlieden raakten verbitterd door de houding van hun bazen. Desondanks bleven zij de weg van de bemiddeling volgen. Op 5 september 1905 plaatsten zij een uittreksel van alle gevoerde onderhandelingen in het *Leidsch Dagblad*. Ook spraken zij hierin de wens uit dat het niet tot “daadzaken” zou komen, omdat zulks voor beide partijen zeer nadelig zou zijn.

ULTIMATUM

In het begin van 1906 begonnen de georganiseerde timmerlieden zich voor te bereiden op de in hun ogen onvermijdelijke staking. Er werd een weerstandskas opgebouwd en een snel opgerichte propagandacommissie bestookte ongeorganiseerde arbeiders met brochures en artikelen uit *De Timmerman*, het orgaan van de landelijke timmerbond. In februari stuurde het bestuur van ‘Vooruit’, de Leidse afdeling van de bond, een ultimatum aan de patroons: per 1 april moesten de eisen worden ingewilligd. Zo niet, dan zou een staking volgen. De patroons lieten niets van zich horen.

Om te redden wat er te redden viel organiseerde het hoofdbestuur van de Algemene Nederlandse Timmerlieden Bond met het Rooms Katholieke Timmerliedensecretariaat – de laatste zeer tegen de zin van de Leidse timmerlieden – op 11 april een grote bijeenkomst met de patroons om alles voor de zoveelste keer nog eens door te praten. Ondanks de lof van de werkgevers voor de nette wijze van argumenteren (waarschijnlijk hadden ze een tierende menigte met gebalde vuisten verwacht), gingen ze niet in op de eisen van de bonden. Negen dagen na de keurige vergadering stuurde de patroonsbond een brief aan de hoofdbesturen van de timmerbonden, waarin zij in vijf punten hun weigering motiveerden. Nogmaals wezen zij op de slechte situatie in de bouwwereld. Bovendien wilden zij geen loonsverhoging geven aan arbeiders die zwartwerkten, waardoor “de ongewilde concurrentie der werklieden tegenover de patroons bedenkelijk zou toenemen.”⁷³

Voor de timmerlieden was nu de maat vol. Op 16 mei in vergadering bijeen, werd het voorstel in stemming gebracht om op zaterdag 26 mei de patroons een laatste kans te geven de eisen in te willigen, en om bij weigering het werk neer te leggen op de maandag daarna. Na uitvoerige discussie werd het voorstel aangenomen met 53 stemmen voor, 16 tegen en 2 onthoudingen; 25 arbeiders die buiten Leiden werkten, stemden niet mee. Onder de tegenstemmers waren alle katholieke afgevaardigden, zodat toen al duidelijk was

dat de stakers niet *en bloc* tegen hun werkgevers konden optreden. De leden van de katholieke bond Sint Joseph gingen apart vergaderen en boden vier dagen voor het begin van de staking de patroons een conceptovereenkomst aan voor een trapsgewijze loonsverhoging. De bazen wezen dit af, waarop de voorzitter van Sint Joseph meedeelde dat de katholieke timmerlieden ook zouden gaan staken.

PAPIEREN OORLOG

Op maandagochtend 28 mei, om zes uur 's ochtends, begon de timmerliedenstaking: geen "hevig opblazend, maar spoedig uitdovend strouvuur, doch een langdurige en felle strijd gevoerd in een meer moderne trant en niet zonder resultaat."⁷⁴ De 84 stakers die op het eerste appèl aanwezig waren, kregen op de tweede en derde dag gezelschap van rond honderd medestanders, zodat op woensdag 30 mei hun aantal was gegroeid tot ongeveer tweehonderd, inclusief de katholieken die op die dag waren toegetreden. Vrijwel al het werk lag stil; van de enkelen die nog werkten, meldde een aantal zich ziek. De eerste dagen was waardigheid troef. De stakers hielden beschaafde optochten door de stad, begeleid door agenten te fiets. Van onderkruipers was nog geen sprake.

Achter de schermen werkten alle partijen hard aan een oplossing, zij het dat veel patroons de kat uit de boom keken. Zij waren van mening dat de actie hooguit een week zou duren, omdat de Leidse weerstandskas slechts f 600 bevatte. Daarom ook torpedeerde de patroonsbond een bijeenkomst van de verzoeningsraad, door op de dag waarop deze met alle partijen wilde praten een manifest onder de burgerij te verspreiden. Vooral het slot van dit pamflet is veelzeggend. De patroons beschuldigen hierin het bestuur van 'Vooruit' van socialisme en anarchisme; door het terrorisme daaraan eigen hadden de leden van het bestuur de arbeiders tot een staking gedwongen. Het bestuur reageerde vanzelfsprekend furieus. Met klem protesteerde het tegen de vuige aantijgingen dat de staking een socialistische dan wel anarchistische betoging was: onder de stakende timmerlieden bevonden zich slechts drie sociaal-democraten en niet één anarchist, aldus het tegenmanifest. Bovendien zat geen der sociaal-democraten in het bestuur van 'Vooruit'. Deze manifesten waren het begin van een complete papieren oorlog. De arbeiders en patroons bestookten elkaar met artikelen in het *Leidsch Dagblad*

en in de stad verspreide circulaires waarin keer op keer dezelfde onderdelen terugkeerden: verduidelijking van de looneisen door de arbeiders versus de afwijzing daarvan door de patroons.

DE HOUDING VAN SINT JOSEPH

De eerste week was door de stakers op punten gewonnen. Zij hadden het publiek op de hand en wisten zich gesteund door metselaars en opperlieden die door gebrek aan werk waren ontslagen en zich vierkant achter de timmerlieden opstelden. Toch hadden ook de patroons een succesje geboekt. Onder druk gezet door katholieke bazen gaf de geestelijke adviseur van de Leidse Rooms Katholieke Volksbond, Bastianus Haanen OFM, aan de leden van Sint Joseph het bevel om op 5 juni weer aan het werk te gaan. Het animo was niet groot. Slechts tien leden en zeven anderen, meest oude katholieken, gingen weer aan het werk. Om de andere leden van de bond nog meer te bewerken plaatste het bestuur – ongetwijfeld op aandringen van Haanen – dezelfde avond nog een bekendmaking in het *Leidsch Dagblad* waarin duidelijk werd gemaakt dat katholieken “geen eischen” aan patroons te stellen hadden, doch slechts beleefde en dringende verzoeken. Sint Joseph had nooit willen staken, maar was daartoe gedwongen door het bestuur van ‘Vooruit’. De kritiek op deze bekendmaking was niet mals, vooral uit eigen hoek. De katholieke *Werkmansbode* achtte de staking rechtvaardig en begreep niet waarom Sint Joseph niet meedeed. *De Opbouw*, het blad van de protestants-christelijke bond van timmerlieden, ging nog een stapje verder en wekte zijn leden op geld in te zamelen om de stakende Leidenaren te helpen.

Nu de katholieke kudde na haar welwillend toegestane geblaas weer in de goede richting liep,⁷⁵ probeerden de patroons ook anderen zo ver te krijgen. Dreiging met uitsluiting en inbeslagname van gereedschap was voor sommigen genoeg om weer aan de slag te gaan. Voor anderen gaf dit juist de doorslag om het bijltje erbij neer te gooien. Kortom, het spel tussen arbeiders en patroons was in de eerste week van juni echt begonnen. Een spel dat werd gekenmerkt door grimmigheid van beide kanten, af en toe onderbroken door een komische noot. Voor de viering van de driehonderdste geboortedag van Rembrandt op 6 juli 1906 waren op en rond het Noordeinde nogal wat tribunes nodig. Omdat er nauwelijks timmerlieden waren, zagen veel patroons zich genoodzaakt zelf de handen uit de mouwen te

steken – ongetwijfeld gadeslagen door arbeiders die grijnzend hebben toegekeken hoe hun bazen zich in het zweet huns aanschijns de blaren op de vingers timmerden. Maar verder ging het er hard aan toe. De bazen probeerden uit alle macht onderkruipers te vinden en gingen hierin zo ver dat zij timmerlieden uit Friesland ronselden. Door de grote solidariteit in het hele land kwam hier weinig van terecht. Het stakingscomité bleef de patroons met circulaire en stukken in het *Leidsch Dagblad* bestoken, evenzovele keren schreven de patroons terug dat zij bij hun standpunt bleven.

VERHARDING VAN DE STRIJD

In augustus bereikte de staking, die tot dan toe een keurig verloop had gekend, een dieptepunt. Eind juli was de Leidse politie overstag gegaan en begon zij hardhandig op te treden tegen de stakers. Zo hard, dat een aantal arbeiders van de Grofsmederij er een middagje voor uittrok om agenten en onderkruipers eens flink op hun gezicht te timmeren. De vervanger van de loco-burgemeester (de burgemeester zelf was op vakantie en loco-burgemeester Juta had zich ziek gemeld) kondigde daarop een soort staat van beleg af. Samenscholingen van meer dan vijf personen – stakers dus – waren verboden en konden door agenten en te hulp geroepen huzaren te paard tot de orde worden geroepen. De gespannen situatie explodeerde op 22 augustus, toen de bereden dienaren der wet met gummistok en blanke sabel tekeergingen alsof zij een heuse revolutie de kop in moesten drukken. Dat laatste was natuurlijk niet het geval. Er was nog steeds sprake van een staking; en daarbij was het op 13 augustus tot een uitsluiting van de stakende arbeiders gekomen. Maar de onderhandelingen en bemiddelingen gingen gewoon door.

In oktober kwam er eindelijk schot in de zaak. Hoewel volop gesteund door diverse bonden – alleen al het NVV beschikte over een bedrag van ruim f 30.000, terwijl de landelijke timmerbonden meer dan f 26.000 had uitgekeerd⁷⁶ – begonnen arbeiders en kleine patroons toch wel enige pijn in de portemonnee te voelen. De plannen die in die maand werden gesmeed, mondden op 17 november uit in een nieuw voorstel van de patroons. Per 1 januari 1907 zou een normale, bekwame timmerman f 0,21 per uur krijgen bij een werkdag van elf uur. Een jaar later zou dat f 0,22 worden bij een arbeidsduur van 10½ uur. Op 23 november werd dit voorstel door

'Vooruit' aangenomen met 94 stemmen voor, twaalf tegen en drie onthoudingen. Ofschoon er geen sprake was van een absolute overwinning,⁷⁷ stemde de afloop de stakers redelijk tevreden. Velen hadden een ruimer inzicht gekregen in de verstandhouding tussen kapitaal en arbeid, en 'Vooruit' had een flinke aanwas in leden mogen begroeten.⁷⁸ De timmerliedenstaking had de basis gelegd voor een nieuwe verhouding tussen arbeiders en patroons.

Conclusie

In Leiden is veel sociale onrust geweest. Wie alle grote en kleine stakingen en alle eenmansacties in ogenschouw neemt, stelt vast dat het tussen 1873 – toen de sigarenmakers in staking gingen – en 1906 in vrijwel geen enkel jaar echt rustig is geweest. Het beeld dat Leiden werd bevolkt door een zeer volgzaam bevolking die geduldig zijn harde lot droeg, is al eerder bijgesteld.⁷⁹

Zat het met de bereidheid tot actie wel goed, de intentie van de stakers vertoont iets merkwaardigs. Op een enkele uitzondering na hadden de stakingen niets te maken met de opkomende vakbeweging, en al helemaal niet met de linkerkant daarvan. Voor een gedeelte werd dit veroorzaakt door het karakter van de staking. De acties kwamen alle voort uit zuiver praktische zaken: loonsverhoging en solidariteit met een ontslagen kameraad of met stakenden elders. Nergens is een ideologische achtergrond te bekennen. De wevers, de schilders, sigarenmakers, katoendrukkers en typografen hadden waarschijnlijk nog nooit van het begrip klasseloze maatschappij gehoord. Stakingen zagen zij als zuiver persoonlijke vetes tussen hen en de patroons, waarmee niemand van buitenaf zich diende te bemoeien.

In dit licht bezien is de reactie van de katoendrukkers volkomen begrijpelijk. Klassenstrijd was hun een gruwel. De patroons waren en bleven degenen die voor werk zorgden; gehaat misschien, maar ook in staat om de arbeiders brodeloos te maken. Zij waren onmisbaar en moesten dus met de grootste omzichtigheid worden benaderd.

Velen waren ervan doordrongen dat een arbeider voor een dubbeltje was geboren en nooit een kwartje kon worden. Je kon wel vechten voor een paar centen meer, maar je bleef nu eenmaal 'Jan met de pet'. Waarom zou je dan lid worden van een bond? Zelfs de timmerliedenstaking heeft aan dit diep gewortelde besef niet echt veel kunnen veranderen – al was het een goed begin.

Noten

1. Zie o.a. H.P.M. Goddijn, 'De weversstakingen van 1895 in de Leidse katoenfabriek', *Leids Jaarboekje* 56 (1964) 71-92.
2. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief van de Gemeentepolitie (AG), *Dag- en nachtrapporten*, 15 mei 1895.
3. Goddijn, 'De weversstakingen', 73.
4. P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, 'Sociale onrust in Leiden, 1870-1902. Deel I: 1870-1895', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1997, 71.
5. Annie Versprille, 'De maatschappelijke zorg', in: P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 175.
6. AG, *Dag- en nachtrapport*, 13 juni 1895.
7. Goddijn, 'De weversstakingen', 77-78.
8. De brief van 17 juni 1895 is afgedrukt in Goddijn, 'De weversstakingen', 79; vergelijk hiermee de brief van J. Blok d.d. 15 juni 1895, aldaar op p. 75-76.
9. Ibidem, 81.
10. AG, *Dag- en nachtrapport*, 18 juni 1895.
11. Ibidem, 20 juni 1895.
12. Ibidem, 23-24 juni 1895.
13. Ibidem, 24-25 juni 1895.
14. Goddijn, 'De weversstakingen', 87-88.
15. AG, *Dag- en nachtrapport*, 14-15 en 21 september 1895.
16. AG, *Dagrapport*, 15 oktober 1895.
17. AG, *Dag- en nachtrapport*, 8-9 september 1895.
18. Ibidem, 9 september 1895.
19. AG, *Dagrapport*, 11 september 1895.
20. AG, *Dag- en nachtrapport*, 15 en 16 september 1895.
21. *Handelingen van de gemeenteraad 1895*, nr. 287.
22. AG, *Dag- en nachtrapport*, 27 oktober 1895.
23. Ibidem, 9-10 december 1896.

24. *Handelingen van de gemeenteraad 1897*, nrs. 28-29, 56.
25. Ibidem, nr. 104.
26. *Leidsch Dagblad*, 1 februari 1897.
27. AG, *Dag- en nachtrapport*, 29-30 januari 1897.
28. Ibidem, 15-16 maart 1897.
29. *Leidsch Dagblad*, 22 maart 1897.
30. AG, *Dag- en nachtrapport*, 27 december 1897. Zie voor Samson: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland II* (Amsterdam 1987), 138-139. De broers Wiebren, Keimpe en Marten Hogerhuis waren in 1896 tot gevangenisstraffen van twaalf, elf en zestien jaar veroordeeld wegens een inbraak bij en de verwonding van een rijke Friese boer. Dat zij aanhangers waren van Domela Nieuwenhuis heeft zeker tot deze zware straffen bijgedragen. Tussen 1895 en 1905 hield de zaak Hogerhuis de gemeoederen in Nederland bezig als een vaderlandse Dreyfus-affaire; zie hiervoor: I. Frieswijk, 'De zaak Hogerhuis', in: *Als de dag van gisteren. Honderd jaar Friesland, Friezen en hun sociale strijd* (Zwolle 1992).
31. *Leidsch Dagblad*, 3 februari 1897.
32. AG, *Ingekomen stukken*, nr. E-52.
33. AG, *Correspondentie*, nr. E-519.
34. AG, *Ingekomen stukken*, nr. E-41.
35. A.C.J. de Vrankrijker, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum 1972) 81.
36. *De Zweep*, 22 november 1902.
37. Over Methöfer: Johanna Maria Welcker, *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam 1978) 377-454.
38. H.J. Scheffer, *Het Volksdagblad. Arbeidersbeweging en dagbladpers* ('s-Gravenhage 1981) nt. 6-93.
39. AG, *Dagrapport*, 3 augustus 1901.
40. Jaak Slangen, 'Een hete zomer in Boskoop: een traumatische vergissing van Dirk van Eck in 1901', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1991* (Leiden 1991) 84-98.
41. Wout Bodrij, *Een stem uit de achterbuurt* (Leiden [1981]) 51.
42. *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van den Nederlandschen R.K. Volksbond afdeling Leiden, plaatselijke centrale der R.K. Arbeidersbeweging* (Leiden 1934) 17.
43. AG, *Dag- en nachtrapport*, 7 november 1902.
44. Ibidem, 22-23 januari en 15-16 februari 1902.
45. *De Volksbanier*, 4 september 1902.
46. Bodrij, *Een stem uit de achterbuurt*, 51.
47. AG, *Dag- en nachtrapport*, 19-20 juni 1899; AG, *Dagrapport* 21 juni 1899.
48. AG, *Dag- en nachtrapport*, 18-19 april en 1-2 mei 1900.
49. Ibidem, 1-2 mei 1900.
50. A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in*

- Nederland* (Leiden 1935; fotomechanische herdruk: Nijmegen 1978) 122.
51. *Honderdvijfentwintig jaar Grofsmederij* (Leiden 1961) 45.
52. *Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek 1902*, 1e aflevering, p. 110-111.
53. GAL, Archief van de Kamer van Arbeid, inv.nr. 47.
54. GAL, Archief van de Leidsche Katoen Maatschappij, inv.nr. 342a.
55. *De Volksbanier*, 4 september 1902.
56. *Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek 1903*, 2e aflevering, p. 139.
57. A.F. Wennekes, *Inventaris van het archief van de parochie van O.L.V. Hemelvaart en St. Joseph te Leiden 1654-1958* (Leiden 1972), inv.nr. 229.
58. *Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek 1903*, 2e aflevering, p. 162-163.
59. Rüter, *De spoorwegstakingen*.
60. AG, *Correspondentie*, nr. 520, 26 februari 1903.
61. *Ibidem*, 9 maart 1903.
62. *Ibidem*, 10 maart 1903.
63. *Ibidem*, 21 maart 1903.
64. *Ibidem*, 2 april 1903.
65. *Ibidem*, nr. 519, 2 april 1903.
66. AG, *Dag- en nachtrapport*, 5-6 april 1903.
67. *Leidsch Dagblad*, 3 april 1903.
68. H.G. Keuken, *De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw. Een eerste verkenning (...)* (doctoraalscriptie, Leiden 1968) [GAL, Bibliotheek Leiden en Omstreken, nr. 58180].
69. AG, *Dag- en nachtrapport*, 7 november 1902.
70. Over deze staking bestaat een goed gedocumenteerd werk: P.J. Bomli, *De timmerliedenstaking in 1906 en de actie daaraan voorafgegaan* [Leiden 1907].
71. Bomli, *De timmerliedenstaking*, 8.
72. *Ibidem*, 9-10.
73. *Ibidem*, 23.
74. Andries Leusink, *Op hechte fundamenten. Geschiedenis van de Algemene Nederlandse Bouwarbeidersbond* [Amsterdam 1950] 63.
75. André Maes, Gerard Verwoerd en Lodewijk Winkeler, *'Een beetje blaten kan geen kwaad'. Katholieken in karikaturen en cartoons* (Nijmegen 1994); zie ook: L.J. Rogier, *Het verschijnsel der culturele inertie bij de Nederlandse katholieken* (Amsterdam 1958).
76. Leusink, *Op hechte fundamenten*, 62.
77. *Ibidem*, 61.
78. Bomli, *De timmerliedenstaking*, 170.
79. Frans Zonneveld, 'Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1992*, 114-129.

Het oog van de meester

Arbeidsters in de fotografie van wollenstoffenfabrikant Krantz & Zonen

MARGA ALTENA

Inleiding

Negentiende-eeuwse bedrijfsfoto's worden meestal gebruikt ter illustratie van sociaal-economisch of historisch onderzoek.¹ De vaak fraai uitgevoerde fotografie vormt aantrekkelijk documentatiemateriaal wanneer we ons een voorstelling willen maken van hoe gebouwen, machines en personeel van een bedrijf er vroeger hebben uitgezien. Behalve feitelijke gegevens over het uiterlijk van een bedrijf geven bedrijfsfoto's ook informatie over de onderlinge hiërarchische verhoudingen van de mensen die er werkten: de ondernemers, klerken en opzichters, de arbeidsters en arbeiders. Daarnaast leiden vragen naar de herkomst van bedrijfsfoto's, het ontstaan, de vormgeving en de onderwerpskeuze, tot nieuwe inzichten over de rol die fabrikanten voor zichzelf en hun bedrijf in de maatschappij zagen weggelegd.

Als mediahistorica ga ik uit van de stelling dat beeldmateriaal niet zomaar totstandkwam: schilderijen en prenten, foto's en films dragen, net zoals geschreven bronnen dat doen, specifieke ideeën uit van de maker. Zo is het mogelijk dat een opdrachtgever door middel van een foto-opdracht een bijdrage wilde leveren aan een bepaald debat.

Mijn huidige project onderzoekt de manier waarop fabrieksarbeidsters in fotografie en film in Nederland tussen 1890 en 1919 zijn weergegeven.² Bedrijfsfotografie uit de negentiende eeuw kwam tot stand in een tijd dat betaalde arbeid door vrouwen ter discussie stond. Aan de hand van foto's en films die zijn ontstaan in opdracht van fabrikanten, Arbeidsinspectie en vrouwenbeweging analyseer ik de verbeelding van de toentertijd zo afkeurenswaardige fabrieksarbeid door vrouwen.

Dit artikel gaat over een fotocollectie van de wollenstoffenfabriek Krantz & Zonen uit 1895.³ Ik probeer hierin te achterhalen hoe de fabrikant zijn

onderneming wilde presenteren, in het bijzonder met betrekking tot vrouwenarbeid. Kwamen de fotobeelden overeen met de gangbare normen over 'fatsoenlijke' fabrieksarbeid door vrouwen? En welke rol speelde de fabrikant bij een dergelijke fotoreportage? Allereerst geef ik een overzicht van de positie van en de waardering voor fabrieksarbeid door vrouwen aan het eind van de negentiende eeuw. Na een toelichting op de technische mogelijkheden van de toenmalige bedrijfsfotografie volgt een analyse van zeven foto's uit de fotocollectie van Krantz & Zonen en van de wijze waarop fabrieksarbeiders hierop zijn verbeeld.

Naar een eerste arbeidswetgeving: de Arbeidsenquête van 1887

In de negentiende eeuw ging de Nederlandse arbeidersbevolking gebukt onder erbarmelijke omstandigheden. Door extreem lange werktijden, zware lichamelijke arbeid, onvoldoende voeding en slechte huisvesting werd men in sommige beroepen niet ouder dan dertig jaar.⁴ Van enige wettelijke bescherming van de arbeidersbevolking was tot 1874 geen sprake. De opvatting heerste dat de overheid zich niet moest bemoeien met arbeidsomstandigheden. De overtuiging dat de verschillende klassen door God waren gewild, versterkte de passieve houding. Problemen dienden zich volgens het vrije-marktprincipe vanzelf op te lossen.⁵

Na 1870 werden de misstanden door schaalvergroting in de industrie steeds meer zichtbaar. De afwachtende houding ten aanzien van de zogenaamde 'Sociale Quaestie' veranderde. Men kwam tot het inzicht dat de overheid een taak had bij de bescherming van de arbeiders.⁶ Verschillende parlementaire onderzoeken naar arbeidsomstandigheden kenmerkten een groeiende maatschappelijke belangstelling voor de arbeidersbevolking. In 1874 kwam het 'Kinderwetje van Van Houten' tot stand, dat kinderarbeid beneden de twaalf jaar moest beperken. Door het gebrek aan controle op de uitvoering had deze wet echter nauwelijks effect.

Door aanhoudende klachten over misstanden stelde men in 1887 een parlementaire enquête in naar de arbeidsomstandigheden in de industrie. Doordat deze enquête schrijnende toestanden aan het licht bracht, besloot men tot de instelling van de Arbeidswet. Omdat men ditmaal de noodzaak inzag van toezicht op de uitvoering van deze wet, besloot men tot de

oprichting van een Arbeidsinspectie. Zowel de Arbeidswet als de Arbeidsinspectie traden in 1890 in werking.⁷

De Arbeidswet verbood opnieuw de arbeid door kinderen jonger dan twaalf jaar. De arbeidsduur voor vrouwen en kinderen jonger dan zestien jaar werd beperkt tot maximaal elf uur. Zondags- en nachtarbeid was voor hen verboden, evenals gevaarlijke arbeid. Vrouwen werd verboden om binnen vier weken na een bevalling weer aan het werk te gaan. De wet gold alleen voor arbeid in fabrieken en werkplaatsen. De landbouw en huisindustrie vielen nog buiten de wettelijke regeling.⁸

Een noodzakelijk kwaad: fabrieksarbeidsters in de negentiende eeuw

Betaalde arbeid door vrouwen en meisjes was in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland geen geaccepteerd verschijnsel. Fatsoenlijke vrouwen werkten niet voor loon. In fabrieken of werkplaatsen hadden ze niets te zoeken. Deze weerstand tegen vrouwenarbeid kwam voort uit de gevaarlijke en onhygiënische arbeidsomstandigheden. Net als mannelijke arbeiders werkten vrouwen met onbeveiligde machines en met gevaarlijke stoffen. Vooral het feit dat arbeidsters in één lokaal werkten met arbeiders en onder toezicht van mannelijke opzichters, was in de ogen van de fatsoenlijke burgerij een aantasting van de openbare zeden. Ook de omstandigheid dat deze vrouwen zonder toezicht op straat kwamen, stelde hen voor sommige burgers gelijk aan prostituées.

Met de opkomst van de industrie na 1870 nam het aantal fabrieksarbeidsters toe. Tegelijkertijd groeide de maatschappelijke overtuiging dat de verpaupering die de industrie met zich meebracht voor een belangrijk deel was te wijten aan de afwezigheid van arbeidersvrouwen in hun gezinnen; fabrieksarbeid door vrouwen en meisjes werd beschouwd als een noodzakelijk kwaad. In de laatste decennia van de negentiende eeuw vormde fabrieksarbeid door vrouwen dan ook een belangrijk agendapunt bij de behandeling van de 'Sociale Quaestie'.

De Arbeidsenquête van 1890

In 1890 werd het parlementaire onderzoek naar de arbeidsomstandigheden

vervolgd, onder supervisie van een staatscommissie. De commissie van de overheidsenquête interviewde artsen, onderwijzers, ondernemers, predikanten en andere deskundigen. Daarnaast bezochten de leden van de onderzoekscommissie in verschillende Nederlandse steden fabrieken en werkplaatsen. De onderafdeling van de enquêtecommissie die voor de Leidse industriestad in het leven werd geroepen, bezocht ook de wollenstoffenfabriek van Krantz & Zonen. Behalve directeur C.H. Krantz werden enkele (voormalige) arbeiders gehoord: de sjouwer H.W. Smit en de drukster C. Booms.

De leden van de enquêtecommissie waren met name geïnteresseerd in de wenselijkheid van uitbreiding van de Arbeidswet. De vragen betroffen de mogelijkheid van een algehele arbeidsduurverkortung, de instelling van onderwijs voor arbeidsters en arbeiders, het inkomen en de voeding van de arbeidersbevolking, de voorzieningen in geval van ziekte of ouderdom en maatregelen ter bevordering van gezondheid en veiligheid op de werkvloer. Net als bij de enquête van 1887 bestond er een vooringenomenheid ten opzichte van vrouwenarbeid, die men in materieel en zedelijk opzicht schadelijk achtte voor het arbeidersgezin.

De effecten van de Arbeidswet, nog geen jaar van kracht, waren reeds merkbaar. De directeur van Krantz & Zonen, Cornelis Hendrik Krantz (1853-1923) vertelde aan de commissie dat in zijn fabriek de vrouwenarbeid inmiddels was gereorganiseerd. Door het verbod van overwerk voor vrouwen werkten inmiddels ook mannen niet meer langer door.⁹ Krantz wist wat de gevolgen konden zijn van een Arbeidsenquête. Niet alleen had de Arbeidsenquête van 1887 geresulteerd in een Arbeidswet en een Arbeidsinspectie; omdat de onderzoeksresultaten openbaar waren gemaakt, stond zijn reputatie als fabrikant op het spel. Hij kende de aandachtspunten en gevoeligheden van de enquêteurs. Het was voor Krantz dan ook een aangename omstandigheid dat hij kon berichten over de relatief gunstige personeelsvoorzieningen in zijn fabriek.

De patroon en zijn werklieden: het beleid van Cornelis Hendrik Krantz

De wollenstoffenfabriek van Krantz stond goed aangeschreven. Het personeel werd goed behandeld en kon profiteren van regelingen in geval van ziekte

of ouderdom. Ook waren er goede sanitaire voorzieningen.¹⁰ Weduwen van arbeiders ontvingen een uitkering die Krantz 'naar de behoeften' regelde.

Het begin van de wollenstoffenfabriek werd gemaakt in 1799 met een compagnonschap tussen Johannes Justus Krantz en Arnoldus Nolet, ten behoeve van de handel in laken en stoffen te Den Haag. In 1809 breidde men uit naar Leiden, waarna ook de productie van wollen stoffen begon. In 1812 werd het compagnonschap met Nolet ingewisseld voor een verbintenis met P.J. van der Horst. In 1817 kwam alle bezit weer toe aan Krantz. Er werd een aanvang gemaakt met de mechanisatie door middel van paarden (1822) en stoom (1827). Op 1 januari 1826 werd de Leidse vestiging geheel zelfstandig onder de naam J.J. Krantz en Zoon te Leiden. Na een uitbreiding vonden alle bewerkingen van de lakenproductie in de fabriek plaats.¹¹

Van oudsher nam de wollenstoffenfabriek verschillende initiatieven voor de arbeidersbevolking. Sinds 1 augustus 1858 beheerde men een bakkerij waar ten behoeve van het personeel goedkoop brood werd verkocht. Sinds 1895 beschikten de arbeidsters en arbeiders van de Krantz-fabriek en met hen andere Leidenaren over twee volksbadhuizen.¹²

Cornelis Hendrik Krantz komt in de verslagen van de enquête naar voren als een directeur die een voorkeur had voor persoonlijk toezicht, zowel op de productie als op zijn personeel. Hij controleerde dagelijks de gang van zaken op de werkvloer en stelde prijs op een goed contact met de mensen. Anders dan zich te verlaten op een opzichter zoals andere directeurs, richtte hij zich direct tot de arbeidsters en arbeiders.¹³ Zijn personeel nam hij zelf aan: "Dat is noodzakelijk in het belang eener goede verhouding", vond Krantz.¹⁴ Hij was als 'volbloed vrijhandelsman' een tegenstander van concurrentiewerende maatregelen van de overheid. Wel sprak hij zich uit vóór de verhoging van de minimumleeftijd voor werkende kinderen.

Hoewel Krantz zich voor de commissie gevoelig toonde voor het belang van zijn personeel, bleef dit steeds ondergeschikt aan het belang van zijn bedrijf. Veranderingen van het fabrieksbeleid – een verkorting van de arbeidsduur, het verstrekken van een vaste pensioenregeling of aanvullende scholing – waren niet in het voordeel van het bedrijf en achtte hij daarom ook voor de arbeidsters en arbeiders ongewenst: "Ik ben bang, dat die soort van mensen, als zij te veel leeren, hun gedachten niet zoo op hun werk zullen concentreren, en dat toch is hun belang."

Het portret van een fabriek: het begin van bedrijfsfotografie

Bedrijfsfotografie, in de betekenis van fotografie met het doel een bedrijf in beeld te brengen, is door de late industrialisatie in Nederland pas in de jaren tachtig waar te nemen. Hoewel rond 1860 al foto's van fabrieken en bedrijven werden gemaakt,¹⁵ ging het hierbij nog om eenmalige opnamen waarbij het karakter van het bedrijf nauwelijks herkenbaar was. Het betrof vooral buitenaanzichten van gebouwen, waarbij alleen een enkele poserende arbeider verried dat het ging om een fabriek. Dit had een technische reden. Vóór de uitvinding van het flitslicht in 1887 waren interieurs lastig te fotograferen.¹⁶ Daarnaast was de fotograaf door het toen gangbare fotografisch procédé verplicht om in zijn atelier te werken, of om een draagbaar atelier met zich mee te nemen. Fotografie vond dan ook voornamelijk plaats in goed verlichte daglichtateliers van studiofotografen. De fotografie op locatie gebeurde vanwege de belichting meestal in de open lucht. Een weergave van de bedrijvigheid in de fabriek zélf was hierdoor als thema nog niet haalbaar.¹⁷

In de jaren tachtig werd het door een verbeterde fototechniek mogelijk om ook binnenshuis te fotograferen. De droge gelatineplaat verving de natte collodiumplaat. Deze vernieuwing vereenvoudigde het werk van de fotograaf zodanig, dat het aantrekkelijker werd om meerdere opnamen te maken. Wanneer een fotograaf buitenshuis werkte, hoefde hij niet meer een complete donkere-kameruitrusting mee te nemen. Ook werden de belichtingstijden bekort tot tienden van seconden.¹⁸ De fabrieken, die met hun enorme machines en talloze arbeidsters en arbeiders een schat aan spectaculaire thema's vertegenwoordigden, kwamen daarmee binnen het bereik van de fotograaf. Behalve de buitenopnamen en groepsportretten van fabriekspersoneel werden nu reportages mogelijk die uitvoerig en systematisch het bedrijf in beeld brachten.

Een fotoreportage in het Krantz-archief

De fotocollectie uit het Krantz-archief telt 85 losse opnamen en vormt daarmee een van meest omvangrijke projecten van negentiende-eeuwse be-

drijfsfotografie in Nederland.¹⁹ Opgezet op wit papier, dat weer op groene kartons is geplakt, zijn de gelatinefoto's op eenvormige wijze afgewerkt.²⁰ Ze zijn gesignd met een blindstempel: "H. Jonker Apothekersdijk no. 7 Leiden", dat echter deels is weggevallen omdat de kartons tot een kleiner formaat zijn versneden.²¹ De foto's zijn niet voorzien van bijschriften.²²

Hendrik Jonker (1846-1932), afkomstig uit Deventer, woonde sinds 1882 in Leiden, waar hij zich aan de Apothekersdijk 7 als fotograaf vestigde. Jonkers loopbaan duurde tot 1920. Over het leven en werk van deze fotograaf is verder weinig bekend.²³ Bij het maken van de Krantz-foto's nam Jonker zijn opnamen vanuit een grote variatie aan standpunten. Mede doordat hij met behulp van doorkijkjes meerdere ruimten op één foto combineerde, werkt de fotoreeks nooit eentonig. Jonker toonde zich bovendien creatief door ook niet voor de hand liggende thema's te fotograferen: opnamen van de portier en portierster van het badhuis en de koffiezetsters in de keuken dragen bij aan de levendigheid van de reportage.

Het is niet bekend met welk doel de fotoreportage van de Krantz-collectie werd gemaakt. Ontstond deze ter gelegenheid van een feestelijke gebeurtenis, een jubileum van het bedrijf of van de directeur? De gangbare datering van de collectie in 1894 biedt hiervoor geen aanknopingspunt.²⁴ De kalenders die zichtbaar zijn op de foto's van de kantoorruimten leveren de oplossing: deze laten namelijk een "woensdag 30 oktober" zien. Hieruit volgt dat de reportage niet in 1894, maar in 1895 tot stand kwam.²⁵ Wanneer de reportage eind oktober 1895 ontstond, zal de zeventigste verjaardag van het bedrijf de reden van deze prestigieuze foto-opdracht zijn geweest.

De onderwerpen van de Krantz-foto's zijn karakteristiek voor bedrijfsfotografie in deze periode. De foto's van het gebouw en de bedrijfsruimten, de grondstoffen en de machines, het personeel en het eindproduct geven samen een systematisch overzicht van de wollenstoffenfabriek, zoals die ook is te vinden in de albums van textielabrikanten als Van Heek & Co. te Enschede, Salomonson te Nijverdal²⁶ en Vervoort & Van Cranenburgh²⁷ te Leiden.

Doordat het bij de fotocollectie-Krantz om losse foto's gaat, is er geen vaste volgorde. De onderwerpen laten zich globaal over diverse categorieën verdelen: de directeursvertrekken en de kantoorruimte; laboratoriumruimten en opslagruimten; machines en machinewerkplaatsen; de keuken en het badhuis; een viertal groepsportretten van personeel; het wegen, wassen, en

drogen van de wol; de spinmachines, de weefmachines, de verfmachines; de afwerking, de controle en de opslag van het voltooide laken.

Analyse van de foto's uit het archief van Krantz

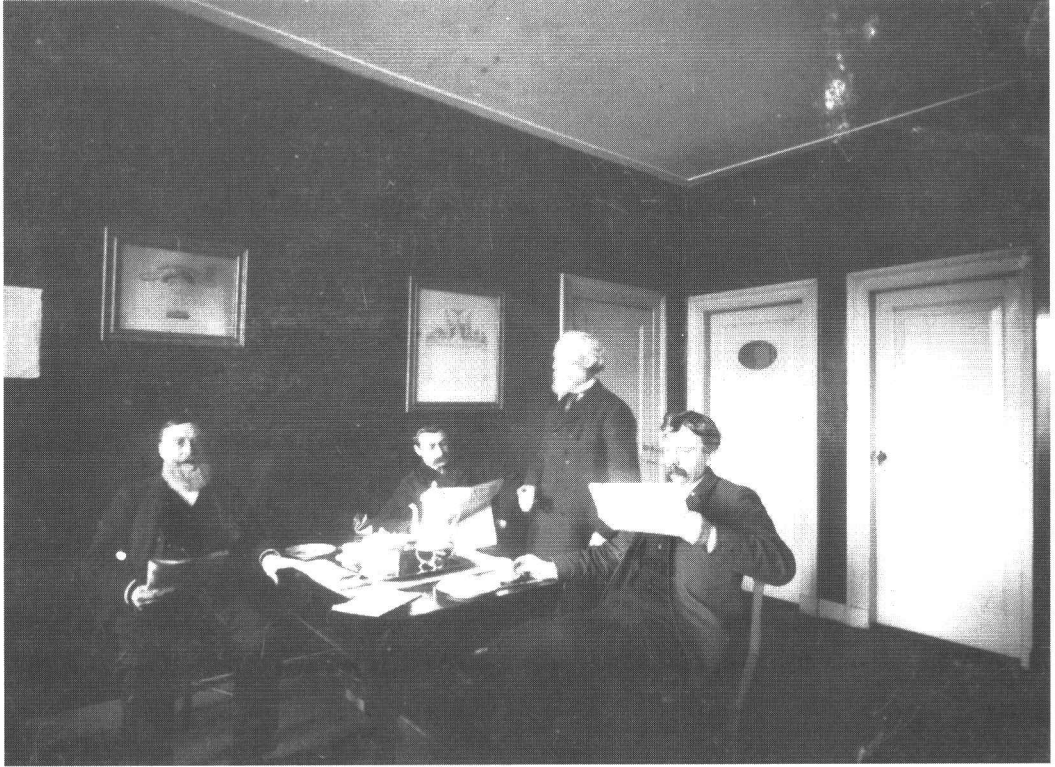
Op het eerste gezicht lijkt de fotoreportage van Krantz & Zoon vooral een zakelijke en systematische weergave van de wollenstoffenfabriek. Toch blijkt uit de onderwerpskeuze en de uitwerking dat ze vanuit een specifieke visie werd gemaakt. Met name de opnamen van de mensen weerspiegelen niet alleen hiërarchische verschillen tussen de personeelsleden, maar ze verraden ook de aandachtspunten van de fabrikant.

De hiërarchische bedrijfsstructuur is in de Krantz-foto's op diverse punten te herkennen. Zowel het aantal foto's waarop een persoon is afgebeeld, als de lichaamstaal en de vertrouwdheid met het medium fotografie van de afgebeelde, vormen aanwijzingen voor het bepalen van de plaats van de gefotografeerde in het bedrijf. Met zeventien opnamen in een reportage van 85 foto's is directeur C.H. Krantz opvallend vaak in beeld gebracht,²⁸ wat zijn hoge positie in de hiërarchie kenbaar maakt. Zijn herhaalde aanwezigheid suggereert dat Krantz persoonlijk toezicht hield op de manier waarop de fotograaf zijn fabriek in beeld bracht. Een indruk die overeenkomt met zijn uitlating voor de enquête dat een patroon het best nauwlettend toezicht houdt op wat zich in zijn fabriek afspeelt. Blijkbaar gold dit óók voor de werkzaamheden van de fotograaf.

Niet alleen de regelmaat waarmee Krantz is afgebeeld, ook de wijze waarop hij in beeld verschijnt, onderscheidt hem van alle andere afgebeelde personen. Op kantoor en tussen de machines op de werkvloer is hij ontspannen afgebeeld. Alleen directeur Krantz kon zich zo nonchalant en vrij door de fabriek bewegen. De arbeiders en opzichters moesten zich richten naar het bedrijfsregime én naar de aanwijzingen van de fotograaf. Hun houding is op diverse foto's wat stijfjes en hun blikken zijn afgekeerd of strak op de fotograaf gericht. Krantz daarentegen toont zich niet in het minst geïmponeerd en beweegt zich steeds ontspannen onder het oog van de camera.

Dezelfde ontspannen houding is te zien op de foto van de directeur en zijn employeés rond de koffietafel.²⁹ De locatie is door de certificaten aan de

C.H. Krantz aan de koffietafel.

muur te herkennen als een kantoorruimte. De houding van de directeur en zijn naaste medewerkers getuigt van een vertrouwdheid met het medium fotografie die kenmerkend is voor de toenmalige burgerklasse. Alleen wie gewend was aan de fotografie of wie als opdrachtgever de vorm van de foto bepaalde, negeerde de camera zoals Krantz op deze foto. De achteloosheid waarin de drie zittende figuren, ieder voorzien van een krant, de fotograaf zijn werk laten doen is ondenkbaar bij foto's van fabriekspersoneel uit die tijd. De staande man, waarschijnlijk een opzichter uit de fabriek, maakt geen deel uit van de ontspannen groep.³⁰ Hoewel ook hij koffie drinkt, heeft hij geen krant of stoel tot zijn beschikking en is zijn houding minder gemakkelijk. Hij bevindt zich hierdoor letterlijk en figuurlijk niet op het niveau van de anderen.

Groepsfoto van oudere arbeiders.

Naast de zojuist besproken opname bevinden zich in de reportage nog drie andere groepsfoto's. Een daarvan geeft dertig arbeiders weer en twee foto's laten samen zeventig arbeidsters zien. De foto van de arbeiders toont niet het voltallige mannelijke personeel, maar uitsluitend de wevers.³¹ Waarom werden van het personeel juist de wevers, de vrouwen en de meisjes afzonderlijk gefotografeerd?

Allereerst de foto van de wevers. Wat opvalt bij dit groepsportret is de gevorderde leeftijd van de arbeiders. Krantz stond bekend om het milde beleid ten aanzien van oudere werknemers.³² In 1890 waren van de bejaarde arbeiders enkelen langer dan vijftig jaar in dienst. De aanwezigheid van ouder personeel gold als blijk van trouw van het personeel; de aanwezigheid van de ouderen – bij Krantz betrof het de wevers op deze foto – gold als

Groepsfoto van arbeidsters.

een bewijs van het gunstige beleid van de fabrikant. Het aanhouden van de wevers, die op traditionele wijze met ouderwetse weefgetouwen werkten, was voor het bedrijf weinig efficiënt. Vervanging van de verouderde weefgetouwen door weefmachines, bediend door de goedkopere vrouwen en kinderen, zou voordeliger zijn. Desondanks hield Krantz de wevers aan en stelde uitbreiding van het aantal weefmachines uit. Wanneer het werk de oudere arbeiders teveel werd, kregen zij licht werk of werden gepensioneerd.³³

Onder het mannelijk personeel waren er sommigen die carrière maakten.³⁴ Zij moesten het daarbij vooral hebben van hun vaardigheid. Een spreuk die de muur op de achtergrond van de foto siert, herinnerde eraan wat Krantz waardeerde in zijn personeel: “[...] Ik zeg maar wees geleerd, da’s mooi! Maar wees verstandig! vooral wees niet onhandig!”³⁵ Kennis was weliswaar

Groepsfoto van arbeidsters.

een deugd, maar voor het bedrijf vond hij het belangrijker dat zijn arbeiders handig waren. Iets wat Krantz ook voor de enquêtecommissie benadrukte.³⁶ Het opschrift geeft aan dat ook wanneer Krantz niet persoonlijk toezicht hield, hij zijn mensen eraan herinnerde wat hij van hen verwachtte.

Door de oude wevers op deze foto apart af te beelden, benadrukte Krantz het aspect waarmee zijn bedrijf zich al in 1890 had onderscheiden. De aanwezigheid van de oude arbeiders fungeerde als bewijs van het gunstige fabrieksbeleid van de wollenstoffenfabriek. Door een aparte foto van de wevers aan de reportage toe te voegen, bouwde men voort op de goede naam van de wollenstoffenfabriek. De reputatie van Krantz als een verantwoordelijke patroon, hield men door middel van de fotoreportage bewust in stand.

De foto's van de wevers en de arbeidsters van de Leidse wollenstoffenfabriek betreffen groepsfoto's zoals die sinds de jaren zeventig van de negentiende eeuw werden gemaakt van schoolklassen, religieuze congregaties en militaire bataljons.³⁷ Het gaat om een regelmatig terugkerende compositie, een die voor de hand ligt wanneer een grote groep mensen op één foto herkenbaar moet worden weergegeven. Hoe minder ruimte beschikbaar is, hoe economischer het gebruik van ruimte dient te zijn. Een strenge regie van de fotograaf was bij deze foto's noodzakelijk om de mensen dicht opeen en op geordende wijze te laten poseren. De wevers en arbeidsters van de Krantz-foto's zijn op deze foto's – dicht opeengeplaatst en op verschillende hoogten achter elkaar – als gedisciplineerde groepen weergegeven zoals ook gebruikelijk was voor schoolkinderen, kloosterlingen of soldaten. De disciplinerende van fabrieksarbeid, nodig om tot een efficiënte en winstgevende productie te komen, wordt zo gereflecteerd in fotografie van fabrieksarbeiders.

Wevers en arbeidsters bij Krantz werden door middel van groepsfoto's als gedisciplineerde groepen weergegeven. Zowel bij de wevers als bij de arbeidsters kon de fabrikant zich profileren als zorgzame patroon. Terwijl de aanwezigheid van de oude wevers in zijn fabriek een aantrekkelijk thema vormde waarmee Krantz zich gunstig kon profileren, was dat moeilijker met de ongewenst geachte vrouwenarbeid. Hoe werd vrouwenarbeid nu in de fotoreportage weergegeven?

De twee groepsfoto's van de vrouwen en meisjes laten samen het voltallige aantal arbeidsters van de wollenstoffenfabriek zien.³⁸ De arbeidsters lijken met de groepsfoto's én de foto's in de reportage waarop vrouwen aan het werk zijn, in vergelijking met de arbeiders vaker gefotografeerd. Uit het aantal foto's van arbeidsters in verhouding tot de gehele reportage blijkt dat vrouwen goed ondervertegenwoordigd zijn. Hoewel de personeelsgrootte ten tijde van de opnamen in 1895 onbekend was, vormt de informatie uit 1890 een aanwijzing voor de sekseverhouding. Bij de Arbeidsenquête bestond het aantal arbeidsters uit 57 vrouwen en meisjes.³⁹ Het personeel telde toen 81 mannen. De arbeidsters maakten daarmee 41 procent uit van het totale personeel. Vijf jaar later zijn de vrouwen met 26 van de 85 foto's (45 procent) in de reportage goed vertegenwoordigd weergegeven.

De combinatie van de statische, gedisciplineerde groepsfoto's van arbeiders met een bedrijfsreportage die werk in uitvoering weergeeft, is niet ongebruikelijk. Wel vormen de Krantz-foto's een vroeg voorbeeld van een dergelijke combinatie.⁴⁰ Het samenvoegen van oude arbeiders en vrouwen als 'beschermden personen' is in bedrijfsfotografie een zeldzaamheid.⁴¹

Anders dan de wevers vormden de vrouwen en meisjes in een fabriek een problematische groep. Vrouwenarbeid gold als een noodzakelijk kwaad waarbij steeds werd gevreesd voor onzedelijke toestanden.⁴² De fabrieksarbeid door vrouwen en meisjes werd gedoogd mits deze onder toezicht plaatsvond en gescheiden van mannelijke arbeiders. Een manier om vrouwenarbeid als 'gefasoeneerde' arbeid weer te geven, was arbeidsters afgezonderd van mannen en als gedisciplineerde groep te fotograferen. Groepsportretten leenden zich hiervoor uitstekend. Hoewel het in de praktijk niet altijd mogelijk was om vrouwen apart van mannen te laten werken, toont de wollenstoffenfabriek zich door de groepsfoto's van vrouwen en meisjes bewust van de noodzaak ervan. Krantz presenteerde zich als een fabrikant die gevoelig was voor de zedelijke richtlijnen bij vrouwenarbeid.

Interessant vergelijkingsmateriaal bij de foto's van de fabrieksarbeidsters bij Krantz vormt een groepsfoto uit het album van de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek (KNP).⁴³ Dit Maastrichtse album ontstond in 1900 ter gelegenheid van het jubileum van de directeur. Het bestaat uit de groepsfoto's van het volledige personeel van de papierfabriek: een fotografisch *liber amicorum*. De fotograaf M. Simays ordende de arbeidsters van de papierfabriek op de wijze van een klassieke groepsfoto. We zien arbeidsters niet aan het werk, maar op hun paasbest gekleed in keurige groepen opgesteld. De mensen zijn herkenbaar als individuele personen. De foto is gemaakt op een binnenplaats of in de studio van de fotograaf, met een laken en tapijt als decoratie.

De opnamen van de arbeidsters op de Krantz-foto's werken door het uit-leven-gegrepen thema van de koffiepauze minder geregisseerd en hiërarchisch dan die van het KNP-album. Het laatste wordt mede bepaald door het verschil in toezicht. De staande opzichteressen op de foto van de papierfabriek zijn door het verschil in leeftijd met de zittende meisjes goed te herkennen. Op de foto van de Krantz-arbeidsters valt een eventuele opzichteres niet door pose of kleding te ontdekken.

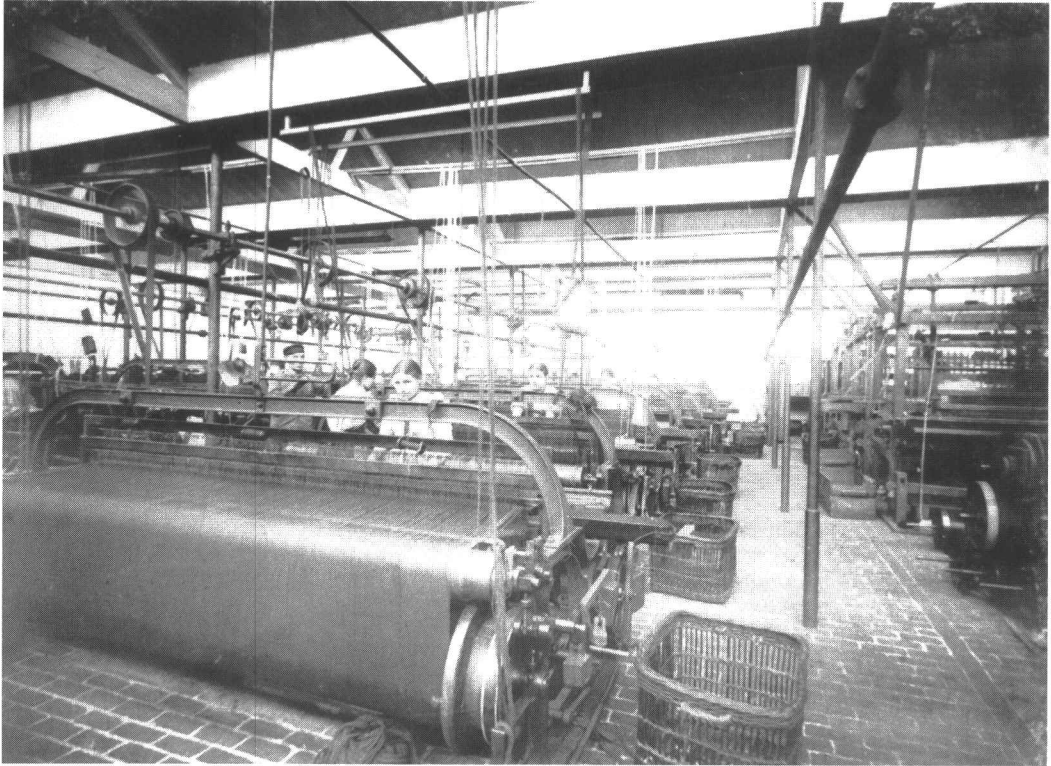
Groepsfoto van de arbeidsters van de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek, 1900.

Door de toevoeging van een koffiekkan en -kommen op de Krantz-opname kreeg het traditionele thema van de groepsfoto in inhoud en in vorm een meerwaarde. De suggestie van een koffiepauze, een dagelijks ritueel in het leven van de arbeidsters, geeft de bijeenkomst van de vrouwen een nieuwe betekenis. Daarnaast heeft de fotograaf door het gebruik van attributen op een speelse manier de stijfheid van klassieke groepsfoto's doorbroken.

Een heel andere weergave van vrouwenarbeid geeft de foto van de weverij. De opname laat weefmachines en weefgetouwen zien en mannen en vrouwen die er aan het werk zijn. Anders dan bij de sterk geregisseerde groepsfoto's betreft het hier werk in uitvoering. Hoewel enkele mensen in de lens kijken, laten ze zich door de camera niet storen bij hun werkzaamheden.

Gezicht op de weverij van Krantz.

Het verschil tussen de groepsfoto's van de arbeidsters en de opname van de weverij met de arbeidsters gaat verder dan de compositie. Worden de arbeidsters op de groepsfoto's als gefatsoeneerde vrouwen afgezonderd weergegeven, op de werkvloer van de weverij zijn ze geïntegreerd in het arbeidsproces. Deze wijze van presenteren was van invloed op de waardering van vrouwenarbeid.

Het ongeschoolde werk aan de weefmachines gebeurde voornamelijk door vrouwen. Door het gebruik van weefmachines was bij Krantz het aantal arbeidsters toegenomen.⁴⁴ Hierbij bleef het toezicht op de goede zeden een aanhoudende zorg van de fabrikant. Binnen én buiten de fabriek werden fabrieksmeisjes op hun gedrag gecontroleerd. Overtreding van de fatsoensregels werd met ontslag bestraft.⁴⁵ Vrouwen en mannen werden zoveel moge-

lijk gescheiden. Volledige scheiding was echter alleen mogelijk bij handwerk. Bij machinale arbeid vond men de aanwezigheid van mannen noodzakelijk.⁴⁶

Het is opmerkelijk dat op de foto van de weverij van deze zorg voor de goede zeden niets is te merken. Mannen en vrouwen werken naast elkaar. Tussen de weefmachines zijn twee mannen te zien en ook de oude weefgetouwen rechts werden door arbeiders bediend. Een opzichter of 'opzichteresse' is niet te herkennen.

Een belangrijker aandachtspunt dan de zorg voor de zedelijkheid is hier de vooruitgang van de fabriek, waarbij fabrieksarbeid door vrouwen wordt verbonden aan het gebruik van moderne machines. Door vrouwenarbeid te tonen als samengaan met vernieuwing, krijgt het ondanks de gangbare waardeoordelen een positieve lading.

De foto van de weverij brengt de oude en nieuwe productiemethoden in beeld. Hoewel de meeste ruimte van de foto wordt ingenomen door de moderne weefmachines, de trots van de fabriek, zijn rechts nog de oude weefgetouwen te zien. Samen tonen ze de overgang van de oude naar de nieuwe tijd. De machines met de arbeidsters worden vereenzelvigd met de moderniteit. Vrouwenarbeid wordt op deze foto verbonden met de toekomst van de fabriek.

Een foto met hetzelfde onderwerp – maar met een veel hiërarchischer uitwerking dan de opname van de Krantz-weverij – is te vinden in het fotoalbum van de textielabrikant Van Heek & Co., dat in 1895 aan koningin Wilhelmina en regentes Emma werd geschonken.⁴⁷ Het verschil in hiërarchie wordt veroorzaakt door het perspectief van de opnamen en door de inactieve pose van het personeel. De foto van de Enschedese weverij kenmerkt zich door een hoog camerastandpunt. Het zicht op de ritmisch opgestelde machines, drijfriemen en katrollen, levert fraaie perspectieven op. Een effect van het hoge blikpunt is dat het personeel waarop de toeschouwer neerkijkt, ondergeschikt wordt weergegeven. Arbeidsters en arbeiders zijn bovendien niet aan het werk, maar fungeren eerder ter verlevendiging van het eigenlijke onderwerp van de foto: de spinmachines, weefgetouwen en tafels. De massaliteit van de omgeving – de grote lokalen, de enorme aantallen machines – en de passieve ondergeschiktheid van de mensen geven een beeld van een grootschalige, sterk gedisciplineerde bedrijfsstructuur.

De stoomweverij 'Nieuw Engeland' van
Van Heek & Co., 1895.

In tegenstelling tot de foto's in het Van Heek-album, die een strenge ordening laten zien, maakt de foto van de stopperij in de Krantz-fabriek een zeer spontane, levensechte indruk.⁴⁸ De vrouwen zijn op een zolder van de fabriek aan het werk en negeren de camera.⁴⁹ De suggestie van de fotograaf die de arbeidsters bij hun werk betrapt, verleent deze foto zijn moderne uitstraling. Ook het blikpunt is niet bijzonder hoog zoals bij de foto in het Van Heek-album. Van een dergelijke 'autoritaire blik' is hier dan ook geen sprake. De camera bekeek de arbeidssituatie vanuit de ooghoogte van de vrouwen. Het perspectief van de toeschouwer is hier bijna gelijk aan dat van de arbeidsters.

De werkzaamheden op de foto, het stoppen en merken van laken, behoorden van oudsher tot de huishoudelijke taken van vrouwen. Ook in de fabriek

Gezicht op de stopperij van Krantz.

werden voor dit handwerk geen mannen ingezet. Alleen aan de controle van de gedane arbeid kwam een mannelijke opzichter te pas.⁵⁰

In de reportage van de wollenstoffenfabriek bevinden zich meer foto's die op sfeervolle wijze een arbeidssituatie weergeven. Dat geldt met name voor de opnamen die de sociale voorzieningen van de fabriek in beeld brengen. De foto's van het Volksbadhuis – een opname van de portierster en de portier⁵¹ en twee foto's van de schoonmaaksters⁵² –, de handenarbeid-zaal⁵³, en de twee foto's van de koffieschenksters in de bedrijfskeuken tonen stuk voor stuk de mensen in een centrale positie. Niet zozeer de arbeid als wel de arbeidster of arbeider lijkt hierbij onderwerp van de foto.

Op de opname van een waslokaal in het badhuis staat de mens centraal. We zien een zolderruimte die met behulp van kapstokken en tafels met

schalen als wasruimte is ingericht. Een vrouw is bezig een van de keramische schalen te legen in een emmer, die voor haar op de grond staat. Ze poseert daarbij even voor de fotograaf, maar doet dat in een natuurlijke houding. In de sober ingerichte ruimte krijgt de schoonmaakster de volle aandacht.

Net als de foto van de stopperij brengt de foto van de schoonmaakster in het badhuis⁵⁴ een traditionele vrouwelijke bezigheid in beeld. Door de combinatie van een intieme ruimte, de verstilde compositie en een fraaie lichtval door het raam rechts, past het beeld in een traditie in de schilderen prentkunst waarbij huishoudelijke arbeid door vrouwen op romantische wijze talloze malen is vereeuwigd.

Conclusie

Het fabrieksbeleid van C.H. Krantz is zowel in de onderwerpskeuze als in de uitvoering van de fotoreportage te herkennen. Of het nu was door middel van de groepsfoto's van de oude arbeiders en arbeidsters, de foto's van het badhuis of die van het handvaardigheidslokaal, Krantz profileerde zich in de fotoreportage effectief als een patroon met oog voor het belang van 'zijn volk'. In verhouding tot andere bedrijfsreportages uit die periode verschijnt zijn personeel weinig hiërarchisch en betrekkelijk ontspannen in beeld. Er zijn zelfs opnamen waarbij arbeidsters nadrukkelijk op de voorgrond worden geplaatst, een verschijnsel dat in Nederland pas in de jaren twintig van twintigste eeuw in gebruik zou raken.

De fotoreportage van de wollenstoffenfabriek Krantz & Zonen geeft fabrieksarbeidsters niet op eenduidige wijze weer. Ik onderscheid hierbij drie variaties: 1. de vrouwen en meisjes worden in de groepsfoto's als gedisciplineerde arbeidskrachten gepresenteerd, ofwel als gedoogde arbeidsters onder het beschermend toezicht van een verantwoordelijke patroon; 2. ze verschijnen als arbeidsters die in het verlengde van moderne machines deel uitmaken van de toekomst van de fabriek; en 3. arbeidsters verschijnen bij de uitvoering van traditionele, huishoudelijke werkzaamheden in de verzorging of schoonmaak.

Wat nu te denken van de verschillende presentaties van fabrieksarbeidsters? Krantz had te maken met het verschil tussen de maatschappelijke veroordeling van vrouwenarbeid en de praktijk. Ook al zou hij aan de normen van

Schoonmaakster in het Volksbadhuis.

gefatsoeneerde vrouwenarbeid willen voldoen, de dagelijkse werkelijkheid maakte hem dit onmogelijk. De bestaande opvattingen over de ongewenstheid van vrouwenarbeid waren in strijd met de belangen van zijn fabriek, die immers gebaat was bij goedkope arbeid en een uitbreiding van het machinepark.

De verschillen tussen de groepsfoto's van de gedisciplineerde arbeidsters en de foto's van arbeidsters als geïntegreerd in een moderne productie illustreren het dilemma waarin een fabrikant in het laatste decennium van de negentiende eeuw zich bevond. Ten aanzien van vrouwenarbeid werd hij geacht de onverenigbare norm en praktijk met elkaar te verenigen. De fotografie bood hem een platform om te laten zien dat hij op z'n minst probeerde aan de maatschappelijke verwachtingen tegemoet te komen.

Noten

1. Voorbeelden van een dergelijk gebruik van de fotocollectie uit het Krantz-archief zijn: A.B. Hendriks, *Inventaris van de persoonlijke archieven van de firmanten en eigenaren van het bedrijf J.J. Krantz & Zonen te Leiden (1591) 1797-1970*, waarin opgenomen stukken betreffende het beheer van de bedrijven de stoffenhandel 'fa. Krantz & Zoon te 's-Gravenhage', de laken- en wollenstoffenfabriek 'fa. J.J. Krantz & Zoon te Leiden', de 'wollengarenfabriek' te Leiden en de Volksbadhuizen te Leiden (Leiden 1991); R.C.J. van Maanen, 'Acquisitie, inventarisatie en opnieuw acquisitie van het 'archief Krantz' te Leiden', *Textielhistorische Bijdragen* 28 (1988) 97-106; I.W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden in gaslicht. Een stad in verandering 1800-1900* (Utrecht 1989) 39; J.K.S. Moes, 'De laken- en wollenstoffenfabriek van J.J. Krantz en Zoon', in: C.B.A. Smit en H.D. Tjalsma (red.), *Leids fabriek. Een stadswandeling langs het industrieel erfgoed* (Utrecht 1990) 77-97; Jaap Moes, 'Een beeld van een Leidse textiel fabriek omstreeks 1900: de sajefabriek van Vervoort & Van Cranenburgh 1907/1908', *Textielhistorische Bijdragen* 36 (1996) 124-145.
2. Het betreft een promotieonderzoek bij het Centrum voor Vrouwenstudies van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
3. Met dank aan de heer R.C.J. van Maanen, mevrouw I. Noordman en de heer W. Postel van het Gemeentearchief Leiden (verder afgekort als GAL; de fotocollectie van de firma Krantz maakt onderdeel uit van de Prentverzameling aldaar, verder afgekort als PV).
4. Hans Binneveld (red.), *Een zaak van vertrouwen. Arbeidsinspectie 1890-1990* ('s-Gravenhage 1991) 12-13.
5. D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1977-1983); Johanna Maria Lambertha van Drenth, *De zorg om het Philipsmeisje. Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in Eindhoven 1900-1960* ([Zutphen] 1991); Cornelia Johanna van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om de arbeid, 1898-1940* (Hilversum 1994); J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen [1976]).
6. [J.M. Vernie], *Inventaris van het archief van de afdeling Arbeid (en Fabriekswezen) van het Ministerie van Sociale Zaken en taakvoorgangers* ([s-Gravenhage] 1987) 11-12.

7. Binneveld, *Een zaak van vertrouwen*, 22.
8. Ibidem, 15-16.
9. *Arbeidsenquête 1890*, 127: verhoor van Hendrikus Wilhelmus Smit, oud 46 jaar, sjouwer bij de firma J.J. Krantz & Zn., te Leiden.
10. Ibidem, 131: verhoor van Jacomina de Kok, oud 30 jaar, arbeidster bij de firma Jaeger en Co., te Leiden.
11. Van Maanen, 'Acquisitie, inventarisatie en opnieuw acquisitie', 97-99.
12. Ibidem, 97-106.
13. Bij een wijziging van de arbeidstijden informeert hij bij zijn personeel hoe deze hen bevalt: *Arbeidsenquête 1890*, 161: verhoor van Cornelis Hendrik Krantz, oud 36 jaar, lakenfabrikant, te Leiden.
14. Ibidem, 162, 166: "Ik geloof, dat er zichzelf mee te bemoeien, de eenige manier is om zeker te zijn van de behandeling, die het volk ondergaat."
15. Een van de vroegste voorbeelden is de opname van de textielfabriek van Pieter van Dooren in Tilburg (1860); Jan Coppens, Marga Altena en Steven Wachlin, *Het licht van de negentiende eeuw. De komst van de fotografie in de provincie Noord-Brabant* (Eindhoven [1997]) 121.
16. Jan Coppens, *De bewogen camera. Protest en propaganda door middel van foto's* ([Amsterdam] 1982) 118 e.v.
17. Wel kwam het voor dat afzonderlijke producten werden gefotografeerd en – vaak in de vorm van een lithografie of houtgravure – werden gebruikt als reclameprent, een ontwikkeling die vooral opkwam in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw.
18. Coppens, Altena, Wachlin, *Het licht van de negentiende eeuw*, 26.
19. De bedrijfsreportages uit de periode 1880-1920 betreffen doorgaans twintig tot dertig opnamen.
20. De foto's meten 23,8 x 17,2 cm en de kartons 33 x 24,9 cm.
21. Op de opname genummerd PV 31025 2A-15 is het blindstempel goed herkenbaar. Twee opnamen, PV 31025 2A 24 en 26, zijn twee keer afgedrukt. Twaalf overige foto's in de collectie van het Krantz-archief wijken af van deze uitwerking en zijn van latere datum. Deze foto's laat ik in dit artikel buiten beschouwing.
22. De getypte onderschriften op de reproducties van de originele foto's zijn van de hand van Hendriks.
23. De *Adresboeken* van Leiden vermelden: fotograaf H. Jonker als opvolger van de firma Hameter (1895-1896); een winkel in fotografische artikelen en een fotografisch atelier aan de Apothekersdijk 4 en Apothekersdijk 7 (1903-1904); Jonker & Zoon, een magazijn in fotografische artikelen aan de Apothekersdijk 7; H. Jonker sr., fotograaf, Apothekersdijk 7; H. Jonker jr., fotograaf, Apothekersdijk 8 (1911-1912). Met dank aan Steven Wachlin, fotohistoricus te Utrecht, voor het verstrekken van de gegevens over de leef- en vestigingsdata van Hendrik Jonker. Overigens maakte Jonker in 1907 een fotoserie van het psychiatrisch gesticht Endegeest.
24. Hendriks, *Inventaris*, dateert de reportage in 1894. Mogelijk is deze datering gebaseerd

- op het verschijnen van chemisch directeur A.H. Pareau – die vanaf 1893 bij Krantz werkte – op foto PV 31025 2A-12. Een ander aanknopingspunt dat pleit voor een datering rond 1894 is de leeftijd van C.H. Krantz, die in dat jaar veertig jaar oud was.
25. PV 31025 2A-2 en 6. Met dank aan Wil Altena en Bert de Groot.
  26. Den Haag, Koninklijk Huisarchief (KH), Fotoalbum Van Heek & Co., 1895; Fotoalbum Salomonson, 1895.
  27. GAL, Fotoalbum Vervoort & Van Cranenburgh, 1907-1908.
  28. PV 31025 2A-2 t/m 6, 9, 12, 43-46, 49, 63, 64, 67, 74 en 82.
  29. PV 31025 2A-9.
  30. De staande figuur wordt in de archiefbeschrijving als de heer Z.A.E. van Eldik benoemd. Echter, op foto PV 31025 2A-6 wordt deze naam aan een andere man gekoppeld (Hendriks, *Inventaris*). Op verschillende foto's verschijnt deze man samen met C.H. Krantz in wat lijkt een opzichtersfunctie. De zittende man rechts verschijnt ook op foto PV 31025 2A-91. Hij en de man uiterst links zijn niet met naam bekend.
  31. Tijdens de enquête van 1890 werkten 81 mannen bij Krantz. Hoewel rond 1894 het aantal mannen gewijzigd kon zijn, is het onwaarschijnlijk dat dit een vermindering naar een aantal van dertig mannen betrof. Bovendien verschijnen elders mannen in de reportage die niet op deze groepsfoto voorkomen.
  32. De Leidsche Katoenmaatschappij kende geen voorziening voor oude wevers, zodat deze hun heil moesten zoeken in de liefdadigheid; *Arbeidsenquête 1890*, 58: verhoor van Pieter Johannes Verplanke, oud 38 jaar, wever bij de Leidsche Katoenmaatschappij, te Leiden. De dekenfabriek Zaalberg liet oude arbeiders jongenswerk doen; zij kregen daarvoor een loon dat iets boven het jongensloon lag; *Arbeidsenquête 1890*, 121: verhoor van Jean Corneille Zaalberg, oud 33 jaar, fabrikant van wollen dekens, te Leiden.
  33. Ibidem, 162, 166.
  34. “[...] als zij kunnen aarden, blijven zij lang, [...] zij klimmen dan langzamerhand op.”; *Arbeidsenquête 1890*, 162: verhoor van C.H. Krantz.
  35. De zichtbare tekst is: “Dat [...] sch. Ik zeg maar wees geleerd, da’s mooi! Maar wees verstandig! vooral wees niet onhandig!”; PV 31025 2A-24 en 26.
  36. *Arbeidsenquête 1890*, 162: verhoor van C.H. Krantz.
  37. Coppens, Altena, Wachlin, *Het licht van de negentiende eeuw*, 216-221.
  38. De foto's tellen samen zeventig vrouwen en meisjes: PV 31025 2A-24 en 25.
  39. *Arbeidsenquête 1890*, 161: verhoor van C.H. Krantz.
  40. GAL, fotocollectie Vervoort & Van Cranenburgh, 1907-1908; Gemeentearchief Tilburg, fotocollectie Diepen, omstreeks 1900; Gemeentearchief Breda, Kwatta-album, 1917.
  41. Het album van de Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken brengt de gepensioneerde werknemers in beeld. De nadrukkelijkheid waarmee deze groep wordt ingesloten bij de vrouwen en kinderen ontbreekt hierbij, omdat al het personeel van deze fabriek in een groepsportret is weergegeven: SHC, Fotoalbum van de Koninklijke Nederlandse

- Papierfabriek, 1900, XXI.
42. *Arbeidsenquête 1890*, 96-98: verhoor van Cecilia Booms, geb. De Water, oud 28 jaar, drukster bij de Katoenmaatschappij, te Leiden; *ibidem*, 59-60: verhoor van Gerlach Marinus Kruiemel, oud 33 jaar, arts te Leiden.
43. Met dank aan de heer W.A.A. Mes voor het beschikbaar stellen van de foto; Sociaal Historisch Centrum, Maastricht, Fotoalbum Koninklijke Nederlandse Papierfabriek, p. XII.
44. *Arbeidsenquête 1890*, 163: verhoor van C.H. Krantz; *ibidem*, 131: verhoor van Petrus Vroom, oud 53 jaar, handwever bij de firma Krantz & Zonen, te Leiden.
45. "Wordt bij de toelating van jonge arbeidsters op haar zedelijk gehalte gelet? [...] Het is niet licht er achter te komen, maar wij hebben nog al gelegenheid er naar te informeeren. Wij letten er streng op, uit welk gezin zij komen. [...] Als zij zich buiten de fabriek misdragen, worden zij gewaarschuwd, en zoo dit niet helpt, weggezonden."; *Arbeidsenquête 1890*, 163: verhoor van C.H. Krantz.
46. Alleen op de fijnspinnerij werkten uitsluitend meisjes; *ibidem*, 162-165.
47. KH, Fotoalbum Van Heek & Co., 1895.
48. PV 31025 2A-72.
49. Fotografie was in de negentiende eeuw voor mensen uit de lagere sociale klassen een ongewoon verschijnsel. Nog rond 1900 trokken straatfotografen, getuige talloze ansichtkaarten van stadsgezichten, volop aandacht. Het feit dat de arbeidsters op deze foto niet reageren op de camera wijst op regieaanduidingen van de fotograaf of de directeur.
50. PV 31025 2A-71.
51. PV 31025 2A-16.
52. PV 31025 2A-17 en 20.
53. PV 31025 2A-30; PV 31025 2A-23 lijkt mij van later datum dan de overige foto's in de reportage.
54. PV 31025 2A-20.

Brief van Marinus uit de gevangenis in
Berlijn, 8 juni 1933.

Name des Brieffschreibers:

M. d. Lubbe

Berlin NW. 40, den
Platz-Moabit 12a

8 Juni 1933.

Def. Nr. 7599
VERBODEN TOEGANG TOT DEZELVE

Gelesen:

Beste J'americaad.

Ik wil u heden slechts even enkeleke woorden schrijven, ik heeft al zoo veel geschreven, maar weet toch niet of bereikt kom. U laatste brieven heeft ik mogen ontvangen en hartelyk dank daar voor. Ik had al reeds geschreven op je brief met onderschrift van de kinderen, heeft reeds al gedaan op uw laatste brief van 10 Mei, over je dat berookt, maar niet te veel berougt, want alles is even thui de lyk, en is weinig merk voor als als spion, en schrijf nu nog even slechts paar

Marinus van der Lubbe en de Rijksdagbrand*

NICO JASSIES

Inleiding

In de jaren dertig werd Marinus van der Lubbe wereldwijd bekend door de brandstichting in de Rijksdag, het Duitse parlement, in Berlijn. In een geruchtmakend proces werd hij hiervoor ter dood veroordeeld en in januari 1934 onthoofd, 24 jaar oud. Veel Leidenaars kenden Marinus al van vóór de Rijksdagbrand als een bekend straatagitator. Hij vestigde de aandacht op zich door zijn optreden als werklozenactivist, waarbij hij demonstraties aanvoerde of uit protest de ruiten ingooide bij de Sociale Dienst. Ook speelde hij een belangrijke rol in de communistische jeugdbeweging van Leiden.

Marinus van der Lubbe is een legende. Hoe kan het ook anders: hij is jong gestorven, er is een bibliotheek over hem volgeschreven van boeken die elkaar veelvuldig tegenspreken, en zijn geschreven werken zijn gering. Zijn vrienden zijn gestorven en de woorden hebben hun oude betekenis niet meer: socialisten hanteren een kapitalistische, en kapitalisten een socialistische terminologie, en iedereen gelooft alles en niets. Het kost even weinig moeite om Van der Lubbe een 'anarchist' te noemen en hem in de bloemetjes te zetten, als hem met de naam 'halve zool' of 'warhoofd' de woestijn in te sturen. Weer anderen noemen hem een soort trotskist, fanatiek en bereid tot het uiterste te gaan, met voorbijgaan van zichzelf. Maar zoals Igor Cornelissen in zijn inleiding bij Jef Lasts *Doodstraf voor een provo* schrijft: "Rinus was een doodgewone, gezonde arbeidersjongen die het ongeluk had te leven in een abnormale tijd met honderdduizenden werklozen, met een wereldoorlog achter zich die miljoenen doden had gekost en een nieuwe oorlog voor zich. En hij stelde zich voortdurend de vraag hoe die naderende ramp voorkomen kon worden."¹

Wie was Marinus van der Lubbe?

Marinus van der Lubbe werd op 13 januari 1909 in Leiden geboren. Zijn moeder Pietje van Handel was een Brabantse boerendochter, die inmiddels voor de tweede keer was getrouwd. Uit haar eerste huwelijk met Johannes Peute had zij vier kinderen overgehouden. Haar tweede huwelijk met de marskramer Frans van der Lubbe schenkt haar drie zonen: Marinus is haar laatste en zevende kind. Wanneer de zaken in Leiden niet al te voorspoedig verlopen en de ouders onder huurschulden gebukt gaan, besluiten zij naar Brabant te verhuizen, eerst naar Breda, daarna komt de familie via het dorpje Sprang in Den Bosch terecht. De vader is inmiddels het huis uit. Hij was als rondreizend koopman altijd al veel langs de weg, en in 1916 voltrekt zich de scheiding. Moeder Van der Lubbe moet op d'r eentje het brood verdienen voor haar kinderen en trekt met een mand vol manufacturen langs de boerderijen. De kinderen moeten zich overdag maar zien te redden. Maar wanneer het markt is, valt er voor een handige jongen vlak voor schooltijd nog wel wat te verdienen. "Vooruit dan maar", zegt een gulle veeboer tegen Rinus, "als je koeien van mij naar de boot helpt drijven, kun je een kwartje verdienen."² Marinus behoort tot de mensen die op straat zijn opgegroeid, en daar ontwikkel je een slimheid en geraffineerdheid die de in een beschermd milieu opgegroeide burger altijd zal missen.

Marinus is twaalf jaar als zijn moeder overlijdt. De kinderen gaan uit elkaar en Marinus wordt opgenomen in het gezin van zijn oudste halfzus, die in Oegstgeest woont en getrouwd is met de wasserijknecht Sjardijn. Pleegvader en zwager Sjardijn herinnert zich later de jonge Marinus als "een jongen met een open karakter, eerlijk als goud en vol geestigheid... Mijn kinderen wisten niet beter of het was hun broer en hij had altijd alles voor hen over."³ Na de lagere school begint Marinus te werken als loopjongen bij een kruidenier, maar dat bevalt hem niet. Hij wil een vak leren en wordt leerling-metselaar. 's Avonds volgt hij de ambachtsschool om zijn vakkennis aan te vullen.

In de bouw komt Rinus met nieuwe ideeën in aanraking: het communisme. Wee het sterke hoofd, waarin een grote gedachte gezaaid wordt! Marinus is zo sterk als een beer en lijkt van zijn vak te houden. Pleegvader Sjardijn zegt daarover later: "Als metselaar was Marinus een zeer gezochte

Marinus van der Lubbe.
Anoniem portret in *Preuves*
(Parijs 1954).

werkkraft en hij verdiende een behoorlijk weekloon. Zijn losheid van geld en zijn eergevoel kwamen hierdoor tot uiting dat, wanneer hij ergens werkte en men probeerde hem met hoger loon weg te lokken, hij daar nooit op inging.⁴ Maar binnen betrekkelijk korte tijd krijgt Marinus twee keer een ongeluk op zijn werk; kalk komt in zijn ogen en hij wordt vijf maanden in een ooglijderskliniek verpleegd. Zijn gezichtsvermogen blijkt zodanig aangetast dat hij het metselaarsvak niet langer kan uitoefenen. Marinus heeft dertig procent van zijn arbeidsgeschiktheid verloren en krijgt van de Rijksverzekeringsbank een invaliditeitsuitkering van ruim zeven gulden per week.⁵

De Zaaier

Eerder al was Marinus, op zestienjarige leeftijd, lid geworden van de communistische jeugdbond De Zaaier in Leiden. Dat brengt hem in conflict met

zijn zwager Sjardijn. Om de goede verstandhouding met de familie te behouden besluit Marinus op zichzelf te gaan wonen in Leiden. Het is de tijd dat de blinde muren van de fabrieken in Leiden de zon verhinderen de huizen binnen te stromen en waarin de conserven- en textielfabrieken hun afval spuien in de grachten.⁶ Het is ook de tijd van de straatdebatten en discussie-avonden. Op de Uiterstegracht 56, waar Marinus tijdelijk zijn intrek neemt, komt hij in contact met Piet van Albada, Koos en Sjaak de Vink, Leo Hornstra, Wim Jong... Studenten, arbeiders, fabrieksmeiden, partijcommunisten, anarchisten, revolutionair-socialisten, antimilitaristen, radencommunisten, van alles komt er over de vloer. Tot laat in de avond wordt er gediscussieerd over politiek, de scheuring in de Communistische Partij van Nederland, over Sovjet-Rusland, dat "de eerste arbeiders- en boerenstaat" zou zijn.

Het echtpaar Van Zijp, dat de bovenverdieping verhuurt, vindt alles best, zolang zij 's nachts maar rustig kunnen slapen. Marinus zit ook geregeld in de openbare bibliotheek van Leiden. Hij leest daar *Het Kapitaal* van Marx evenals Henry Fords *Productie en Welvaart* en *Heden en Morgen*, maar ook de reisverhalen van Sven Hedin door Oost-Europa, Rusland en China. Als enthousiast lid van de communistische jeugdbond klimt Marinus snel omhoog; al in 1928 zit hij een plaatselijke vergadering voor. Omdat hij een flink deel van zijn invaliditeitsuitkering steekt in de activiteiten van de bond, neemt hij als los werkman allerlei baantjes aan: als zandschipper, groentehandelaar, als venter aan de spoorwegen, enzovoort. Wanneer hij geen werk heeft, wendt hij zich tot het Burgerlijk Armbestuur (zo heette de Sociale Dienst in die dagen) voor werklozenondersteuning.

Ruim vier jaar voert Marinus energiek actie in de communistische jeugdbeweging. Dag en nacht is hij in de weer, debatteert, kalkt leuzen, plakt manifesten, staat tot diep in de nacht krantjes te stencillen om deze de volgende dag bij de fabriekspoorten en de stempellokalen van de werklozen te verspreiden. Hij huurt een pandje om zelf in te slapen, waar ook de activiteiten van de jeugdbond plaatsvinden. Hij knokt met de politie, vangt de klappen op voor anderen. "Zich laten verwickelen in kloppartijen met de politie, wat vooral colporteurs en deelnemers aan demonstraties nogal eens lukte, was onontbeerlijk voor het beleven van de klassenstrijd en een voorproefje van de gedroomde revolutie."⁷

De Uiterstegracht aan het begin van de twintigste eeuw, toen de gracht nog een functie had als transportweg voor schuiten die de vele fabrieken moesten bevoorraden.

Leiden leert Van der Lubbe kennen als revolutionair, als opruier, als degene die bijvoorbeeld de fabrieksmeiden bij Tieleman & Dros tot staken aanzet tegen de loonsverlaging. Kinderen spelen op straat het Van der Lubbe-spelletje: een van hen staat op een ton te spreken en een paar anderen, die smerissen moeten voorstellen, proberen hem er af te trekken.

Werkloozenkrant

In 1929 voltrekt zich de *beurskrach* in Wall Street. Het werklozenspoek van de armoede grijnst honderdduizenden arbeiders tegemoet. Het is een tijd van massaontslagen, loonsverlagingen en rationalisatie (tegenwoordig automatisering geheten). "Honderdtwintig miljoen gulden voor een nieuwe vloot en de arbeiders kogels en lood in plaats van brood!", staat te lezen in het blaadje *De Werkloosheid*, waarmee Marinus colporteert. Het is ook de tijd van bolsjewisering van de communistische partij, die gepaard gaat met groeiende arbeidsonrust.

Als enthousiast communist komt Marinus in januari 1931 met een bebloed hoofd op het Leidse politiebureau terecht. De smeris had het weer eens speciaal op hem gemunt en hem tijdens een werklozendemonstratie geïsoleerd en heftig met sabel en gummistok bewerkt. In het communistische dagblad *De Tribune* verschijnen grote artikelen die vrijheid voor kameraad Van der Lubbe bepleiten. In het City-Theater vindt in een eivolle zaal een protestvergadering plaats tegen het 'fascistische' optreden van de Leidse politie. Sprekers zijn onder meer de plaatselijke coryfeeën van de communistische partij, onder wie dr. J.A.N. Knuttel. Een protestmotie wordt naar de minister van Justitie gezonden.

Johan Knuttel, als partijvoorman zeer gezien in Leiden, schrijft in *De Tribune* van 26 januari 1931, onder de kop 'Fascisme in Leiden. Ongehoord optreden der politie-rabauwen':

De bedoeling is blijkbaar geweest Van der Lubbe tot gewelddaden te provoceren en hem dan een vonnis voor de nodige maanden te bezorgen. Daartoe is de opdracht van hogerhand natuurlijk verstrekt. Maar Van der Lubbe, die allermint een geweldenaar of dolleman, maar integendeel een zachte, ingetogen jongen is, heeft hun geen kans gegeven.

Toen dat niet lukte, hebben de rabauwen (die ook daartoe een vrijbrief moeten gehad hebben) er naar gestreefd hem door een mensonterende ranselpartij lichamelijk of moreel kapot te maken. Ook dat is niet gelukt, omdat Van der Lubbe een grote lichaamskracht en ontombare moed heeft. Maar wie waarborgt, dat ze hem een volgende maal niet doodslaan?

Marinus verschijnt voor de politierechter in Den Haag en houdt zijn slotpleidooi: "Onze strijd voor brood en arbeid gaat door! De 'orde' waar de officier van justitie over sprak, zal voor hem wel in orde zijn, maar die is voor ons, proletariërs, wanorde... Wij, mijne heren rechters, zullen strijden tegen uw orde! Net zolang tot uw toga's en witte beffen in het Rijksmuseum zullen zijn bijgezet!"⁸ Ruim een week gevangenisstraf is Marinus z'n deel. Op hetzelfde moment besluit het Burgerlijk Armbestuur in Leiden de werklozenondersteuning te beëindigen wegens het verzwijgen door Marinus van zijn invaliditeitsuitkering.⁹

Het gevolg van al het gedebatteer in de kringen waar Marinus verkeerde, was wel dat hier en daar *twijfel* werd gezaaid. Zo ook bij Marinus. Was Koos de Vink toen nog partijcommunist en een van zijn beste vrienden, de vroegere anarchist en later radencommunist Piet van Albada beweerde reeds dat de arbeiders in het nieuwe Sovjet-Rusland evengoed werden uitgebuit

Na zijn definitieve breuk met de
 Communistische Partij gaf Marinus eind
 1932 samen met enkele kameraden in
 Leiden een *Werkloozenkrant* uit.
 Daarin worden volslagen autonome
 ideeën ontvouwd.

Samedi 24 Novembre 1932   Prix : 2 cents   N° 3

WERKLOOZENKRANT

(*Journal des Chômeurs*)

Édité par le Comité des Chômeurs du Bâtiment
 de Leyde

Rédaction : LANGE, Vrouwenkersteeg, 19

PARAIT TOUS LES QUINZE JOURS

Lutte de classe

Lorsque nous examinons la conduite ac-
 tuelle des capitalistes, nous voyons que,

en er helemaal geen vrijheid heerste. Het was volgens hem gewoon een
 nieuwe dictatuur van een partij die slechts *in naam* communistisch was.

Tussen 1929 en 1931 beleeft Marinus een dramatische strijd tussen zijn
 bewustzijn en zijn gehechtheid aan wat hij beschouwde als het leger van de
 sociale revolutie. In de dagelijkse praktijk van actievoeren in de jeugdbond
 botst hij op tegen allerlei bureaucratische praktijken van hogerhand. De
 mooie woorden van de partij over "zelfstandige strijd van onderop en eigen
 leiding" blijken "een beetje stroop en geblaasbalg" te zijn, schrijven Marinus
 en zijn kameraden later in hun eigen *Werkloozenkrant*.¹⁰ Viermaal neemt
 hij ontslag bij de jeugdbond en driemaal treedt hij opnieuw als lid toe. Zijn
 verscheurdheid blijkt onder meer uit een briefje aan de bond, waarin hij
 schrijft: "Dat alles bewijst dat ik geen goede bolsjewiek ben. Ik voel dat ik
 op het ogenblik niet zeker genoeg van mijn zaak ben (hoewel ik nog altijd
 even radicaal tegenover het kapitalisme sta en alles wat daarmee samenhangt).

Misschien word ik het ook nooit. Op het ogenblik voel ik mij soms als een vreemdeling in het kamp.”¹¹

Het beloofde land

Een belangrijk hoofdstuk in het leven en de vorming van Marinus bestaat uit zijn reizen. Al in 1928 trok hij rond in België en Noord-Frankrijk, en vertoefde ook een paar dagen in Aken.¹² In het vroege voorjaar van 1931 vatten Rinus en zijn vriend Henk Holverda het plan op om lopend en liftend naar Rusland te gaan. Om in hun kosten van levensonderhoud te voorzien laten zij prentbriefkaarten drukken, die zij onderweg kunnen verkopen; daarop staat het tweetal afgebeeld onder een rode sovjetster met in vier talen een tekst die uitlegt dat zij een “Arbeiders-, Sport- en Studiereis door Europa en Sovjet-Rusland” ondernemen. De lokale partijleiding vloekt hen stijf voor deze op eigen initiatief begonnen onderneming, die volkomen buiten ieder partijboekje om gaat. Holverda trekt zich terug. Van der Lubbe zal later verklaren dat dit moment voor hem beslissend was om voorgoed uit de partij te stappen, omdat niet geduld werd dat hij op eigen initiatief naar Rusland ging.¹³ Hij levert zijn partijboekje in en trekt naar Berlijn, waar hem op het Russische consulaat wordt meegedeeld dat hij voor Rusland een visum nodig heeft dat ie nooit kan betalen. Na enige dagen in Berlijn te hebben rondgeneusd, keert Marinus naar Leiden terug. In partijkringen wordt gegniffeld om ‘die dwaze Van der Lubbe’. Hoewel hij zich die zomer nog ‘als partijloos arbeider’ inzet voor de verkiezingscampagne om de communist Knuttel opnieuw in de Leidse gemeenteraad te krijgen (wat ook zal lukken), voelt Marinus zich inmiddels meer thuis in het losse verband van de radencommunistische Groep van Internationale Communisten (GIC), waartoe in Leiden een paar vrienden van hem behoren. Vol enthousiasme zal hij voortaan zijn energie in de *spontane* acties van de arbeiders en werklozen steken.

Als afsplitsing van het autoritaire socialisme of partijcommunisme beroepen de radencommunisten zich op de praktijk van de arbeiders- en soldatenraden, die op het einde van de Eerste Wereldoorlog in Rusland en andere delen van Europa, zoals in Duitsland, Hongarije, Italië, ontstonden. Radencommunisten staan directe democratie voor, waarbij ieder lid van de gemeen-

Henk Holwerda en Van der Lubbe op
 een prentbriefkaart, begin april 1931
 gedrukt om tijdens de lange reis
 onderweg te verkopen voor hun
 levensonderhoud.

Arbeiders Sport- en Studiereis van M. v. d. Lubbe en
 H. Holwerda door Europa en Sowjet-Rusland.
 Vertrek uit Leiden, Holland op 14 April 1931.

Arbeiter Sport- und Studiereise, von M. v. d. Lubbe und
 H. Holwerda, durch Europa und Sowjet-Russland.
 Abreise aus Leiden, Holland am 14. April 1931.

Voyage ouvrier de sport et d'étude de M. v. d. Lubbe et H. Holwerda
 à travers l'Europe et la Russie soviétique.
 Départ de Leiden, Hollande au 14er d'Avril 1931.

Laborista vojago sporta kaj studa de M. v. d. Lubbe kaj
 H. Holwerda, tra Eŭropo kaj Rusujo sovieta.
 Foriro de Leiden, Holando je la 14a de Aprilo 1931.

schap voortdurend actief deelneemt aan de besluitvorming. Het gaat erom buiten de gevestigde instellingen van politieke partijen en vakbonden om te handelen, omdat permanente vertegenwoordiging altijd corrumpert. De sterrenkundige Anton Pannekoek en de dichter Herman Gorter behoren tot de theoretische grondleggers van het radencommunisme. In de door Van der Lubbe en zijn kameraden uitgegeven *Werkloozenkrant* van 22 oktober 1932 heet het: “Het gemeenschappelijke beheer door de arbeiders vereist een gemeenschappelijk onderzoek. Met het oog daarop moeten de arbeiders in de bedrijven... zich met elkaar verenigen, besluiten nemen en een aantal onder hen uitkiezen om die besluiten uit te voeren onder controle van de rest. Dat nu heet een arbeidersraad.”¹⁴

Maar Marinus' nieuwsgierigheid naar Sovjet-Rusland laat hem niet met rust. Na zijn eerste poging in april 1931 zal Marinus nog tweemaal een trektocht richting Rusland ondernemen, maar nu in de voetsporen van Sven Hedin door de Balkan richting Constantinopel en China. In het Balkan-gebied kan hij dan altijd naar boven afbuigen richting Rusland en zich daar “binnen zien te smokkelen”.¹⁵ Over zijn trektocht in het najaar van 1931 heeft Marinus een dagboek bijgehouden, dat door zijn kameraden na de Rijksdagbrand in het *Roodboek* werd afgedrukt. Een fragment:

Djurdjevo, Joegoslavië 1 oktober 1931. Zo zit ik hier thans langs de weg en krijg enig meters van mij af een kleine jongen van een jaar of acht een klap van zijn vader, denkkelijk omdat hij 't paard met twee koeien niet goed bestuurt, die een ploeg voorttrekken waarachter hij zelf loopt. Nu moet men zich indenken dat de hele dag zo'n ventje van acht jaar, op een land dat men van 't ene einde tot het andere niet kan overzien, flink heen en weer moet lopen en dan met drie beesten, die zo'n kind moet besturen, wat toch ook niet meevalt. Zo zien wij dat overal onder het kapitalisme het meest de oude mensen en de kinderen uitgebuit worden, daar zij het goedkoopst zijn... Alleen de strijd die als tegenstelling van dit heden, eenmaal vanzelf moet komen, zal daar verandering in brengen. Ik ga verder want ik tref net een vrachtauto...¹⁶

Uiteindelijk wordt Marinus aan de Donau door de Roemeense douane teruggestuurd.

Terug in Nederland, in november 1931, wordt Van der Lubbe geconfronteerd met de textielstaking in Twente, die spontaan uitbreekt – tegen het advies van de grote vakbonden in – als protest tegen een nieuwe ronde van loonsverlagingen en ontslagen van overtollig personeel. Piet van Albada, die Marinus goed heeft gekend, vertelt daarover een frappante anekdote:

Het is bekend dat Rinus bij de Twentse textielstaking van 1931 betrokken is geweest. Henk Canne Meijer, een onderwijzer en een van de mensen van onze groep radencommunisten, zag wat in hem en heeft hem naar Twente gestuurd met het verzoek een verslag over die staking te maken. Rinus kwam terug met een soort rapport waarvan geen woord goed was. Stilistisch was het echter knap werk en sociologisch zat het ook uitstekend in elkaar. Rinus moest ervoor naar bibliotheken zijn gegaan, want hij had een hele studie gemaakt over het ontstaan van het Twentse proletariaat en hoe de arbeidersbeweging er was opgebouwd. Canne Meijer zei nog wel iets over al die taalfouten en dat hij beter Nederlands moest leren, maar dan zei Rinus: "Waar hebben we dan die schoolmeesters voor, toch zeker om die fouten er uit te halen."¹⁷

Eind januari 1932 trekt Marinus er opnieuw op uit om via de Balkan te proberen het 'vaderland van alle arbeiders' met eigen ogen te zien. Via Hongarije trekt hij over de hoge, koude bergvlakten van de Karpaten, "waar de wind en het wilde schaap wonen".¹⁸ In april wordt hij aan de Pools-Russische grens aangehouden wegens 'illegale grensoverschrijding'. Hij mag daar drie weken zitten brommen voordat ie terug naar Nederland kan. Marinus zal de Sovjet-Unie nooit bereiken.

Kanaalzwemmen

Een andere doelstelling die Marinus hardnekkig najaagt, is zijn pogen Het Kanaal over te zwemmen. Het was indertijd een rage wie 't als eerste zou lukken van Calais naar Dover te zwemmen. In het bioscoopjournaal zag je Martha Snel trainen voor de zwemtocht over Het Kanaal. Nu was Marinus een goede sportman en hij zwom in zee van Noordwijk naar Katwijk, ook als de stormbal was gehesen.¹⁹ Wanneer het populaire weekblad *Het Leven* in 1930 vijfduizend gulden uitlooft voor de eerste Nederlander die Het Kanaal zal overzwemmen, wil Marinus voor zo'n astronomisch bedrag best de oversteek wagen. Het geld wil hij besteden aan proletarische doeleinden. Twee keer gaat Marinus naar Calais om daar te trainen en ervaring op te doen. De Fransman Rançon, supervisor over de Kanaalzwemmerij, meende dat Van der Lubbe een goede kans maakte.²⁰ Maar geldproblemen waren een bron van zorg. Piet van Albada zegt daar later over:

Rinus had natuurlijk geen geld voor een volgboot. Hij moet daar aan de kust een Hongaarse adellijke dame hebben ontmoet die eveneens Het Kanaal over wilde zwemmen. Ze vonden van elkaar dat ze nogal goed konden zwemmen. De dame heeft hem beloofd dat Rinus

bij een volgende poging wel van haar volgboot gebruik mocht maken. Volgens mij is dat de reden dat hij, zoals in het *Roodboek* staat, een paar maal in Hongarije is geweest. Hij wilde die dame opzoeken en aan haar belofte herinneren.²¹

Glasgerinkel

Een grondtrek in het karakter van Marinus blijft steeds onveranderlijk: zijn radicale afwijzing van het kapitalisme en zijn strijd tegen de directe vertegenwoordiger daarvan in de eigen levenssfeer: het Burgerlijk Armbestuur. Een sociaal-filantropisch college uit de gegoede burgerij zat daar de kruimels van de tafels van de rijken aan de armen en rechtelozen uit te delen. Je moest als 'armlastige' elke dag langskomen om te stempelen, opdat je niet zwart zou werken, en je kreeg nog minder dan het hoogstnoodzakelijke uitgekeerd.

Zoals gezegd had het Burgerlijk Armbestuur in Leiden in januari 1931 de werklozenondersteuning aan Marinus stopgezet, omdat hij zijn invaliditeitsuitkering zou hebben verzwegen. In december 1931 vraagt Marinus opnieuw ondersteuning aan voor het inrichten van een 'uitleenbibliotheek' met leeszaaltje voor de Leidse arbeiders en werklozen. Marinus zoekt als dakloze uiteraard zelf ook ruimte om te wonen. Kameraden die uit andere steden overkomen, zouden er kunnen blijven slapen. Krantjes en pamfletten zouden er gestencild kunnen worden. Zo ging het er een jaar eerder aan toe in het pakhuisje in de Bouwelouwesteeg, dat Marinus uit de eigen schaarse middelen had gehuurd.

Deze droom van Marinus wordt, rond Kerstmis, echter wreed verstoord door het 'nee' van het Burgerlijk Armbestuur. Als Marinus daarop het bedrag van zijn aanvraag halveert, wat opnieuw door de Soos wordt geweigerd, slaat hij uit woede een paar ruiten bij de dienst aan diggelen. Hij wordt daarvoor gearresteerd maar snel weer vrijgelaten. Enige weken later – Rinus is dan al op weg naar de Balkan – veroordeelt de rechtbank hem alsnog tot drie maanden gevangenisstraf. En wanneer Marinus in juni 1932 in Nederland terugkeert, wordt hij direct op straat opgepakt om die drie maanden uit te zitten in de Haagse gevangenis; begin oktober 1932 komt hij vrij.

Marinus huurt een kamer bij Simon Harteveld in Leiden, een metselaar die hij nog van de bouw kent. Kort daarop huurt hij opnieuw een pakhuisje in de Lange Vrouwenkerksteeg 19, waar hij gaat wonen en een vergaderzaal wil inrichten. Marinus wil blijven werken aan de 'geestelijke verheffing van

Het partijblad *Brood en Arbeid* van januari 1931, toen Marinus nog door de Leidse CPN de hemel in werd geprezen.

PRIJS 3 CENT

BROOD EN ARBEID

ORGAAN VAN HET R.V.O.-W.A.C., LEIDEN

 REDACTIE EN ADMINISTRATIE: BOUWELOUWESTEEG 32

Menschenliefde.

Menschlievendheid een schoone daad!
Zoo spreekt ook onze dierbre Staat,
En toch worden er steeds met geweld,
Tal van ons menschen neergeveld.

In Leiden was het Lubbe weer,
Die sloegen zij ter aarde neer,
Doch slaat maar, jullie moordgespuis
En brengt ze naar het moordenaarshuis.

Al sloeg je er ook op slag een dood,
De strijdkracht wordt er door vergroot.
Dus hakt nog maar een korte poos,
Wij komen spoedig uit de doos.

Protest-Vergadering R.V.O.-W.A.C.

Vrijdagmiddag heeft in City-Theater in een eivolle zaal een protestvergadering tegen het optreden der Leidse Politie plaats gehad.

De vergadering wordt geopend door Kd. Wouda, die de aanwezigen een hartelijk welkom toeriep, ook aan de kameraden uit Den Haag, die zich de moeite getroost hadden om per fiets deze vergadering te bezoeken.

Spr., voortgaande, uit een felle aanklacht tegen de wanordelijke Regeeringsbende, die het gedooft, dat dergelijke provocaties gebeuren kunnen. Ook het Stadsbeleid is schuldig, alsmede de Hoofdknuppelaar (Het hoofd der Politie). In de burgerlijke pers wordt de schuld aan de werklozen gegeven, terwijl in werkelijkheid de Politie en de fascistische burgemeester in het bijzonder schuldig zijn. Spr. vertelt van de meeting met demonstratie van het P.A.S., aan welke demonstratie door ons uit protest tegen de vakbonzen niet werd deelgenomen. Na afloop hiervan begaven de arbeiders zich in groepen van vier en vijf man naar huis. Hier begon de provocatie, waarna bij de Vrouwenkerkkoorsteeg bevel werd gegeven op de „demonstranten”(sic) in te hakken. Werk-

lozen werd zelfs geen gelegenheid gegeven zich rechtstreeks naar huis te begeven. En voor dergelijke dingen worden wij relmakers genoemd.

Komende op het gebeurde van Dinsdag, waarbij 7 kameraden werden opgebracht, waarvan twee na schandalige mishandeling, memoreert spr. hoe de politie als motief trachtte naar voren te brengen „het colporteren met verboden lectuur” (Werkloozenkrant).

Eigenaardig is het, dat de krant door de agenten zelf werd gekocht!

Dat er zonder aanleiding geranseld is bewijst een ingekomen schrijven van een burger, wiens vrouw dit schrijven geheel bevestigt en welk schrijven luidt als volgt;

Aan de Protest-Vergadering
in het City-Theater.

Ondergeteekende verklaart te hebben gezien op slechts enkele meters afstand, dat Van der Lubbe zonder enige aanleiding te geven op de Korevaarstraat (hoek Hoefstraat) tegen de schutting werd gesleurd en op een zoodanige manier werd mishandeld door een 5-tal agenten onder leiding van een Inspecteur, dat het den indruk gaf, of de opzet aanwezig was iemand af te maken.

Mocht door Van der Lubbe dan ook een aanklacht wegens mishandeling worden ingediend, dan is ondergeteekende en zijn vrouw, bereid hunne getuigenverklaring af te leggen.

Het was in één woord een beestachtige behandeling.

Het verslag in het Leidsch Dagblad, Leidsche Courant en Haagsche Volk, waren geen verslagen van ooggetuigen, maar een verkort politierapport.

w.g. J. Chaudron
Leiden, 23 Jan. '31. 76 Witte Singel, Leiden.

Kd. Wouda zegt dat wij van deze verklaringen er meer hebben en geeft het woord aan Kd. v. d. Hoogt. (Applaus).

Kd. v. d. Hoogt geeft zijn indrukken weer van het gebeurde op Dinsdag. Hij zegt dat hij met enkele andere werklozen was gaan kijken naar het opstellen van de S.D.A.P.—L.B.B. demonstratie. Na het afgaan daarvan begaf hij

het proletariaat' en tracht dit te bereiken door het geven van cursussen, praatavonden enzovoort. Samen met enkele kameraden geeft hij de *Werklozenkrant* uit, waarin Marinus zijn ideeën over het radencommunisme ontvouwt. Mede onder invloed van Simon Hartevelt stapt hij van de GIC, die meer theoretisch was ingesteld, over naar de Linkse Arbeiders Oppositie (LAO), een groepje radencommunisten van hoofdzakelijk arbeiders uit Rotterdam. Eduard Sirach, voormalig marineman en uitgever van het blad *Spartacus*, was er de bezielende kracht.²²

Nog in dezelfde oktobermaand dient Marinus opnieuw een verzoek in bij de Sociale Dienst om zijn "arbeiders- en werklozenproject" in het reeds door hem gehuurde pakhuisje te ondersteunen. Wanneer ook deze aanvraag niet gehonoreerd wordt, gaat hij in hongerstaking. Na elf dagen wordt hij half uitgehongerd naar het ziekenhuis gebracht. Daar begint Marinus weer te eten, zo gauw hij hoort dat aan zijn problemen aandacht wordt geschonken. Hij mag, zodra hij uit het ziekenhuis is ontslagen, bij het Brokkenhuis wat "hoognodig meubilair" komen afhalen. Wat hij doet, al schiet hij er niet erg veel mee op.²³

Eind december 1932 agiteert Marinus onder de stakende taxichauffeurs in Den Haag en verkondigt dat de arbeiders, zodra zij zich uit gemakzucht overgeven aan allerlei lieden die zich voor 'arbeidersvertegenwoordiger' uitgeven, verraden worden. Het is duidelijk, aldus Marinus, dat de arbeiders voor de zoveelste maal niet begrijpen dat ze *zelf* moeten handelen.²⁴

Op het eind van het jaar gaat het slechter met Marinus' ogen. Van 4 tot 28 januari 1933 wordt hij opnieuw in de ooglijderskliniek opgenomen. Op 30 januari verkondigen de krantenkoppen over de hele wereld de overwinning van het nationaal-socialisme in Duitsland. Adolf Hitler is rijkskanselier! Marinus is net uit het ziekenhuis ontslagen en zoekt zijn vrienden op. Niemand gaat echt iets doen, hoewel men het er over eens is dat Duitsland nog steeds de grootste georganiseerde arbeidersklasse in heel West-Europa bezit.

Op 2 februari meldt het communistische partijblad *De Tribune*: "Bloedige botsingen in heel Duitsland. Anti-fascistische afweerstrijd neemt toe!" Andere kranten schrijven over "verwoede vuurgevechten". Het lijkt erop dat in Duitsland een revolutionaire crisis is uitgebroken, waarbij het gaat om fascistische of proletarische dictatuur.

Marinus, die al eerder in Berlijn is geweest, maakt zich op om daar naartoe te gaan. Daar vecht het proletariaat, zijn klasse! Daar moet ook hij zijn.

Brand in Berlijn

Met de benoeming, op 30 januari 1933, van Adolf Hitler tot nieuw regeringsleider, heeft zich een kabinetswisseling voltrokken, die in de praktijk neerkomt op een politieke revolutie. Dat wordt ook allerwegen zo gevoeld. Zeven uur lang trekt 's avonds een opgetogen stoet van getrouwen langs de Kanselarij in Berlijn om hun nieuwe Leider te begroeten. Vanaf nu gaat het er Hitler en zijn trawanten om de overwinning te consolideren: de afrekening met de 'marxistische' tegenstander kan beginnen! In het nieuwe kabinet van twaalf leden is Hitler met twee getrouwen (Göring als minister van Binnenlandse Zaken van Pruisen en voorzitter van de Rijksdag, en Frick als Rijksminister van Binnenlandse Zaken) numeriek in de minderheid, hoewel zij kwalitatief al goede posities bezetten. Hitler eist meteen nieuwe verkiezingen voor 5 maart, en op 1 februari wordt het Duitse parlement, de Rijksdag, officieel ontbonden.

De al bestaande repressie gaat onder het nieuwe coalitiekabinet onverminderd door; hooguit verschillen de kabinetsleden van mening over *hoe* de opstandige en overtollige arbeidersmassa moet worden uitgeschakeld.

In Duitsland bestonden er destijds vier officieel erkende burgerlegers, oftewel para-militaire organisaties: de Roter Frontkämpfer Bund van de Duitse Communistische Partij (RFB), de nationaal-socialistische Sturm-Abteilung (SA), de rechts-nationalistische Stahlhelm en de sociaal-democratische Reichsbanner (Rijksbanier). Dit is van belang voor de vraag waarom de zelfverkleerde tegenstanders van het Hitler-bewind nooit de wapens, die *aanwezig* waren, tegen de vermaledijde tegenstander hebben opgenomen. Al op 2 februari 1933 verbiedt Göring een aantal demonstraties van de communisten. De volgende dag verbiedt hij voor drie dagen de verschijning van de sociaal-democratische *Vorwärts* en van bijna dertig andere kranten in Pruisen. Op 4 februari tekent Rijkspresident en oud-generaal Von Hindenburg het "decreet voor de bescherming van de Duitse natie", dat de persvrijheid en het recht van vergadering en demonstratie aan banden legt.

Sinds die tijd wordt ook systematisch geprobeerd om alle communistische wapens in beslag te nemen (wat natuurlijk nooit lukt).

Rood-Bruin Berlijn

Op straat trekken SA-troepen luid zingend door de rode arbeiderswijken van Berlijn om te laten zien wie er de baas is. Al maanden lang worden als militante strijders bekend staande arbeiders in heel Duitsland vermoord. Ondertussen gaat de Communistische Partij door met haar aanvallen op de sociaal-democraten, die zij voor "sociaal-fascisten" uitmaakt. Dit beantwoordt aan de politiek die op dat moment vanuit Moskou aan de Komintern wordt opgelegd. De Komintern is de internationale organisatie van communistische partijen onder leiding van Sovjet-Rusland. Oorspronkelijk bedoeld om de Russische revolutie van 1917 naar het buitenland te 'exporteren', werd die Internationale al gauw door de sovjetleiding gebruikt als steunpunt van de Russische diplomatie, "om zo iedere revolutionaire beweging te saboteren en burgerlijke regeringen te ondersteunen, waarvan zij steun verwachtte in de internationale politiek".²⁵ In verband met de schommelingen in die buitenlandse politiek, veranderde ook de koers die Moskou aan de Komintern oplegde, voortdurend van richting. Voor Duitsland was begin jaren dertig de leus: "Sla de fascistten waar je ze vindt!" Maar onder de nieuwe partijleider Ernst Thälmann gold sinds eind '32 het gebod: "Laat je niet provoceren!"

Overigens dacht men indertijd in vele partijen, rijen en standen dat het met die Hitler wel zou loslopen. Nu hij regeringsverantwoordelijkheid draagt, zou die 'huisschilder' vanzelf wel door de mand vallen. De Kommunistische Partei Deutschland (KPD) doet er nog een schepje bovenop: om de eigen schandalige capitulatie tegenover de opkomst en machtsovername van Hitler te camoufleren, ontvouwt de KPD de theorie dat het fascisme een "historisch noodzakelijke tussenfase" is op weg naar de communistische heilstaat. "*Nach Hitler kommen wir!*" is de leus.

Intussen gaat de nieuwe Pruisische minister van Binnenlandse Zaken, Hermann Göring, onverminderd door met het verbieden van communistische en socialistische demonstraties, en van linkse en ook liberale kranten. Op 24 februari doet de politie een inval in het Karl Liebknechthuis, het

hoofdkwartier van de communisten in Berlijn. Ze beweert bewijzen te hebben gevonden voor de “gewapende opstand van de bolsjewieken”, waaronder grote wapenarsenalen in onderaardse gangen. Die zogenaamde bewijzen werden nooit aan het publiek getoond.

Verkiezingsbijeenkomsten voor de vijfde maart worden door de politie ontbonden, zo gauw er enige kritiek op de Hitler-regering wordt geuit. Eventueel mokkend gaan de arbeiders braaf naar huis. En wat heeft het voor zin om op dat moment de Internationale te zingen?

Laatste reis

Begin februari is Marinus uit Leiden vertrokken om zich, zoals gewoonlijk, lopend en liftend naar Berlijn te begeven. Onderweg discussieert hij met mensen die hij in daklozentehuizen en gaarkeukens tegenkomt. Op 18 februari komt hij in Berlijn aan en begeeft zich naar het slaappension in de Alexandrinenstrasse, waar hij al eerder, in april 1931, had vertoefd. De komende dagen stelt hij zich op de hoogte van de situatie en bemerkt al gauw dat die hem tegenvalt.

Bij steunlokalen stelt hij aan gespreksgenoten voor om een demonstratie te houden, zoals hij dat in Leiden gewend was, maar de mensen zeggen hem dat je daarvoor bij de partij of de vakbond moet zijn. Na een week rondlopen, eten en slapen – wat tenslotte ook geen actievoeren is – beseft Marinus dat hij iets op eigen houtje moet ondernemen. Op zaterdag 25 februari koopt hij lucifers en vier pakjes vuurmakers (*Kohlenanzünder*). De Duitse vuurmakers waren indertijd een soort tabletten, bestaande uit naftaline, gelardeerd met kleine houtspaanders. Ze waren bedoeld om de kachel mee aan te steken. Als je een half pakje in één keer aansteekt, ontstaat een intensief vuur, dat een half uur kan aanhouden.

Zaterdagavond trekt Marinus erop uit. Hij gaat naar het steunlokaal in de wijk Neukölln, waar hij al eerder met werklozen had gediscussieerd. Al snel schieten rookwolken op uit het met sneeuw bedekte dak. Voorbijgangers en een toegeschoten smeris blussen het zaakje bijtijds. Marinus is intussen al op weg naar het volgende object: het stadhuis. Daar werpt hij een brandend pakje vuurmakers door een openstaand raam in het souterrain naar binnen. Een onraad ruikende bewoner weet het vuurtje bijtijds te blussen. Marinus

trekt verder naar het keizerlijk paleis. Langs een steiger klimt hij omhoog en steekt op het dak bij een optrek van een kantoor met één pak vuurmakers een kozijn in brand. Binnen korte tijd wordt ook dit maal het vuur ontdekt en geblust. Van deze laatste poging tot brandstichting wordt de volgende dag in de pers melding gemaakt.

Diezelfde zondag is Marinus al op weg naar huis. Zijn geld is bijna op, zijn pogingen in Berlijn iets te ondernemen hebben niets opgeleverd en over de houding van de mensen is hij teleurgesteld. Aan het begin van de avond meldt hij zich, wat in die tijd gewoon was, bij het politiebureau in Henningsdorf, een dorpje buiten Berlijn, om in het daklozencompartiment te overnachten. Maar 's nachts bedenkt hij zich. Hij wil het nog eenmaal proberen. Maandagmorgen keert hij te voet terug naar Berlijn en koopt daar 's middags vier pakjes vuurmakers. Daarna gaat hij naar het Rijksdaggebouw om de zaak van buitenaf goed in zich op te nemen.

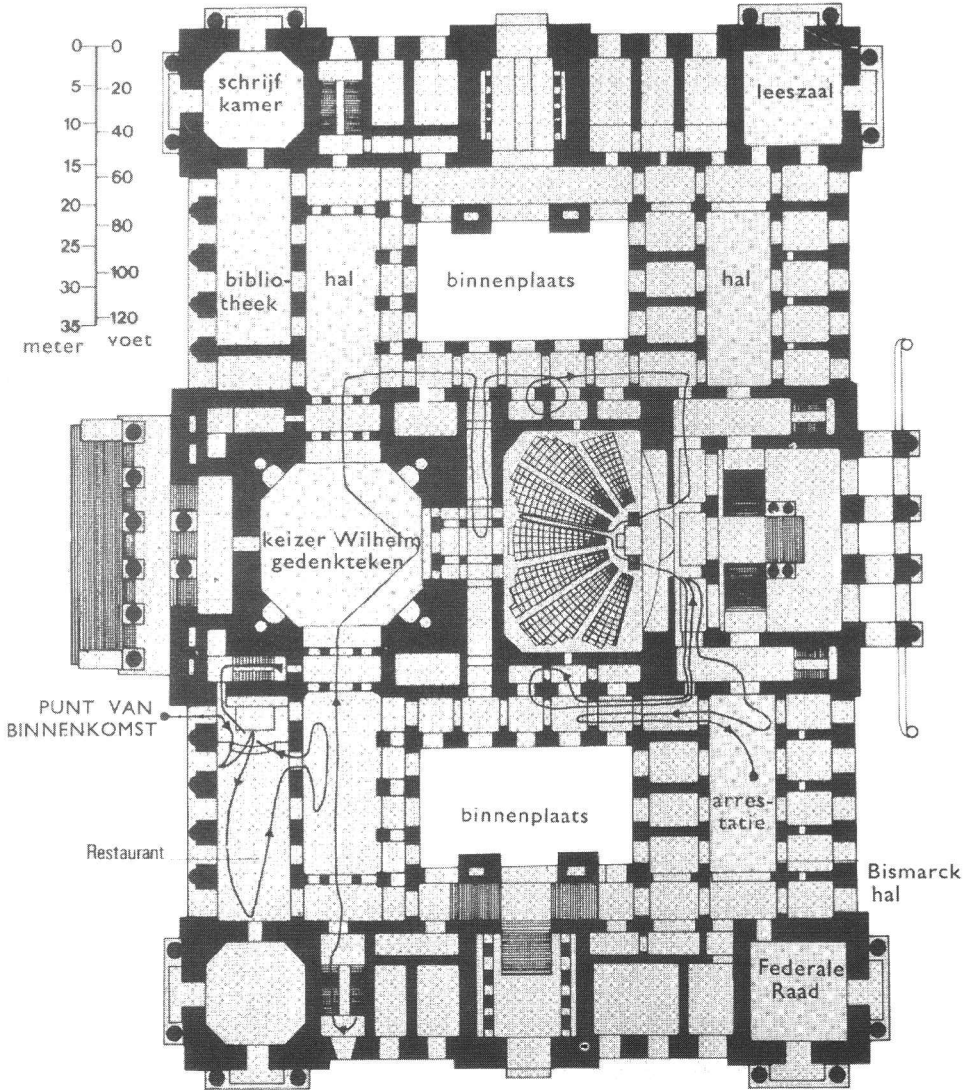
Glasgerinkel

Na wat te hebben rondgehangen in de stad keert Marinus tegen negen uur, als het donker is geworden, terug naar de Rijksdag. Het kolossale gebouw ligt er verlaten bij. Rinus klimt rechts naast de hoofdingang langs een muur met diepe richels naar boven en belandt op een klein balkon op de hoofdverdieping. Hier trapt hij een dubbelglazen ruit van de balkondeur in, wat hem – zoals hij later zal verklaren – heel wat moeite kost. Zonder dat hij het weet, komt Marinus binnen in het restaurant, waar hij direct fikjes begint te stoken.

Door het glasgerinkel werd de aandacht getrokken van een toevallige passant, die Van der Lubbe naar binnen ziet dringen. Hij waarschuwt onmiddellijk een om de hoek staande politieagent. De knulligheid van de optredende agent was groot. Hij beval een paar toevallige voorbijgangers om te voet honderden meters verderop de politie en brandweer te waarschuwen! Samen met nog wat voorbijgangers blijft de agent intussen gefixeerd naar de lichtverschijnselen kijken, die door de diverse door Rinus ontstoken brandjes worden opgewekt.

Marinus begint een koortsachtige race van 15 tot 20 minuten door de Rijksdag. Overal vuurtjes stichtend dringt hij in het donkere gebouw naar

Marinus' razende tocht door het Rijksdaggebouw. Alleen de parlementszaal in het midden brandde uit.

binnen. Hij steekt flarden gordijn, gevonden handdoeken en tenslotte zijn eigen bovenkleding in brand om als fakkels mee te nemen. Zo komt hij

ook in de grote parlamentszaal. Daar steekt hij achter de voorzitterszetel razendsnel drie lange gordijnen in brand. Zoals langs alle wanden in de vergaderzaal bevindt zich ook boven die gordijnen een veertig jaar oude, kurkdroge houten lambrisering, waarop het vuur grip krijgt. Terwijl Marinus verder door het gebouw raast, begint op dit punt de brand uit te slaan.

Vaak wordt beweerd dat het hele Rijksdaggebouw in lichterlaaie stond. Daarvan bestaan dan ook filmbeelden en foto's, die telkens weer in allerlei documentaires over de Rijksdagbrand opduiken. In deze beelden, die tegenwoordig als archiefmateriaal worden gepresenteerd, zien we de vlammen gestaag uit alle ramen van de Rijksdag slaan. Deze filmbeelden zijn zowel in de studio's van de Duitse nationaal-socialisten als – na de Tweede Wereldoorlog – in filmstudio's van de Oost-Europese communisten gemanipuleerd om te suggereren dat zo'n enorme brand onmogelijk door één persoon gesticht kan zijn. Maar wat is er echt gebeurd?

De parlamentszaal bevindt zich in het centrum van het enorme Rijksdaggebouw. Boven die zaal is een 75 meter hoge koepel van glas en staal gebouwd. Deze koepel is van de vergaderzaal gescheiden door een glazen plafond. Wanneer het vuur van de door Marinus in brand gestoken drie gordijnen overslaat op de eikenhouten lambrisering daarboven, knapt het glazen plafond van de hitte. Er ontstaat een enorme schoorsteenwerking. De vlammen schieten omhoog naar de koepel, waarvan bijna alle ruiten springen. Hoog in de vrieslucht veroorzaakt het vuur grote rookwolken.

Na de brand, die rond elf uur 's avonds was uitgeraasd, zag de grote zaal eruit alsof daar een brandend vliegtuig was neergestort. De rest van het gebouw bleef intact. Het enige wat de volgende dag aan de buitenkant te zien was, waren de vernielde ruiten van de koepel.²⁶

Tegen half tien die maandagavond loopt Marinus in het Rijksdaggebouw, buiten adem en heftig zwetend, in de armen van een hem al minutenlang achtervolgende agent en de huismeester. Hij verzet zich niet en wordt gearresteerd. "Waarom heb je dat gedaan?", schreeuwt de huismeester hem toe. "Uit protest, protest!", is het antwoord. Een klap in het gezicht is Marinus z'n deel en hij wordt afgevoerd naar het dichtstbijzijnde politiebureau. Daar aangekomen bekent Marinus onmiddellijk wat hij heeft gedaan, en hij lijkt wel trots te zijn op zijn daad. Na drie eerdere pogingen is het nu eindelijk gelukt!

De politiecommissarissen Heisig en Zirpins zijn de eersten die Marinus ondervragen. Zij zijn verrast door de helderheid van Rinus' verklaringen, die ook bij controle ter plekke blijken te kloppen. Nadat Marinus tot in detail zijn brandweg in de Rijksdag heeft uiteengezet, loopt hij de volgende dagen meerdere malen, in aanwezigheid van diverse gerechtelijke deskundigen, opnieuw in recordtempo de weg af, die hij maandagavond al brandstichtend door het gebouw was gegaan.

Bekentenis

Een fragment uit het proces-verbaal van het politieverhoor:

Bij voorbaat verklaar ik dat er aan mijn handelen een politiek motief ten grondslag ligt. Ik heb in Nederland gelezen dat in Duitsland nu de nationaal-socialisten aan het bewind zijn gekomen. Ik heb de politiek in Duitsland altijd met veel belangstelling gevolgd en bijgehouden wat de kranten over Brüning, Papen en Schleicher schreven. Toen Hitler aan de macht kwam, verwachtte ik dat er in Duitsland geestdrift voor hem zou ontstaan, maar ook een grote spanning. Ik heb alle kranten gekocht die er berichten over hadden en er ook met kameraden van me over gepraat, die er net zo over dachten. Ik ben zelf links georiënteerd en tot 1929 ben ik lid geweest van de Communistische Partij in Nederland. Het beviel me niet van die partij dat ze onder de arbeiders de leidende rol wil spelen en de leiding niet aan de arbeiders zelf wil overlaten. Ik sympathiseer met het proletariaat dat de klassenstrijd bedrijft. Zijn leiders moeten aan de spits staan. De massa moet zelf uitmaken wat ze doen of laten moet.

In Duitsland is nu een nationale concentratie [de coalitieregering onder leiding van Hitler] gevormd en ik ben van mening dat daar twee gevaren aan zitten: 1. worden de arbeiders onderdrukt en 2. zal de nationale concentratie zich nooit door de andere landen laten vernederen, zodat er ten slotte toch oorlog komt... Ik heb geconstateerd dat de aanhangers van de nationale concentratie in Duitsland kunnen doen en laten wat ze willen maar de arbeiders niet... Ik besefte dat de arbeiders uit zichzelf niks ondernemen. In de huidige tijd vlak voor de verkiezingen zullen de arbeiders niet zomaar bereid zijn om uit zichzelf tegen het systeem te vechten dat de ene kant vrijheid geeft en de andere onderdrukking. Mijn opvatting was dat er beslist iets moest gebeuren om tegen dit systeem te protesteren. Omdat de arbeiders toen niets wilden ondernemen, wilde ik gewoon wat doen. Ergens brand stichten hield ik voor een geschikt middel. Ik wilde geen particulieren raken maar iets wat tot het systeem behoort. Openbare gebouwen waren daar dus geschikt voor, bijvoorbeeld het steunlokaal; want dat is een gebouw waarin de arbeiders bij elkaar komen. Daarna het raadhuis, omdat het een gebouw van het systeem is, en verder het paleis. Dat laatste omdat het in het centrum ligt en je, als het gebrand had, hoge vlammen had gehad die van ver te zien waren. Omdat die drie branden toen niet functioneerden,

er dus niets van mijn protest terecht kwam, heb ik de Rijksdag gekozen omdat het een centraal punt van het systeem is.

Op de vraag of ik het feit alleen heb uitgevoerd, verklaar ik dat zulks het geval is. Niemand heeft me bij mijn daad geholpen en ik ben ook in het hele Rijksdaggebouw niemand tegengekomen.²⁷

Op de avond van de brand arriveert de gewaarschuwde Göring als eerste van de regeringsploeg in de brandende Rijksdag. Een half uur later komen Hitler en Goebbels aan. Onmiddellijk spreken zij het vermoeden uit dat nu eindelijk "het sein tot de bolsjewistische opstand" is gegeven. Een half-ontklede Nederlander is zojuist op heterdaad betrapt, met in zijn zakken nog een communistisch pamflet. De communistische fractieleider in de Rijksdag, Ernst Torgler, had een half uur vóór de brand, samen met twee partijgenoten, het parlamentsgebouw als laatste verlaten. Hitler raakt hysterisch en beveelt "nog vannacht alle communistische afgevaardigden zonder pardon op te hangen!"²⁸

Onderaardse gang

Voordat Hitler in de brandende Rijksdag arriveerde, had Göring al bevolen alle openbare gebouwen te bewaken en vliegvelden en grensovergangen aan strenge controle te onderwerpen. Maar hoe hebben de vermeende handlangers van de gearresteerde Nederlander ongemerkt het gebouw kunnen verlaten? Zoekend naar een verklaring herinnert Göring zich de verwarmingsbuitentunnel, die vanuit het ketelhuis onder de grond rechtstreeks naar de Rijksdag loopt. Via een aftakking is deze buitentunnel met de residentie van de Rijksdagvoorzitter verbonden, waar Göring sinds 30 januari zetelt.

Hij beveelt, in de nog brandende Rijksdag, onmiddellijk de ondergrondse buitentunnel te inspecteren. Zijn persoonlijke lijfwacht Weber onderzoekt samen met drie politieagenten de tunnel, maar alles is volledig afgesloten en er zijn geen verdachte sporen te vinden.²⁹

Niettemin geeft Göring groot alarm en dezelfde nacht nog worden duizenden communisten en socialisten opgepakt. De volgende dag wordt de noodtoestand uitgeroepen, die alle burgerrechten praktisch buiten werking stelt, wat in maart wordt gevolgd door een 'machtigingswet', waarmee het parlement zichzelf buitenspel zet.

Overigens werd niet alleen door de Hitlerbende gedacht dat de Rijksdag-brand het startsignaal voor de opstand was. Een vergadering van revolutionairen-socialisten in de Diamantbeurs te Amsterdam wordt onderbroken met de mededeling: "Kameraden, goed nieuws uit Duitsland, de Rijksdag staat in brand!"³⁰ Een Nederlandse communist herinnert zich hoe, toen het bericht op 28 februari om goed zeven uur in Moskou bekend werd, een groep Duitse communisten die de Leninschool bezochten, elkaar bij de hand paktten en een rondedans maakten onder de steeds herhaalde vreugdekreet "*Der Reichstag brennt!*" Even dachten ook zij dat dit het begin van de opstand van de arbeidersklasse was.³¹ Vanuit Nederland schrijft een kameraad aan Marinus, die in Berlijn gevangen zit: "Jouw daad heeft grote uitwerking gehad op de gemoederen van onze medestanders en de arbeiders in het algemeen."³² Maar de kranten die over de brand gaan berichten, zorgen ervoor dat Van der Lubbes daad naar een provocatie gaat reiken.

Om zich te verdedigen draaien de communisten de zaak eenvoudig om. De zeven tot tien brandstichters waarover Göring zo lichtvaardig sprak, waren juist zijn eigen SA-getrouwen, die hij zelf door de 'onderaardse gang' had gestuurd! De brandstichting was als provocatie bedoeld om een excuus te creëren voor de uitroeiing van de 'marxisten'! De daad van een onafhankelijk individu past eenvoudigweg niet in het beeld van politieke partijen die zelf complotteren en alleen maar aan opdrachtgevers denken.

Piet van Albada, jeugdvriend van Marinus, schrijft daarover in 1986: "Ik denk dat de nazi's er net zo goed van overtuigd waren dat de communisten de brand georganiseerd hadden als dat omgekeerd de communisten echt dachten dat de nazi's ermee te maken hadden. In hun ogen ben je als arbeider gewoon een soldaat die zijn chef gehoorzaamt; en als zo'n arbeider zelf wat doet, dan moet er altijd een of andere intellectueel achter zitten..."³³

Terwijl in de democratische westerse wereld de theorie van de naziprovocatie opgeld begon te doen, woedde in Duitsland zelf een wilde communisten-hetze. Nu Hitler en Göring de theorie van de 'bolsjewistische revolutie' hadden geproclameerd, werden de media overspoeld met 'plannen' die drie dagen eerder bij de inval in het Karl Liebknechtthuis gevonden zouden zijn. Het zou daarbij gaan om brandstichtingen in openbare gebouwen, bomaanslagen onder de burgerbevolking, vergiftiging van het drinkwater, grootschalige plunderingen de dag na de brand in Berlijn enzovoort. Iedere dag gaf

de Duitse pers sensationele nieuwe details over de 'ontdekte' plannen van de 'bolsjewisten'. En alleen dankzij het kordate ingrijpen van minister Göring was Duitsland die 'communistische pest' bespaard gebleven!

De tegenpartij liet zich niet onbetuigd en besloot direct laster met laster te beantwoorden. Al op 28 februari 1933 meldt het Nederlandse communistische partijblad *De Tribune*: "Het staat vast dat deze Van der Lubbe wegens provocatorische handelingen uit onze beweging verwijderd is, dat hij de Partij en haar politiek voortdurend heeft aangevallen en thans door de Hitler-regering als werktuig voor deze ongehoorde provocatie wordt gebruikt." De Leidse partijgenoten, die Marinus heel goed kenden, proberen zich zo snel mogelijk van de brandaanslag te distantiëren. In dezelfde *Tribune* van 28 februari schrijft Knuttel dat Van der Lubbe speciaal in de werklozenbeweging een politiek wilde voeren "die niet die van de partij was en alleen erop gericht was om sensatie te maken en een rol te spelen. Overgrote ijdelheid, avontuurlijke geest en zwerfzucht waren kenmerkend voor zijn persoon. Bijna twee jaar geleden onttrok hij zich door bedanken aan een door zijn voortdurende disciplinebreuk onvermijdelijk geworden roeyement. Sedertdien heeft hij onze Partij op alle wijzen bestreden... Een beslist en bewust tegenstander van wie we veel last hadden, was hij in ieder geval."³⁴ Kort daarop bevestigt de Leidse partijgenoot Henk van Welzen dit in *De Tribune*: "Bovendien willen wij hieraan toevoegen dat M. v.d. Lubbe reeds in het begin van 1931 [sic!] zich aan een roeyement als lid van de CPH [= CPN] heeft onttrokken door te bedanken."

In het partijblad *De Tribune* wordt niet alleen gesuggereerd dat Van der Lubbe eigenlijk als handlanger van de politie bijtijds uit de partij was verwijderd. Nu zou Van der Lubbe bovendien de Hitlers hebben geholpen om door deze brand hun de gelegenheid te geven met de Duitse 'marxisten' af te rekenen. Even later heet het in dezelfde *Tribune* dat "de brandstichter Van der Lubbe reeds in 1932 in Beieren als lid van de nazipartij is beëdigd". *De Haagse Post* bericht dat "de brandstichter in Saksen ten huize van lokale nazileiders heeft gelogeed." Medio maart melden verscheidene kranten dat aan Van der Lubbe vijftigduizend mark is beloofd voor het in brand steken van de Rijksdag. Door zijn opdrachtgevers zou hem zijn toegezegd dat hij na twee maanden voorarrest in vrijheid wordt gesteld. Dat bericht komt uit de koker van het Franse communistische partijblad *l'Humanité*. Het sociaal-

democratische *Het Volk* meldt dat Van der Lubbe “reeds in Holland fascist was”; enzovoort.

Anti-hakenkruistocht

Zoals zovelen zag ook de communistische propagandamagnaat Willi Münzenberg zich gedwongen naar het buitenland te vluchten en zijn media-concern in Duitsland in de steek te laten. Maar met financiële ondersteuning vanuit Moskou zet hij in Parijs onmiddellijk een nieuwe propagandacentrale op. Als naaste medewerker van Münzenberg begint de ook uit Duitsland gevluchte Otto Katz bovendien fondsen te werven in de internationale toneel- en filmwereld. De spil van de nieuwe onderneming wordt het ‘Wereldcomité voor de slachtoffers van het Hitler-fascisme’, dat in tal van landen afdelingen heeft. Langs deze weg lukt het Münzenberg en Katz een heel groot aantal spraakmakende intellectuelen in de westerse wereld te organiseren.

De firma publiceert onder meer op 1 augustus 1933 het beruchte *Braunbuch über Reichstagsbrand und Hitler-Terror*, een geraffineerde combinatie van vervalsingen, geruchten en waarheid.³⁵ Otto Katz was hiervoor ook in Nederland geweest om zich te informeren bij partijgenoten en mensen die Marinus hadden gekend. Het *Bruinboek* bevat een goed en een slecht deel. In het goede deel wordt voor de eerste keer de waarheid over de concentratiekampen, de jodenvervolgingen en andere terreurdaden in het nieuwe Duitsland gedocumenteerd weergegeven. Wie toen leefde, kon niet meer zeggen: ik heb het niet geweten! Dat maakt het slechte deel van het *Bruinboek*, waarin Marinus van der Lubbe en zijn daad geen leugen bespaard is gebleven, des te schrijnender. In de loop van 1933-1934 wordt het *Bruinboek* in twintig talen vertaald en in grote oplagen over de wereld verspreid. Het zal als het beroemdste boek van het jaar 1933 de geschiedenis ingaan. Op de publieke opinie maakt het enorme indruk.³⁶

Een voorbeeld van de drek waarmee naar de onafhankelijke Van der Lubbe wordt gegooid: niet alleen is hij een “omgekochte naziprovocateur”, hij is ook een “schandknaap” van SA-leider Ernst Röhm. Indertijd was de homoseksualiteit van stafchef Röhm, en van anderen in de SA-top, algemeen bekend. Van der Lubbes zogenaamde homoseksualiteit wordt uit de duim

gezogen om een brug naar de SA-top te slaan. Zoals het *Bruinboek* smeugig formuleert: “Van der Lubbe’s homoseksuele betrekkingen tot nationaal-socialistische leiders, zijn materiele afhankelijkheid van hen, maakten hem tot een willoos werktuig in de handen van de brandstichters.”³⁷

Om die homoseksualiteit zogenaamd te ‘bewijzen’, wordt onder meer gebruikgemaakt van het selectieve citaat. In het *Bruinboek* kun je lezen: “Sjaak Vink heeft onze berichtgever [Otto Katz] verteld dat hij met Van der Lubbe vaak in één bed geslapen heeft.” Nu had Vink dit inderdaad verklaard maar er aan toegevoegd: “zonder dat ik iets van homoseksuele neigingen bij hem heb waargenomen.”³⁸

Los van de partijpolitieke overwegingen die de stalinisten bewogen om Rinus nota bene aan Röhm te koppelen, was homoseksualiteit in die tijd een enorm taboe – zeker in de nogal puriteinse arbeidersbeweging – en het stond gelijk aan geestelijk instabiel. Daarmee wordt het beeld van Marinus bevestigd dat elders in het *Bruinboek* als volgt wordt omschreven: “Het werktuig was een klein, slechtziend warhoofd: Marinus van der Lubbe.”

Na Marinus’ brandstichting komt er al snel een soort eenheidsfront tot stand tussen de communistische, rechts-liberale en sociaal-democratische facties, die elkaar in de politiek gewoonlijk te vuur en te zwaard bestrijden. Dit plotselinge eenheidsfront bestaat er klaarblijkelijk uit om Marinus in de media zwart te maken om de eigen machteloosheid tegenover de machts-overname van Hitler en zijn trawanten te camoufleren.

Daartegen komt een kleine groep van vrienden en geestverwanten van Marinus in het geweer. In het voorjaar van 1933 komt in Amsterdam een groepje werklozen – die elkaar dagelijks treffen in het stempellokaal op de Amsteldijk – bijeen om te overleggen wat ze voor Van der Lubbe kunnen doen. Politiek gesproken is de groep een mengelmoes, maar zij dóet iets. Een landelijke oproep wordt geplaatst en op 18 juni komen in Amsterdam ongeveer 35 mensen, hoofdzakelijk Amsterdammers, bij elkaar. Vanuit Den Haag vertegenwoordigt Rinus Pelgrom een groep van ongeveer twintig mensen uit die streek om in de kwestie Van der Lubbe op te treden.

Proletariër of provocateur?

Er wordt een redactie benoemd van drie man, onder wie Age van Agen, om een boekje over Marinus te maken. Lo Lopes Cardozo neemt de taak

op zich om deze brochure, ook in andere talen, zoveel mogelijk te verspreiden. Het boekje *Marinus van der Lubbe, proletariër of provocateur?* verschijnt in de zomer van 1933. Het is een scherpe aanklacht tegen de socialistische en communistische politici en een verdediging van Marinus: "Tussen de miljoenen gebogen ruggen van willig volgzaam stemblee, staat een proletariër op en slaat zijn vuist in hun Judasgezichten." Van deze brochure zijn in de loop van 1933-1934 Franse, Engelse en Italiaanse vertalingen uitgebracht.³⁹

Ondertussen leidt de daad van Marinus in Nederland tot ernstige verdeeldheid in de verschillende radencommunistische groepjes. Al in maart 1933 keert Anton Pannekoek – een van de grondleggers van de Leidse SDAP – zich in een anoniem artikel ronduit tegen Marinus' actie, die hij als "volkomen waardeloos" bestempelt. De bourgeoisie zal er zelf wel voor zorgen dat de Rijksdag wordt uitgeschakeld. Van der Lubbe vergeet deze "grondwaarheid van het revolutionaire communisme" dat alleen het "massa-optreden van de gehele arbeidersklasse de bourgeoisie overwinnen kan". Pannekoek ziet de werkelijke waarde van persoonlijke daden elders: "Los van een massabeweging, als daden van een enkeling, die meent alleen iets groots te kunnen doen, zijn ze vruchteloos. Maar als deel van massabewegingen zijn ze van de grootste betekenis."⁴⁰ In het algemeen maakt de Groep van Internationale Communisten (GIC), waartoe Marinus korte tijd behoorde, zich los van zijn persoon. Het standpunt van Age van Agen wordt in deze groep slechts door weinigen gedeeld.

De mensen rond het blad *Spartacus*, waarvan Eduard Sirach redacteur is, en de Haagse groep van Radencommunisten staan daarentegen onverkort achter de daad van Marinus. Samen met onder meer Van Agen, de broers Lo en Ben Cardozo, Greet van Amstel en de schrijver Maurits Dekker stichten zij het Van der Lubbe Comité. De GIC heeft daar part noch deel aan.⁴¹

Ondertussen is in Frankrijk André Prudhommeaux druk bezig een netwerk op te zetten om de integriteit van Marinus te verdedigen. André Prudhommeaux is boekhandelaar, glazenwasser, publicist, chauffeur, drukker, corrector, linkscommunist (rond de groep Bordiga), daarna radencommunist, en in de loop van 1933-1934 wordt hij anarchist. Als radencommunist was hij rond de jaren dertig goed bekend met soortgelijke groepjes in Duitsland en Nederland; vanaf die tijd stamt ook zijn vriendschap met Lo Cardozo en Greet van Amstel in Amsterdam. André Prudhommeaux is gegrepen door

Marinus' actie, waarvan hij de motieven zijn leven lang als integer verdedigt. Hij gaat daarin zover dat Lo Cardozo hem in een brief van 16 april 1933 waarschuwt zich niet te laten meeslepen door een gevaarlijk soort romantisme. "Je moet altijd voor ogen houden", aldus Lo Cardozo, "dat dergelijke acties nooit een bewijs van kracht van de arbeidersklasse zijn, maar eerder een bewijs van haar betreurenswaardige zwakte." Ondanks zijn kritiek zal Lo samen met André Prudhommeaux de spil vormen van het Internationale Van der Lubbe Comité.

Samen zetten zij de "geestelijke broederschap van verzetsstrijders tegen de leugen" op, die buiten de bestaande organisaties en ideologieën om wordt gevormd. Van 1933 tot 1939 kent het Van der Lubbe Comité medewerkers in België, Engeland, Amerika, Zwitserland en Spanje, die teksten schrijven, vertalen en verspreiden om Marinus tegen de internationale lastercampagne te verdedigen. Vooral André Prudhommeaux probeert onvermoeibaar het internationale netwerk uit te breiden; in augustus 1933 is hij hiervoor ook in Amsterdam.⁴²

Het Roodboek

De kameraden van het comité in Nederland publiceren op 21 september 1933, wanneer in Leipzig het Rijksdagbrandproces tegen Van der Lubbe 'en de zijnen' begint, het *Roodboek Van der Lubbe en de Rijksdagbrand* als antwoord op de leugens in het *Bruinboek*, dat ruim een maand eerder was verschenen. Maurits Dekker, Age van Agen en Lo Cardozo zijn de schrijvers van het *Roodboek*.⁴³ Het reisdagboek en brieven van Marinus worden erin afgedrukt, niet om te laten zien dat hij zo goed zou kunnen schrijven, maar om door het publiceren van Marinus' eigen uitlatingen het wantrouwen weg te nemen dat hij met fascistische denkbeelden besmet zou zijn. Dat laatste was er immers door de communistische propagandamachine van de Münzenbergtrust wereldwijd ingestampt. Ook had diezelfde propagandamachine erop gehamerd dat Van der Lubbe een dwaas was, door roemzucht en ijdelheid bezeten, geestelijk instabiel en gemakkelijk beïnvloedbaar, en daarbij ook nog homoseksueel en omkoopbaar!

In het *Roodboek* worden de leugens uit het *Bruinboek* met bijtend sarcasme weerlegd. Daarnaast wordt er een groot aantal ondertekende verklaringen

afgedrukt van mensen die Marinus van nabij hebben meegemaakt of hem goed hebben gekend. In het *Roodboek* kun je lezen:

En daar het bedrog van rechts en links zich belichaamde en culmineerde in het demagogische spel van het parlementarisme, werd Marinus als het ware gedreven naar het gebouw, dat voor de Duitse arbeidersklasse in 't bijzonder en het wereldproletariaat in 't algemeen het symbool was van alle economische en politieke knechting en ontrechting; het Rijksdaggebouw!... De vonk is de daad. In de nacht van 27 op 28 februari steekt Marinus van der Lubbe deze tempel, dit konkelpaleis van verraad, in brand.⁴⁴

Het communistische partijblad *De Tribune* reageert woedend op het *Roodboek*. Over Van der Lubbes dagboek en brieven zal *De Tribune* het later, zoals ze schrijven, hebben, maar nu moeten allereerst die 'Roodboek-klodderaars' worden aangepakt. Deze 'klodderaars' spelen in de kaart van het fascisme en zijn daarom zelf fascistisch! Wie het *Bruinboek* probeert neer te halen, bewijst daarmee Hitler een dienst! "Allen", aldus *De Tribune*, "die zich, hetzij bewust of onbewust, direkt of indirekt, door daden of propaganda, laten gebruiken tot bevordering van de fascistische provocatieplannen, moeten door het proletariaat, in eigen levensbelang, uit zijn midden met gloeiende ijzers worden uitgebrand!"⁴⁵

Dat zijn geen mis te verstane bewoordingen, die Greet van Amstel al eerder aan den lijve had ondervonden. Wanneer zij in augustus 1933 een publieke meeting van de Communistische Partij in Amsterdam bezoekt om daar met brochures van het Van der Lubbe Comité te colporter, wordt zij door de in leren pakken gestoken bolsjewistische ordedienst weggeslagen en met bloedend gezicht overgeleverd aan de smeris, die haar naar buiten afvoert!⁴⁶

Het Franse comité komt de eer toe het meest actief te zijn geweest. In anarchistische kranten als *Le Semeur* [*De Zaaier*] en *Le Flambeau* [*De Vlam*] verschijnt in de loop van 1933-1934 een stroom van artikelen over Marinus en de Rijksdagbrand; het reisdagboek en de brieven van Marinus worden integraal vertaald, evenals drie nummers van de door Van der Lubbe en zijn kameraden in Leiden uitgegeven *Werkloozenkrant* (een krantje dat in het Nederlands onvindbaar is). *La Revue Anarchiste* brengt in maart 1934 een special over 'Van der Lubbe en de leugens van het Bruinboek' uit, die kan gelden als de Franse versie van het *Roodboek*. Daaruit zijn grote delen overgenomen, maar de Fransen hebben ook zelf onderzoek verricht.

Vooronderzoek

Ondertussen sluiten de politiecommissarissen Zirpins en Heisig, die na de brand begonnen waren met het verhoren van Marinus, op 3 maart hun proces-verbaal af. Zirpins concludeert onder meer dat de vraag of Marinus de daad alleen heeft uitgevoerd, zonder enig bezwaar kan worden bevestigd. Maar tegelijk wordt aangenomen dat er op de achtergrond communistische opdrachtgevers – géén mededaders – in het spel betrokken zouden zijn. Deze piontheorie vloeit niet voort uit druk die vanuit de nazipartij direct op de rechercheurs zou zijn uitgeoefend, maar beantwoordt aan de toen in Duitsland algemeen heersende, anticommunistische psychose. De veronderstellingen van Zirpins berusten verder vooral op de valse getuigenissen van drie nationaal-socialisten, die al in de nacht van de brand komen aanzetten met het verhaal dat zij de middag vóór de brand de communistische afgevaardigde Ernst Torgler in de Rijksdag hebben gezien in gezelschap van Marinus van der Lubbe!

Via de radio weet Torgler al op de avond van de brand dat hij wordt gezocht als een van de 'opdrachtgevers'. Uit een soort van oprechtheid meldt hij zich de volgende dag, in gezelschap van twee advocaten, vrijwillig bij de Berlijnse politie om zijn onschuld en de loyaliteit van zijn partij te bewijzen! De advocaten kunnen gaan en Torgler wordt gearresteerd.

Onder leiding van rechter-commissaris Vogt gaat het gerechtelijk vooronderzoek tegen Marinus van start. De verhoren vinden plaats in het Rijksdaggebouw. Omdat er tot nu toe weinig aanwijzingen zijn binnengekomen die de theorie van de bolsjewistische samenzwering ondersteunen, worden rond 5 maart in de Duitse pers en op aanplakzuilen in het hele land, politiefoto's van Marinus verspreid. Een ieder die inlichtingen kan verschaffen over medeplichtigen krijgt twintigduizend mark als beloning, een in die tijd buitensporig hoog geldbedrag.

Buitenlanders

In Berlijn ziet een armzalige kelner uit café-restaurant Bayernhof zijn kans schoon: waren in zijn établissement al niet meerdere malen drie mysterieuze buitenlanders samengekomen in gezelschap van die Hollander, die hij zoge-

Van der Lubbe op de openingsdag van het Rijksdagbrandproces in Leipzig, 21 september 1933. Rechts met stropdas Dimitrov.

naamd op de politiefoto's herkent? Wanneer op 9 maart de drie buitenlanders elkaar opnieuw in Bayernhof treffen, waarschuwt de op de geldelijke beloning tukke kelner de politie en worden de drie Bulgaren gearresteerd: Dimitrov, Popov en Tanev. Het zijn partijcommunisten, die op valse papieren in Berlijn vertoeven, omdat zij wegens politieke oppositie hun vaderland hadden moeten ontvluchten. Ook werken zij voor de Communistische Internationale, waarin Dimitrov als leider van het Westeuropese Bureau een hoge functie bekleedt.

Tijdens het proces in Leipzig, dat op 21 september tegen Marinus en de vier medebeklaagden begint, zal blijken dat rechter-commissaris Vogt tijdens

het vooronderzoek op ongehoorde wijze tientallen getuigen à charge heeft toegelaten, die rechtstreeks uit gevangenissen en tuchthuizen komen. Een in het vooruitzicht gestelde strafvermindering fungeert als lokkend perspectief om wat dan ook tegen de verdachten te verklaren. Ook voormalige communisten, die naar de nazi's zijn overgelopen, maken als getuigen in dienst van de openbare aanklager deel uit van het showproces in Leipzig. Zelfs de als brandexperts toegelaten getuige-deskundigen verzinnen van alles en nog wat om de complottheorie aannemelijk te maken. Over die brandexperts zijn niet alleen de procureur-generaal en de rechtbank erg tevreden, ook de stalinisten zijn ermee in hun schik, alleen draaien zij het zaakje om en zien, zoals gezegd, de *nazi's* als aanstichters van de brand...

De overeenkomst in belangen tussen de gezworen politieke rivalen is opvallend. Te midden van het spektakel waarin nationaal-socialisten en stalinisten elkaar meedogenloos bestoken, aarzelen beide kampen tegelijk niet elkaar van dienst te zijn door de waarheid van Marinus van der Lubbe, die hun niet uit komt, weg te moffelen. De versie van de eenmansactie is zowel in nazi-Duitsland als in Sovjet-Rusland, en ook in de antifascistische kringen van het democratische westen, taboe.

Zwanenzang

Beide kampen, gedirigeerd vanuit Moskou en Berlijn, zijn het er over eens dat de terreur, die losbarstte tegen communisten en socialisten, door de Rijksdagbrand werd ontketend. Maar zoals we al zagen, waren reeds vóór de brandstichting vergaderingen en bladen verboden, was het communistische hoofdkwartier in Berlijn, het Karl Liebknechthuis, door de politie gesloten, werden links-revolutionaire arbeiders vermoord, liepen op straat geüniformeerde SA-troepen te provoceren, enzovoort. Na zoveel capitulaties van de socialistische en communistische partijen tegenover de opkomst en machtsovername van de nationaal-socialisten had Hitler geen voorwendsel meer nodig om de zieltogende arbeidersbeweging de genadeslag te geven.

“De daad van Marinus was een zwanenzang en tegelijkertijd een noodsein. Wie niet wilde vechten, kon toch minstens onderduiken en er vandoor gaan, in plaats van naar de stembus te gaan als makke schapen naar het abattoir.”⁴⁷

De in de jaren twintig alom bekende Sylvia Pankhurst, suffragette van het eerste uur en communiste, noteert in 1934:

Het geeft geen pas om Marinus van der Lubbe verantwoordelijk te stellen voor het feit dat de nazi's zelf – die al volop bezig waren met hun programma van meedogenloze uitroeiing van welke tegenstander dan ook – durfden te beweren dat de daad van Van der Lubbe een geldig excuus was om vóór, tijdens of na de brand hun terreurbewind in te stellen. Het idee als zou de brand in de Rijksdag het excuus zijn geweest voor de gruwelijke bloedbaden en massale arrestatiegolven, die daarna zijn losgebarsten, kan in het licht van de wreedheden die de nazi's al vóór hun machtsovername begingen, in het licht ook van de daden van hun collega's sedert elf jaar in Italië, zonder meer als een illusie worden verworpen.⁴⁸

Ruim tien jaar later blijkt deze constatering van Sylvia Pankhurst door Göring zelf te worden bevestigd. Tijdens de voorbereiding van het proces in Neurenberg tegen de oorlogsmisdadigers van het Derde Rijk, stelt onderzoeksrechter Robert Kempner op 13 oktober 1945 aan Hermann Göring de volgende vraag: "Als de brand in de Rijksdag niet had plaatsgevonden, wanneer zou u dan de mensen gearresteerd hebben, waarvan de namen op de lijsten stonden?" En Göring antwoordt: "Ik denk acht of tien dagen later."⁴⁹

Hongerstaking

Wanneer Marinus tijdens het gerechtelijk vooronderzoek zo'n twee weken lang steeds hetzelfde heeft verklaard, gaat hij op 16 maart 1933 in hongerstaking om, zoals hij later verklaart, "vaart achter het proces te zetten". Het had nu wel lang genoeg geduurd, hij had nota bene alles zelf bekend, wat door het sporenonderzoek van de recherche was bevestigd, steeds opnieuw had hij de brandweg in het Rijksdaggebouw afgelegd voor het oog van steeds weer andere 'gerechtelijke deskundigen' enz. Bovendien hadden de zojuist gearresteerde communisten helemaal niets met de zaak te maken en moesten zij, aldus Van der Lubbe, onmiddellijk worden vrijgelaten.

Na een kortstondige dwangvoeding krijgt Marinus bezoek van twee psychiaters. Daartoe was opdracht gegeven door rechter-commissaris Vogt, die het gedrag van Van der Lubbe als een teken van ontoerekeningsvatbaarheid beschouwde. De doktoren Karl Bonhoeffer en Jürg Zutt staan boven iedere verdenking. Bonhoeffer genoot internationale faam en had met de nazi's niets uit te staan. Als psychiater had hij naam gemaakt met onderzoek naar

de vagebondenbeweging, zoals die indertijd onder werklozen in trek was. Na de executie van Marinus publiceren beide doktoren, in februari 1934, het rapport van hun bevindingen.

Eind maart praten beide psychiaters drie keer uitvoerig met Marinus. Na een korte weerstand van Marinus' kant ontstaat een soort vertrouwensband. "Het is zeker niet zo dat hij erg vatbaar is voor vreemde invloeden", noteren de psychiaters. "In de loop van ons psychiatrisch onderzoek maakte hij de indruk dat hij zich niet zomaar blootgeeft maar juist bewust terughoudend is."⁵⁰

Medio april 1933 krijgt verslaggever W. Duesberg van de *Tribune de Genève* toestemming om Marinus tijdens het vooronderzoek in het Rijksdaggebouw te interviewen:

Duesberg: "Waarom heeft u dat gedaan?"

Marinus: "De nieuwe wereld komt maar niet snel genoeg. De oude wereld gaat ten onder, en wat vergaat moet je een laatste duwtje geven."

D: "Hebt u met deze daad een voorbeeld willen geven?"

Van der Lubbe knikt van ja.

D: "Maar u heeft uiteindelijk alleen uzelf en uw partij grote schade berokkend!"

Van der Lubbe denkt even na en zegt dan: "Er zijn van die dingen die niemand schijnt te begrijpen... Op de lange termijn telt het resultaat..."

D: "Waarom heeft u Duitsland als theater van uw actie uitgekozen?"

M: "Duitsland is het hart van Europa."

D: "Bent u niet bang erg gestraft te worden?"

M: "Ik ben niet bang. Wat kan er met mij gebeuren? Ze gaan me voor een paar jaar opsluiten, en dan komt er oorlog en zullen ze me vrijlaten. En al zou ik niet worden bevrijd, wat doet het ertoe, ik heb niks te verliezen."

D: "Maar u zult nu toch wel spijt hebben van wat u heeft gedaan?"

M: "Nee, je hoeft nooit spijt te hebben van wat er gebeurd is. Maar ik vind het wel jammer dat de koepel van de Rijksdag niet in elkaar is gestort. Een koepel, dat heeft toch altijd iets symbolisch..."⁵¹

Men proeft hieruit de bevlogenheid, die Marinus de eerste weken van zijn gevangenschap kenmerkt. Zijn daad is zonder meer *moedig* geweest. Maar in de loop van de zomer 1933 zal het gedrag van Marinus ingrijpend veranderen.

Helder als kristal

Van maart tot juni 1933 schrijft Marinus vanuit de Berlijnse gevangenis een aantal brieven naar zijn vrienden en familieleden in Leiden. In een brief van 14 april aan Simon Harteveld protesteert Marinus ertegen dat zijn gehuurde kamer zou worden opgegeven, omdat hij niet meer bij hen zou terugkomen: "Toch nu ter zake gekomen moet ik je vragen dat je dat toch niet werkelijk meent van je kamer. Zeker ik gebruik hem niet meer, maar zoals je vrouw toch ook zegt kan ik terugkomen en heb ik toch niet opgezegd. Omdat je die tijd dat ik weg ben er vrij over beschikken kunt, hebben we toch ook vanaf februari nu op *f* 1,50 gehouden."

Rinus raadt zijn vrienden en verwanten af hem in Berlijn te komen bezoeken; alleen al de kosten van de reis kunnen beter aan de opvoeding van de kinderen worden besteed. Op 18 mei schrijft hij aan Harteveld: "Verder van spionnen of zoiets, niet te veel zorgen, alles is helder als kristal." En op 8 juni: "Maar [weest] niet te veel bezorgd, want alles is even duidelijk en [er] is weinig werk voor iets als spion."

Ook regelt hij zijn schulden en verdeelt hij zijn 'rijkdommen': "Reken voor jezelf bij Koos *f* 1,50 af, is voor alle verzendkosten (broers, mij enz. houd geen zakgeld over) en stuurt mijn vader *f* 7,00." Op 8 juni: "Die [brood]trommel en paar kleine dingen kan jullie houden. Als je die trommel niet gebruikt, geef dan Baart maar, wil deze niet dan eerst Jan L... Dan alleen nog tafel, stoelen, is niet veel. Mag Jan hebben als 't waarde heeft, anders gij of laat staan of weg doen."⁵²

Tegen de tijd dat het proces in Leipzig in september begint, gaat het een stuk slechter met Marinus. Vanaf april is hij in de ketenen geslagen, dag en nacht aan handen en voeten geboeid, vierentwintig uur lang per etmaal op cel met vol licht en constant geobserveerd door het 'spionnenluikje': de Duitse justitie was bang dat Marinus zelfmoord zou plegen, want dat zou een schandaal in de publieke opinie kunnen veroorzaken! Met uitzondering van de politiecommissarissen Heisig en Zirpins en de beide psychiaters stuit Marinus bij de rest van de mensen op een muur van ongeloof. De brandexperts rapporteren dat hij onmogelijk de enige dader kan zijn geweest. Marinus beseft dat hij in een lastig parket zit; van juni tot oktober valt hij vijftientwintig pond af. Dokter Bonhoeffer en Zutt ontmoeten nu

een Van der Lubbe die koppig niet meer thuis geeft en desnoods weigert te eten.

Proces

Op het op 21 september begonnen proces te Leipzig speelt de Bulgaarse communist Georgi Dimitrov zijn rol als antifascist op het wereldtoneel meer dan goed. Dimitrovs alibi is ijzersterk, want op de avond van de brand zat hij in de nachttrein van München naar Berlijn. Vanaf het begin keert hij zich tegen Van der Lubbe, die uit naam van Moskou als "vijand van de arbeidersklasse" wordt afgedaan. Op Van der Lubbe wijzend verklaart Dimitrov: "Hier zit nu het domme werktuig, een jammerlijke Faust, maar Mefistofeles is verdwenen."⁵³ Voor Marinus moeten de directe aanvallen van Dimitrov bijzonder pijnlijk zijn geweest. Steeds opnieuw eisen niet alleen de rechtbank maar ook Dimitrov van Marinus dat *hij* zegt wie zijn medeplichtigen zijn geweest! Tegen deze omkering van de bewijslast blijkt niemand te protesteren.

Zelf heeft Marinus iedere advocaat consequent afgewezen, ook de hulp van mr. Stomps, die hem door familie en vrienden vanuit Leiden werd aangeboden. Met de hem door de rechtbank toegewezen advocaat wisselt hij vrijwel geen woord. Op de eerste zittingsdagen reageert Marinus nog laconiek, maar hij houdt het snel voor gezien. In de rechtszaal wordt zijn daad ondergesneeuwd met een brij van complotten, waaraan geen touw valt vast te knopen. Het proces, dat spectaculair was begonnen, sleept zich al gauw wekenlang voort in een dagelijkse sleur van uitdiepen van onbeduidende details. Dimitrov blijkt opvallend goed geïnformeerd te zijn, soms veel beter dan de rechtbank, die hij dan ook geregeld voor schut zet.

Marinus is de enige spellbreker. Reeds met de dood voor ogen richt hij zich op 23 november nog één keer op om de rechtbank te overtuigen. Opnieuw zet hij uiteen hoe hij bij de brandstichting te werk was gegaan. Zoals eerder bepleit hij de onschuld van zijn medeverdachten en eist hij zijn vonnis, "of het nu twintig jaar is of de dood". Maar de ene partij houdt vol dat hij een misdadig element en een geraffineerde simulant is, en de andere partij bestempelt hem als een idioot met psychopatische trekken. Het onverdraaglijkste moet echter voor Marinus het inzicht zijn geweest

dat zijn daad was uitgelopen op het tegendeel van wat hij had willen bereiken.

Op 23 december 1933 volgt de uitspraak van het gerechtshof: vrijspraak voor Torgler en de drie Bulgaren “wegens gebrek aan bewijs”, en de lang verbeide doodstraf voor Marinus van der Lubbe – op grond van een wet die in maart 1933 met terugwerkende kracht door de regering was gedecreteerd. Op de vroege morgen van 10 januari 1934 legt Marinus het moede hoofd onder de valbijl te ruste. Geen woord komt tijdens de executie over zijn lippen. Drie dagen later zou hij vijfentwintig jaar zijn geworden.

BIBLIOTHEEK GESCHIEDENIS
Rijks Universiteit Leiden
Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden
Telefoon 071-527 2662

Noten

* Eind 1995 vroeg Joost Seelen, filmmaker te Breda, mij of ik hem wilde helpen bij de research voor een filmproject over Marinus van der Lubbe. Rond de tijd dat Seelens film *Water en Vuur* in november 1998 op het IDFA-festival in Amsterdam in première ging, publiceerde ik in het Amsterdamse actieblad *Ravage* drie artikelen over het onderwerp. Daarin verwerkte ik – zonder enige bronvermelding – nieuw materiaal, dat ik in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam had gevonden in het *Archief André Prudhommeaux et Dora Ris*.

Nu de Dirk van Eck-Stichting mij vraagt deze artikelenserie opnieuw – en nu geannoteerd – uit te geven, is dat voor mij een goede stimulans op de ingeslagen weg voort te gaan. Over het Internationale Van der Lubbe Comité zal te zijner tijd een boekje verschijnen onder de titel *Vrijheid of de dood. Het korte leven van Marinus van der Lubbe*. Daarin zullen ook een paar, tot nu toe onbekende, artikelen van Marinus uit de *Werkloozenkrant* worden opgenomen.

1. Igor Cornelissen in: Jef Last en Harry Wilde, *Rinus van der Lubbe, doodstraf voor een provo* (Dinxperlo 1967) 7.
2. Last en Wilde, *Rinus van der Lubbe*, 25. Dit boek uit 1967 is een door Martin Mooij in overleg met beide schrijvers verkorte heruitgave van de roman *Kruisgang der jeugd*, die in 1939 in Rotterdam werd gepubliceerd. Jef Last had zich na het Rijksdagbrandproces zo'n anderhalf jaar lang in Nederland gedocumenteerd over bepaalde aspecten van het leven van de jonge Marinus, voordat hij in 1938/1939 samen met de Duitse emigrant Harry Wilde het boek schreef. Na een treffende schildering van het communistische milieu in Leiden, dat Last uit eigen ervaring kende, beginnen beide auteurs te speculeren over de laatste reis van Marinus naar Berlijn in februari 1933. Harry Wilde verzint het verhaal dat Marinus door een SA-agent, die zich voor communist uitgeeft, de Rijksdag ingelokt wordt, wanneer een SA-commando net klaar is met de brandstichting in het gebouw. Zie brief Jef Last aan Fritz Tobias, 26 september 1959, particuliere collectie. Zie ook Fritz Tobias, *Der Reichstagsbrand. Legende und Wirklichkeit* (Rastatt/Baden 1962) 552-568 ('Die Legende um Paul Waschinski'); en Martin Schouten,

- Marinus van der Lubbe. Een biografie* (Amsterdam 1999; derde, herziene en geactualiseerde druk) 140-142.
3. J.L. Sjardijn in een brief van 4 maart 1933, afgedrukt in *Wie is Van der Lubbe? Korte levensbeschrijving en verweerschrift tegen de sensationele berichtgeving in de landelijke pers, in verband met de brandstichting in 't Duitse Rijksdaggebouw*, in maart 1933 te Dordrecht uitgegeven door Frans Peute en Cor van der Lubbe, allebei broers van Marinus.
  4. Interview met J.L. Sjardijn in *De Telegraaf*, 8 september 1933. *De Telegraaf* publiceerde begin september 1933, toen het Rijksdagbrandproces in Leipzig er aan zat te komen, een interessante artikelenserie over het milieu waarin Marinus van der Lubbe had verkeerd, waarbij de krant familieleden en geestverwanten van Marinus opzocht om zich te informeren. (Als fel anticommunistisch medium stelde *De Telegraaf* zich teweer tegen de communistische propaganda, waarin Marinus als een halfgare nazi-sympathisant werd afgeschilderd.)
  5. Rapport van het bestuur van de Rijksverzekeringsbank te Amsterdam, 29 juli 1930, afgedrukt in *De brand in den Rijksdag. Het officiële rapport van de Internationale Juristencommissie* (Amsterdam 1933).
  6. Riet van Dort, 'Kerstfeest van een metselaar', in *De Leidenaar*.
  7. Ger Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975) 169.
  8. *De Tribune*, 2 februari 1931.
  9. *Rapport van het Burgerlijk Armbestuur te Leiden over Marinus van der Lubbe, Leiden 1930-1933*, Gemeentearchief te Leiden (GAL). Zie ook de *Leidsche Courant*, 9 januari 1984: 'Leiden heeft eindelijk tastbare herinnering aan Van der Lubbe'. Het Van der Lubbe-dossier van Maatschappelijk Hulpbetoon (de voorloper van de Sociale Dienst) geeft een schat aan informatie over de handel en wandel van Marinus in die jaren. Jaak Slangen wijst er in zijn artikel 'Van der Lubbe, een dappere Leidenaar' op dat Marinus steeds meer problemen met de autoriteiten kreeg: "Op die bewuste 20 januari [1931] was ook zijn uitkering stopgezet. Reeds eerder die maand hadden de ambtenaren besloten – alsof het de gewoonste zaak van de wereld is – iedere week bij de politie te informeren of hij verzet gepleegd heeft of muilt gestookt, en zo ja, dan geen steun geven" (J. Slangen in de *Stadskrant Leiden*, 25 februari 1984).
  10. *Werkloozenkrant*, 22 oktober 1932, geciteerd in het *Roodboek Van der Lubbe en de Rijksdagbrand*, publicatie van het Internationaal van der Lubbe Comité (Amsterdam 1933) 34. Zie ook Horst Karasek, *De brandstichter. Het leven van Marinus van der Lubbe* (Utrecht 1984) 160 (Karasek heeft een gedeelte van het *Roodboek* integraal afgedrukt). Van het door de geestverwanten van Marinus uitgegeven *Roodboek* om hem te verdedigen tegen de leugens van links en rechts, verschijnt in het voorjaar 2000 een herdruk, in heel kleine oplage, bij Kelderuitgeverij (zie <http://surf.to/nogpasgisteren>).
  11. Geciteerd in het *Bruinboek van de Hitler-terreur en de Rijksdagbrand* (Amsterdam 1933)

39. Zie ook Tobias, *Der Reichstagsbrand*, 36. Onze vertaling volgt de versie van Last en Wilde, *Doodstraf voor een provo*, 166.

12. Tobias, *Der Reichstagsbrand*, 38. In de jaren 1920-1930 was het te voet en liftend rondtrekken door Europa heel gewoon in linkse kringen. "Het was nooit moeilijk onderdak te vinden, vooral in Duitsland niet, waar men in vrijwel iedere stad gratis kon logeren in de zogenaamde Obdachloseheime of Arbeitswanderstätte." (Mededelingen op 30 oktober 1969 door W. Harms gedaan ten overstaan van dr. L. de Jong en dr. B.A. Sijes, GAL. Willy Harms heeft Marinus persoonlijk goed gekend).

Horst Karasek, die voor zijn boek *De brandstichter* ook onderzoek in Nederland verrichtte, besteedt een apart hoofdstuk aan de vagebondenbeweging: "De zwerver, een groter revolutionair dan alle andere strijders, heeft een definitieve beslissing genomen. Algemene werkstaking, zijn hele leven lang. Nooit meer werken. Altijd staken. Alleen zo'n algemene werkstaking kan de kapitalistische, christelijke, gevangenis-bouwende maatschappij schokken, aan het wankelen en ten val brengen!" (*Der Kunde*, 1929, nr. 1/2; gecit. bij Karasek, *De brandstichter*, 60).

Marinus van der Lubbe trok wel, zoals zoveel werkloze jongeren in zijn tijd, door Europa rond, maar hij heeft nooit deelgenomen aan de vagebondenbeweging, voorzover die zich in internationale congressen begon te organiseren (zie Karasek, *De brandstichter*, 55 e.v.).

13. Tobias, *Der Reichstagsbrand*, 36; ook Schouten, *Marinus van der Lubbe*, 254 (uit het proces-verbaal van het politieverhoor).
14. *Werkloozenkrant*, 22 oktober 1932, in *Archief André Prudhommeaux et Dora Ris*, nr. 877, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. In het Archief Prudhommeaux bevinden zich drie nummers van de *Werkloozenkrant*, die in de jaren dertig integraal in het Frans zijn vertaald door de kameraden van het Internationale Van der Lubbe Comité. Bij gebrek aan het Nederlandse origineel is deze passage uit het Frans terugvertaald.
15. Brief van Marinus van der Lubbe uit Joegoslavië aan Koos de Vink, 21 oktober 1931, afgedrukt in *Roodboek Van der Lubbe*, 128. Zie ook Schouten, *Marinus van der Lubbe*, 162.
16. *Roodboek Van der Lubbe*, 99-100. Zie ook Schouten, *Marinus van der Lubbe*, 210-211. In zijn biografie van Marinus drukt Schouten het Reisdagboek integraal af.
17. Aldus Piet van Albada in een artikel van Igor Cornelissen: 'Lubbe is gek geworden, hij heeft de Rijksdag in brand gestoken!', *Vrij Nederland*, 11 augustus 1979. Zie over de rol van Henk Canne Meijer als theoreticus en spil in de Amsterdamse kring van radencommunisten: Richter Roegholt, *Ben Sijes. Een biografie* (Den Haag 1988) hoofdstuk 2, 'Leerjaren'.
18. Sven Hedin, *Van Pool tot Pool. Mijn 75000 kilometer lange reis door Oostelijk Europa, Azië en Australië* (Utrecht z.j.).
19. Marinus zwom geregeld in de Noordzee voor de kust van Katwijk. Zie de verklaringen van vrienden die hem daarbij vergezelden, zoals Simon Hartevelt en Wim van Erkel

in het *Roodboek*, 47-48. Zie ook wat Koos de Vink hierover opmerkt in het artikel van Igor Cornelissen: 'Lubbe is gek geworden'; tevens Karasek, *De brandstichter*, 34.

20. *Het Leven*, 12 september 1931.

21. Piet van Albada in het artikel van Cornelissen: 'Lubbe is gek geworden'.

22. Over Eduard Sirach is niet veel bekend en wat hij zelf heeft geschreven, zoals in *Spartacus*, is altijd anoniem gebleven. De schaarse publicaties over hem spreken elkaar tegen. In ieder geval is duidelijk dat hij als marineman tijdens de Eerste Wereldoorlog deelnam aan munitieopslag op de Nederlandse vloot in Indonesië. De oorlogsschepen de 'Regentes' en de 'Zeven Provinciën' zouden daarbij betrokken zijn geweest. Tijdens botsingen met de politie aldaar loopt Sirach een schotwond in zijn been op, wordt met nog een tiental kameraden gearresteerd en als gevangene naar Nederland vervoerd, waar hij in Hellevoetsluis wordt geïnterneerd. Na zijn vrijlating wordt hij opnieuw gearresteerd om alsnog voor de krijgsraad te verschijnen. Maar hij slaagt erin uit te breken en wijkt naar Duitsland uit. Eind 1918 neemt hij deel aan de revolutionaire troebelen in het Roergebied. Keert terug naar Nederland en vindt werk in de Amsterdamse haven. Wordt na deelname aan eenstaking uit de haven gesloten; met moeite lukt het hem uiteindelijk werk te vinden in Rotterdam. Wordt als 'krijgsraad-arrestant op de vlucht' opnieuw gearresteerd en tot vier maanden gevangenisstraf veroordeeld. Na zijn vrijlating in 1925 eerst actief in de Communistische Partij te Rotterdam. Doet vakbondswerk in de haven bij het NAS. Stapt over naar de semi-trotskistische Revolutionair-Socialistische Partij (RSP) van Sneevliet. Wanneer hij in 1932 wegens oppositievorming wordt uitgesloten, vormt hij met enige kameraden de Linkse Arbeiders Oppositie (LAO) en geeft het blad *Spartacus* uit. Simon Hartevelde en Marinus van der Lubbe colporterden in Leiden met de *Spartacus*. Tegenover de GIC, die propaganda voor de groei van de massabeweging vooropstelde, wilde de LAO deze groei bevorderen door het uitlokken van klassenconflicten.

Toen Marinus van der Lubbe op 3 februari 1933 zijn mars in de wereldgeschiedenis ondernam, brak de volgende dag in Nederlands-Indië een munitieopslag uit op dezelfde 'Zeven Provinciën' die in 1916 bij het oproer in de Indische wateren betrokken was geweest. Bijna een week lang stond het schip onder commando van de munitieopslagers, tot het op 10 februari door een vliegtuigbom werd getroffen. 23 bemanningsleden kwamen daarbij om. Tijdens zijn tocht door Duitsland richting Berlijn moet Rinus hiervan geweten hebben.

Een artikel over Sirach in *De Tribune* van 21 april 1927 bevat veel biografische gegevens. Verdere bronnen zijn: *Rood Rotterdam in de jaren '30* (Rotterdam 1984) 187; Lieuw Hornstra in gesprek met Horst Karasek in Karasek, *De brandstichter*, 74-75; Schouten, *Marinus van der Lubbe*, 58; Igor Cornelissen in zijn inleiding in *Doodstraf voor een provo*, 14-15. In *Kruisgang der jeugd* (1939) van Last/Wilde wordt Eduard Sirach geregeld opgevoerd: onder meer p. 318-320; 362-363; 394 e.v. (munitieopslag der 'Zeven Provinciën'). Over die munitieopslag in de jaren tien schreef Jef Last ook nog een roman: *Partij remise* (Amsterdam 1933).

- Volgens Last – en zo staat het ook in zijn boek over Marinus van der Lubbe – is Sirach de laatste Nederlander geweest die Van der Lubbe heeft gesproken voordat deze in februari 1933 naar Duitsland ging.
23. Simon Hartevelt schreef hierover een indringend verslag in de eerder genoemde brochure *Wie is Van der Lubbe?* (Dordrecht 1933).
  24. Over de rol die Marinus in december 1932 speelde tijdens de taxichauffeursstaking in Den Haag, wordt bericht in het *Bruinboek van de Hitler-terreur*, 74 e.v. Zie hierover ook het *Roodboek*, 55-57. Het *Bruinboek* probeerde aan te tonen dat Van der Lubbe op de chauffeursvergadering gedebatteerd had in fascistische zin. In het *Roodboek* wordt dit weerlegd door verklaringen van diverse personen die aan het debat hadden deelgenomen.
  25. Guy Debord, *De spektakelmaatschappij* (Baarn 1976) 65.
  26. Tobias heeft in zijn standaardwerk *Der Reichstagsbrand* de gang van zaken rond de brand nauwkeurig gereconstrueerd; zie de hoofdstukken 'Die historischen vier Brandstiftungen' (59-65) en 'Das Versagen der Sachverständigen – War dieser Grossbrand wirklich rätselhaft?' (420-456). Van dit meer dan 700 pagina's tellende boek is alleen een Engelse vertaling verschenen: *The Reichstag Fire* (Londen 1963/New York 1964). Al jarenlang is het boek uitverkocht.
  27. Grote delen uit het proces-verbaal van het politieverhoor werden voor de eerste keer afgedrukt in Tobias, *Der Reichstagsbrand*, 29-31 en vooral 597 e.v. Fritz Tobias komt de eer toe te hebben bewezen dat Marinus van der Lubbe naar waarheid heeft bekend. Zie ook Schouten, *Marinus van der Lubbe*, 235-256. Wij hebben dankbaar gebruikgemaakt van de Nederlandse vertaling van Carlien Brouwer, zoals bij Schouten afgedrukt.
  28. Tobias, *Der Reichstagsbrand*, 112. Ook bij B. John Pritchard, *De brand in het Rijksdaggebouw. Voorwendel voor de nazi-machtsgreep* (Antwerpen/Utrecht 1975; herdruk 1994) 56.
  29. Hans Mommsen, 'Der Reichstagsbrand und seine politischen Folgen', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 12 (1964) 383.
  30. Wim Jong in interview met Martin Schouten in: *Voor de oorlog. Herinneringen aan de jaren '30* (Amsterdam 1982) 136.
  31. Ger Harmsen, *Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen* (Nijmegen 1982) 329 (in het opstel 'Het korte, tragiese leven van Rinus van der Lubbe').
  32. Geciteerd in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 22 september 1933.
  33. Piet van Albada aan Fritz Tobias, 13 januari 1986 (Archief Tobias).
  34. Op 1 maart 1933 citeerde de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC) uit een ingezonden stuk van Knuttel in *De Tribune*. In hetzelfde nummer drukte de nrc een ingezonden brief van Knuttel af onder de kop 'Communisten en terreur'; Knuttels brief was van 28 februari 1933.
  35. Begin oktober 1933 verschijnt hiervan een Nederlandse versie onder de titel: *Bruinboek van de Hitler-terreur en de Rijksdagbrand*.
  36. Klaus Sohl, 'Entstehung und Verbreitung des Braunbuchs über Reichstagsbrand und

- Hitlerterror 1933/1934', *Jahrbuch für Geschichte* 21 (1980) 289-327.
37. *Bruinboek van de Hitlerterreur*, 49.
38. Vergelijk het *Braunbuch*, 52 ('Das Haus in der Uiterste Gracht'). In de Nederlandse versie van het *Bruinboek* is deze passage wijselijk weggelaten: zie p. 40 ('Van der Lubbe te Leiden'). Zie de verklaringen van Sjaak Vink hierover in het *Roodboek*, 46.
39. De ontstaansgeschiedenis van deze brochure wordt nauwkeurig beschreven door Lo Lopes Cardozo in een brief aan Dori Prudhommeaux, d.d. 22 juni 1933, in *Archief André Prudhommeaux et Dora Ris*, nr. 877, IISG. (Dora Ris – voor haar vrienden Dori – is de vrouw van Prudhommeaux). Over dezelfde brochure ook Age van Agen in een artikel van Igor Cornelissen in *Vrij Nederland*, 12 februari 1966: 'Marinus van der Lubbe: proletariër of provocateur?'; tevens Roegholt, *Ben Sijes*, 54. De desbetreffende brochure werd in fotokopie heruitgegeven door Gerard van den Berg (Amsterdam 1969).
40. In het artikel 'Persoonlijke daad', in: PIC (Persdienst van de groepen van Internationale Communisten), maart 1933, nr. 2. Herdrukt met de auteursnaam Anton Pannekoek in *Van der Lubbe* (Amsterdam z.j.; Comopolis).
41. Aldus Rinus Pelgrom in *Vrij Nederland*, 26 maart 1966, als reactie op een artikelenserie over de Rijksdagbrand van Igor Cornelissen in februari van hetzelfde jaar. De goed gedocumenteerde artikelen van Cornelissen lokten indertijd een stroom van reacties uit van mensen die Marinus wel of niet hadden gekend (o.a. in *Vrij Nederland*, 5 maart en 26 maart 1966). Over de verwijdering tussen enerzijds de GIC en anderzijds de Haagse groep van Radencommunisten en de Spartacusgroep rond Sirach zie ook de correspondentie tussen Lo Cardozo-Greet van Amstel (Amsterdam) en André Prudhommeaux-Dora Ris (Parijs) uit 1933, in het *Archief Prudhommeaux/Ris*, nr. 877, IISG.
42. Toen het Duitse weekblad *Der Spiegel*, in oktober 1959, in een serie artikelen met een voorpublicatie begon van het te verschijnen boek van Fritz Tobias, waarin wordt aangetoond dat Van der Lubbe op zijn eentje de Rijksdag in brand heeft gestoken, was dat nieuws dat de wereld, ruim een kwart eeuw na de Rijksdagbrand, schokte; overall in Europa en Amerika wijdden kranten en commentatoren aandacht aan de nieuwe waarheid over Van der Lubbe. Ook in de beweging leidt dat tot hernieuwde belangstelling; Prudhommeaux ontvangt onder meer een brief uit Zweden van een oude kameraad, Helmut Rüdiger, met wie hij tijdens de Spaanse burgeroorlog bij de 'International Services' van de CNT-FAI in Barcelona had gezeten. Rüdiger speelt na de oorlog een belangrijke rol in de syndicalistische beweging in Zweden en is verbonden aan het blad *Arbetaren*. Hij stelt Prudhommeaux op de hoogte van de artikelenserie in *Der Spiegel* en vraagt om materiaal uit de jaren dertig over de Rijksdagbrand en de rol van Marinus van der Lubbe, omdat hij daarover een artikel wil schrijven. André Prudhommeaux antwoordt hem in een lange brief, die tegelijk een terugblik is op het werk, en de resultaten, van het toenmalige Internationale Van der Lubbe Comité. In *Archief Prudhommeaux/Ris*, nr. 877, IISG.
43. Frits Kool (ed.), *Die Linke gegen die Parteiherrschaft*. Dokumente der Weltrevolution

III (Olten-Freiburg 1970) 529-530; Igor Cornelissen, 'Marinus van der Lubbe: proletariër of provocateur?', *Vrij Nederland*, 12 februari 1966; Age van Agen en Bernard Verduin in interview met Piet van den Ende: 'Twee oude kameraden van Van der Lubbe', *Het Parool*, 3 maart 1967; Roegholt, *Ben Sijes*, 54.

44. *Roodboek*, 26-27, 31.

45. *De Tribune*, 23 september 1933, in een paginagroot artikel: 'Het Roodboek – een wapen voor Hitler'.

46. In augustus 1933 was André Prudhommeaux in Amsterdam om materiaal te verzamelen over Marinus en de achtergronden van de Rijksdagbrand. Bij de aanval op Greet van Amstel door stalinistische ordediensten was hij zelf aanwezig. Wanneer Prudhommeaux, terug in Parijs, een brief van Greet ontvangt, waarin zij vertelt over de intimidaties die het Comité Van der Lubbe van de kant van de communisten te verduren heeft, besluit hij dit verhaal met een fragment uit haar brief te publiceren. In *Le Flambeau* (Brest), 5 december 1933 (Circulaire nr. 2 du Comité International Van der Lubbe); ook in *The New Spur* (Ed. Guy A. Aldred, Glasgow), april 1934, nr. 5: 'Amsterdam Flashlights'.

47. Brief van André Prudhommeaux aan Helmut Rüdiger, 10 november 1959, *Archief Prudhommeaux/Ris*.

48. Sylvia Pankhurst in *Le Semeur* (Falaise, Calvados), 7 april 1934. Bij gebrek aan het Engelse origineel is deze passage uit het Frans vertaald. Estelle Sylvia Pankhurst (1882-1960) was in het begin van de vorige eeuw een radicaal strijdster voor vrouwenrechten. Zij raakt steeds meer betrokken bij de sociale strijd in het Londense East End. Tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt zij herhaaldelijk tot gevangenisstraffen veroordeeld wegens het "aanzetten tot muiterij". In 1917 wordt Sylvia een enthousiast aanhangster van de Russische revolutie. Als communiste blijft zij evenwel in haar publicaties aan radicale standpunten vasthouden, zoals het vormen van arbeidersraden in Engeland. In september 1933 raakt zij betrokken bij het werk van het Internationale Van der Lubbe Comité en publiceert in Engeland over de Rijksdagbrand en Marinus van der Lubbe. Later – in 1935 – zet zij zich in voor de ondersteuning van Ethiopië tegen het fascistische Italië van Mussolini. In 1956 verhuist zij definitief naar Addis Abeba, waar zij in 1960 overlijdt.

In het IISG bevindt zich het archief *The E. Sylvia Pankhurst Papers, 1863-1960* met daarin een file over Van der Lubbe en Prudhommeaux (nrs. 91, 284-285).

49. Paul Barton, 'Marinus van der Lubbe ou le mythe dans l'histoire', *La Révolution prolétarienne* (Parijs), maart 1959. Zie ook Robert M.W. Kempner: *Das Dritte Reich im Kreuzverhör*, 1980, geciteerd in Karasek, *De brandstichter*, 147. Uitvoerig bij Tobias, *Der Reichstagsbrand*, 247-249, 253 e.v.

50. Karl Bonhoeffer/Jürg Zutt, 'Über den Geisteszustand des Reichstagsbrandstifters Marinus van der Lubbe', *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie* 89 (1934); in 1962 herdrukt in Tobias, *Der Reichstagsbrand*; Nederlandse vertaling in Schouten, *Marinus van der Lubbe*, 263-295 ('De geestesgesteldheid van Marinus van der Lubbe').

51. *Tribune de Genève*, 14 april 1933; herdrukt in *Le Flambeau* (Brest), 5 oktober 1933.
52. De brieven van Marinus werden voor het eerst gepubliceerd in het *Roodboek* (september 1933). Zie ook de door Rinus' broer Frans Peute uitgegeven brochure *De Brieven van Marinus v.d. Lubbe uit de gevangenis te Berlijn* (Dordrecht 1933). Alle tot nu toe bekende brieven van Van der Lubbe zijn afgedrukt in Schouten, *Marinus van der Lubbe*, 155-193.
53. Tobias, *Der Reichstagsbrand*, 417. Van der Lubbe had de nacht voor de brand in het daklozenasiel van Henningsdorf geslapen, een dorpje even buiten Berlijn. Op het eind van het proces komt Dimitrov op de proppen met de theorie dat Marinus daar voor de brand was geronseld. In het asiel had die nacht slechts één andere persoon geslapen, een zekere Franz Watschinski. Dat nu moest, in Dimitrovs ogen, de "onbekende provocateur" zijn geweest, die het "onzichtbare verbond tussen politieke provocatie en politieke idiotie" had gesloten, dat de volgende dag zou culminereren in de Rijksdagbrand.

Na het Rijksdagbrandproces kwam Harry Wilde, die in Duitse emigrantenkringen in Parijs verkeerde, bij Jef Last aanzetten met een 'uitgewerkte' versie van Dimitrovs verhaal. Zo kwam het ook in hun roman *Kruisgang der jeugd* terecht, en daarna nog in een reeks publicaties die Wilde, ook wel Schulze-Wilde genaamd, de wereld in bleef sturen. Als bron zou Wilde steeds een anonieme SA-man opvoeren, die hij in Parijs gesproken had na diens vlucht uit Duitsland, en die SA-man zou het dan weer van Watschinski zelf hebben gehoord. Zie hierboven noot 2; zie ook Schouten, *Marinus van der Lubbe*, 142.

Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 1999

Het lijkt dat 1999 een vrij gewoon jaar was wat betreft aantal en omvang van de archiefaanwinsten. Veel grote archieven werden niet overgedragen; de meeste overdrachten betroffen aanvullingen uit vrij recente tijd op al aanwezige archieven. Die worden hier dan ook niet vermeld.

Een van de grotere aanwinsten (6 meter lengte) betrof het archief van grossierderij Chr. Verra, gevestigd op het adres Haven 32-34, die in de periode 1946-1999 vooral borstelwerk, schoonmaakartikelen en papierwaren leverde. Een wat kleinere (ruim 4 meter) betreft dat van smederij Firma Th. Pleij & Zoon, onder meer gevestigd in de Zijlstraat, over de periode 1883-1980. Dit bedrijf is in de loop der tijd behalve eenvoudig smidswerk ook ingewikkelder constructies gaan vervaardigen. Veel kleiner, slechts een paar dozen, is de schriftelijke erfenis van de Firma W.A.F. Marijt & Zonen, die een vellenploterij aan de Kijfgracht exploiteerde. Het overgedragen archief – dat loopt over de periode 1918 - ca. 1975 – is beperkt, maar van dit soort bedrijven bezat het Gemeentearchief nog niets. Dat geldt ook voor de grootste aanwinst op economisch gebied, het archief van Meelfabriek De Sleutels, 1880-1960, dat 25 meter beslaat. En ook voor het kleinste archiefje – net een doos vol – van melkhandel Zwetsloot aan de Kuipersteeg 5 over het tijdvak 1819-1981, dat na inventarisatie door ondergetekende blijkt te bestaan uit vooral eigendomsbewijzen van een boerderij aan de Haarlemmerweg en weilanden onder Leiderdorp, Oegstgeest en Warmond. Na aftrek van een pakket illegale krantjes uit de oorlog blijven van de melkzaak slechts twee kasboeken uit de jaren 1979-1981 over.

Een vreemde maar daarom niet minder welkome aanwinst bestond uit de ontdekking – in het al enkele jaren geleden overgebrachte archief van

een woningbouwvereniging – van het archiefje van de Vlees- en conservenfabriek De Rijnstreek te Hazerswoude-Rijndijk. Deze fabriek had filialen te Alphen aan den Rijn (Prins Hendrikstraat 29), Katwijk aan Zee (Badstraat 4), Leiden (Oude Vest 55, Hogewoerd 42, Van der Waalsstraat 19 en Pieterskerkchoorsteeg 26), Noordwijk (Kerkstraat 64) en Oegstgeest (De Kempenaerstraat 87). Het archief beslaat slechts de periode 1934-1938 en bevat voornamelijk kasboeken en registers van financiële aard. Dit bedrijf was de rechtsopvolger van de firma I. Zandvoort's slagerijen en schijnt al snel gestaakt te zijn; hoe het tussen de papieren van een woningbouwvereniging is beland, is door inventarisator P. van Oosterom niet opgehelderd.

Van de overige aanwinsten kunnen nog genoemd worden het archief van de HBS voor meisjes, van de negentiende eeuw tot 1960 (1,5 meter), de Stichting Behoud Koninklijk Militair Invalidenhuis (1 meter, zeer recent), stukken van J.P. Zwanenburg – voornamelijk over de Stichting tot bevordering van het Leidse stadsherstel (4,3 meter) – en roeivereniging Asopos De Vliet, 1962-1992 (4,1 meter). Van dit laatste archief werd ook een inventaris ontvangen, op een dusdanige wijze dat ik hoop dat dit niet als een voorbeeld ter navolging beschouwd zal worden, en met ellenlange lijsten van namen van bestuursleden. Wat dat betreft is heel wat leesbaarder de door P. van Oosterom vervaardigde inventaris van het archief van Woningbouwvereniging Eensgezindheid, 1915-1985, groot 442 inventarisnummers, met een uitvoerige inleiding, een beperkte bijlage met namen van bestuursleden enzovoort, en een handige opsomming van de huizencomplexen (wanneer gebouwd, precieze situering en dergelijke). Andere gereedgekomen inventarisatieprojecten zijn die van de Gereformeerde Kerk te Leiden en van de werkarchieven van de wethouders van na 1946.

In het kader van de komende automatisering van het aanvragen van archiefstukken op de studiezaal werd de nummering van enkele archieven aangepast. In een geval als dat van de Nederlands Hervormde Diaconie betrof dat 1513 inventarisnummers, waarbij tevens zaken als het aanbrengen van specificaties, verbeteringen en verpakking werden meegenomen. Helaas zijn de meeste aanwinsten ongeïventariseerd, wat ook geldt voor veel reeds aanwezig materiaal: er ligt nog heel wat werk te wachten.

Boekbesprekingen

Willem Jan Cevaal (red.), *Een Hollands stadsorgel uit de Gouden Eeuw. Het Van Hagerbeerorgel in de Pieterskerk te Leiden*. Walburg Pers/Stichting Pieterskerk Leiden/Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zutphen [etc.] 1999 (Nederlandse orgelmonografieën: 3). 320 p., ISBN 90-5730-055-9. f 79,50

Dit schitterend uitgegeven en van veel (kleuren)foto's voorziene boek dwingt al bij vluchtig doorbladeren respect af. Hier is duidelijk sprake van een uiterst grondige bestudering van één orgel in werkelijk al zijn facetten, waarmee alle oudere literatuur erover, voor zover überhaupt al bestaand, als het ware in één klap kan worden weggeveegd. Maar het is ook een beperkt boek qua onderwerp, en daardoor ook een overladen boek, met tientallen bladzijden bijlagen, bestaande uit onder meer lijsten cijfers waar een leek niets mee kan. Het laatste hoofdstuk, de beschrijving en verantwoording van de restauratie – door Koos van der Linden – zal, hoezeer ontzag oproepend, voor de gemiddelde lezer vrijwel onleesbaar zijn. Maar dit boek is dan ook niet voor de gemiddelde lezer geschreven, en de echte kenners zullen wellicht hun vingers aflikken bij dit soort informatie. Het gehalte (onvermijdelijk) jargon is dusdanig hoog, dat iedere leek wel eens zal moeten slikken en eroverheen lezen.

Wat kan de 'gemiddelde lezer', en dan met name de lezer die geïnteresseerd is in de Leidse geschiedenis, hier wél lezen? Allereerst is de geschiedenis van het orgel, met natuurlijk ook de kerk eromheen en een en ander over de bespelers en luisteraars, tot 1680 behandeld door Jaap den Hertog. Hij doet dat zeer grondig; op de geschiedenis van de verschillende bouwfasen, ingrepen en onderhoud, en van de personen die dat hebben verricht, wordt diep

ingegaan. Maar juist daardoor begint de plaats van dit orgel in het oeuvre van bijvoorbeeld vader en zoon Van Hagerbeer duidelijk te worden. Dat is des te belangrijker omdat bij de laatste restauratie gekozen is voor een 'terugrestaureren' naar de toestand zoals de Van Hagerbeers die hebben gemaakt.

Willem Jan Cevaal behandelt de periode vanaf 1680. Veel bekende orgelmakers, maar ook minder begaafde reparateurs, hebben zich in de loop der eeuwen aan het instrument gewaagd, met soms drama's tot gevolg. De ellende die vooral het gevolg was van het werk van de gebroeders Lohman wordt uitvoerig uit de doeken gedaan. En al was de enorme ingreep door orgelmaker Van Leeuwen aan het eind van de Tweede Wereldoorlog op zich succesvol, er wordt wel de staf over gebroken gezien de vernieuwingen en wellicht onnodige veranderingen die deze zich permitteerde in dit monumentale orgel.

Vervolgens komt Arjen Looyenga aan het woord, die met name de versieringen en andere aspecten van de orgelkas behandelt. Hij ontzenuwt bijvoorbeeld de veelgehoorde bewering dat stadsarchitect Arent van 's-Gravesande het ontwerp voor (de bekroning van) de orgelkas zou hebben geleverd. Ook hier kan een lezer genieten van een enorme hoeveelheid detailinformatie en historische gegevens.

Dit boek is haast even monumentaal als het onderwerp dat het behandelt. Daartoe moet de auteurs, en uitgever, veel lof worden toegezwaaid. En als lezer kun je zelf bepalen wat je in een dergelijk boek ongelezen laat. Hopelijk zal dan de hoge prijs, hoe begrijpelijk ook, geen spijtgevoelens veroorzaken.

P.J.M. DE BAAR

Petra J.E.M. van Dam, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530*. Historische Vereniging Holland/Uitgeverij Verloren, Hilversum 1998 (Hollandse Studiën: 34). 304 p., ISBN 90-70403-42-0. f 59,- (voor leden van de Historische Vereniging Holland f 37,50)

Deze dissertatie (Universiteit Leiden 1997) gaat heel diep in op een in tijd en plaats zeer beperkt verschijnsel: de visserij op slechts één soort vis. Het is door het uitbreiden van het verhaal, met hoofdstukken over de groei van

de Haarlemmermeer door onder meer vervening en bemaling met de in de vijftiende eeuw populair geworden poldermolens, dat het geheel nog enige omvang en diepgang heeft gekregen. Dat wil niet zeggen dat de behandeling van de visserij op paling in de sluizen van met name Spaarndam niet belangrijk zou zijn. De palingvissers haalden er flinke hoeveelheden aal uit het water en de prijzen daarvan waren behoorlijk; dat paling een begeerd voedsel was, blijkt wel uit bijvoorbeeld de straatnaam Aalmarkt in Leiden. Hier waren dus grote bedragen mee gemoeid en vooral de diverse overheden probeerden daar een deel van binnen te krijgen. Jarenlang is er gestreden tussen vooral de landsheer, de stad Haarlem en het Hoogheemraadschap van Rijnland om deze vette buit. Overigens was de geldzucht bij de landsheer en Haarlem dusdanig dat voor de rest weinig overbleef; het Hoogheemraadschap wilde vooral de excessen bij het vissen bestrijden. De vissers zagen er geen been in om de kostbare sluizen van het Hoogheemraadschap te laten lekken of zelfs te vernielen als hun dat beter uitkwam; de meesten van hen woonden van oudsher in Purmerend, Amsterdam en andere plaatsen in Noord-Holland (vooral boven het IJ), zodat de door hen veroorzaakte zondvloed hen toch niet zou treffen, zij het dat zonder sluizen het palingvangen wel moeizamer gaat. Op die sluizen en hun constructie gaat het boek diep in, opdat de lezer begrijpt hoe belangrijk die waren in het hele proces.

Een probleem bij een boek over zo'n beperkt onderwerp is wel dat een groot detaillisme dreigt, zeker waar ook de voornaamste stukken uit slechts één bron afkomstig zijn: het archief van het Hoogheemraadschap. In mijn beleving zijn eigenlijk twee onderwerpen aan elkaar gekoppeld (de aalvisserij en de waterstaat van Rijnland) die nader beschouwd niet veel met elkaar van doen hebben. Dat de aalvissers het bestaan van de sluizen uitbuiten is logisch, maar geen *conditio sine qua non*. Zo wordt heel diep ingegaan op de bemaling met molens, maar de betekenis daarvan voor de aalvisserij blijkt niet. Ik kan mij niet voorstellen dat de aal zich ook maar iets aantrekt van het feit of een stuk land (polder) wel of niet met behulp van een molen wordt bemalen. Dat wil echter niet zeggen dat de (wind)molens geen belangrijke rol bij het vissen op aal zou hebben gespeeld. Ik mis zeer sterk een bespreking van het palingvissen bij poldermolens, waaraan de grote molen-deskundige A. Bicker Caarten in zijn *Molenleven in Rijnland* (Leiden 1946) 56-62 een prachtige passage heeft gewijd. Nog steeds bekende 'aal-zaken'

als Kraan hebben hun wortels in molenaarsfamilies; de aalvangst was bij enkele molens soms zo groot dat er speciaal een rokerijtje bij de molen werd gebouwd. Van dit alles echter niets in dit boek, terwijl dit verschijnsel ongetwijfeld al in de besproken tijd zal hebben bestaan, en genoemde auteur de schrijfster niet onbekend is, gezien haar uitvoerig citeren – of liever naschrijven – van zijn magistrale werk over de oudste Rijnlandse poldermolens.

Bij een werk over zo'n detaillistisch onderwerp verwacht men een uitputtende behandeling van alle facetten. Maar bijvoorbeeld de etymologie van een plaatsnaam als Aalsmeer wordt gemist, evenals de rol van roofvogels als bijvoorbeeld de aalscholver; het verschijnsel 'peuren' door stedelingen, en de export van aal naar Engeland worden maar beperkt behandeld onder verwijzing (p. 174 bij noot 52) naar op dit punt tekortschietende literatuur, terwijl zij – blijkens de literatuurlijst – het artikel van F. Read, 'Hollandse palinghandel op Londen', in *Spiegel Historiae* 16 (1981) 83-90 niet heeft gelezen. Ook is wellicht een probleem dat de behandelde periode al in 1530 afloopt, terwijl uit iets later tijd veel meer bronnen beschikbaar komen. Zo noemt zij niet het archief van de Leidse Vroonvisserij, wellicht ook omdat die zich vooral in het zuidelijk deel van de Haarlemmermeer afspeelde. In dat archief (inv.nr. 991-3, het deel B2L, fol. 71 verso) geeft de onvolprezen stadssecretaris Jan van Hout een heel exposé over onder meer grauwe aal, met een betoog over de vraag of het zinvol was om de 'cubben' aan de fuiken niet meer te gebruiken. Daarbij krijgt men informatie uit een betrouwbare bron, zelfs al is het uit de tweede hand: "De paling (zo men mij zeyt) zijn de cleyenste best om te zouten." Deze bron levert ook namen van pachters van Leids viswater, zoals in 1479 onder anderen Martijn Dircxz. van Ilpendam, later ook Jan van Grieken, Gerryt de Jonge en Symon Dirc van Monnickendam. Als daar dan nog transcriptieemissers bijkomen als "cuwen" in plaats van "cubben" (p. 55), Claes de "Grewer" in plaats van de "Grebber" (p. 165 noot 24) en "gecost" in plaats van "gecoft" (p. 250-251), dan slinkt het leesplezier. En eigenlijk is dat best jammer voor zo'n gedegen boek.

[Melanie Schulz van Haegen en Jan Castelein (red.)], *De heerlicheyt van Vliet*. BAB [Leiden 1999; ongepagineerd], ISBN 90-80517216. f 30,-

Over de Vliet moet meer worden gepubliceerd; voor velen staat dat al jaren lang als een paal boven water. In navolging van het prestigieuze 'Rapenburg-project' – dat tussen 1986 en 1992 resulteerde in zes kloeke delen in tien banden – is zelfs enige tijd gewerkt aan een heus 'Vlietproject'. Helaas is daarvan niets in druk verschenen. Wel is in het *Leids Jaarboekje* van 1992 een voorbeeldig artikel over Vliet 9 opgenomen, maar een gedegen (bouw-) historische studie en een complete bewoningsgeschiedenis van alle panden aan de Leidse Vliet laten nog altijd op zich wachten. Daaraan verandert ook de publicatie van *De heerlicheyt van Vliet* niets.

Voor een boekje van geringe omvang zou dat ook te veel gevraagd zijn. *De heerlicheyt van Vliet* is een vierkant gelegenheidswerkje van slechts 225 cm², uitgebracht naar aanleiding van de renovatie die in het najaar van 1999 haar voltooiing zag. Het wil een beeld geven van de historie en van de "huidige samenstelling" (namelijk van bewoners en bedrijven) van de gracht. De samenstellers hebben geprobeerd dit te bereiken door een reeks portretten van de bewoners en hun huizen te plaatsen tussen een wat rommelig historisch overzicht en een nogal technische beschrijving van de Vlietbrug en de Molensteegbrug. Het in het voorwoord aangekondigde slotstuk over de "recentelijke ambachtelijke renovatie" – wat dat ook precies moge inhouden – heb ik in het geheel niet aangetroffen.

De auteurs van de historische bijdrage hebben geen ruimte gekregen om te vertellen waar zij hun kennis vandaan hebben: er zijn noten noch een lijst van geraadpleegde literatuur opgenomen. Daarmee is hun werk oncontroleerbaar en dus onbruikbaar voor serieus vervolgonderzoek. Veel lezers zullen zich daaraan niet storen. Zij kunnen zich met reuzenstappen door de geschiedenis van de stadswijk laten voeren, waarbij vooral aandacht uitgaat naar het ontstaan van de bebouwing in de vijftiende eeuw. Die lezers moeten dan wel over goede ogen beschikken, want het boekje is in een zeer dunne letter gedrukt.

De talrijke foto's, van fotograaf Jan Scheerder, zijn van uitmuntende kwaliteit. Ook de omslag, met een afbeelding van de Vliet naar een afbeelding uit het 'grachtenboek', ziet er aantrekkelijk uit. Maar nergens is te lezen dat

die afbeelding is overgenomen uit het lithografische facsimile van Willem Pleyte uit 1874, *Leiden vóór 300 jaren en thans*; en waarom is het zestiende-eeuwse origineel hiervoor niet gebruikt? De vorm wint het van de inhoud, en de prijs is aan de hoge kant.

De heerlijkheid van Vliet is in verschillende opzichten een vaag boekje, leuk voor de mensen die er wonen of hebben gewoond, maar voor een gracht die het Rapenburg naar de kroon steekt met de kwalificatie “De mooiste gracht van Leiden” – aldus het voorwoord – een gemiste kans.

ED VAN DER VLIST

Joke Kardux and Eduard van de Bilt, *Newcomers in an old city. The American Pilgrims in Leiden 1609-1620*. Burgersdijk & Niermans, Leiden [1998] (In den Houttuyn: 7). 80 p., ISBN 90-75089-074. f 34,-

Dat een Leidse uitgever een boekje voor een groot publiek in het Engels laat verschijnen, zal bij dit specifieke onderwerp wel geen verbazing wekken; wellicht is de redenering dat de Nederlandstaligen die hierin geïnteresseerd zijn wel Engels zullen beheersen. Mijn kennis ervan is in ieder geval dusdanig (slecht?) dat ik geen storende drukfouten of vertaalfouten heb gesignaleerd. Maar wel heb ik mij gestoord aan het opnemen van citaten in zeventiende-eeuws Nederlands in een boek in het Engels: voor Nederlanders vaak al slecht te begrijpen, maar voor Engelstaligen waarschijnlijk Chinees.

Het boek vertelt op een eenvoudige manier het verhaal van het groepje Engelsen dat zich in 1609 in Leiden vestigde en in 1620 en volgende jaren grotendeels naar hun kolonie New Plymouth aan de Amerikaanse oostkust vertrok. Ik ben zeer te spreken over wat wel verteld wordt en wat weggelaten is; ik denk dat er een aardige balans is gevonden tussen bronnen (vooral literatuur) en wat daarvan in het verhaal is verwerkt. Een vlot boekje voor een groot publiek dus, geheel conform de formule van de uitgever. Dat het door velen gelezen worde, zou dus een afsluitende zin kunnen zijn.

Toch zijn er nog wel een paar opmerkingen te maken. Allereerst vind ik dat de schrijvers wel een erg negatieve grondtoon laten horen over de oudere schrijvers met hun vele misvattingen. Iedere generatie maakt zijn vergissingen en verkeerde interpretaties. Zo wordt op p. 36 weer het al enige tijd geleden

achterhaalde verhaal van dr. J.D. Bangs verteld dat de Pilgrims in de Begijnhofkerk zouden hebben gekerkt – dit op basis van een door hem verkeerd gelezen passage in een testament. Ook de vertaling van het bekende rekest van 1609 vind ik niet echt perfect (p. 23), zelfs al is er wellicht erg op gezwoegd. En de keuze van een waardeloos plaatje van de Pieterskerk met een fout en niet *to the point* bijschrift zal het begrip van de lezers niet bevorderen.

Maar dit is zoeken naar spijkers op laag water: het is een aardig boekje. En degene die het Engels niet of slecht beheerst? Die leest toch gewoon het (genegeerde) boek – 151 bladzijden dik – van H.J. Trap, *Het tij riep. Het epos van de Pilgrims* (Rotterdam 1996), dat zich echt laat lezen als een roman. Die auteur heeft trouwens voor romanliefhebbers hetzelfde verhaal al eens in geromantiseerde vorm opgedist, maar een bespreking daarvan zou hier uiteraard misplaatst zijn.

P.J.M. DE BAAR

In meo hortulo. In mijn tuin. 400 jaar uitwisseling van planten en plantenkennis tussen Leiden en Wenen. [Leiden 1998]. [2 x] 35 p., en 8 p. kleurenillustraties, geen ISBN

Dit merkwaardige boekje in twee talen (als het omgedraaid wordt is dezelfde tekst leesbaar in het Duits) diende bij een expositie over de relatie tussen de Hortus Botanicus te Leiden en die te Wenen. De banden tussen Leiden en Wenen op botanisch gebied zijn al heel oud: zo was Carolus Clusius werkzaam te Wenen voor hij in 1592 hoogleraar in Leiden werd. Vanzelfsprekend worden beide tuinen vrij uitvoerig beschreven, terwijl ingegaan wordt op bepaalde soorten planten die in een van beide of in allebei de tuinen een grote rol speelden. Hoofdpersonen zijn twee bekende Leidenaars die het in Wenen hebben 'gemaakt': naast de bekende Gerard van Swieten, die hofarts werd van keizerin Maria Theresia, de wat minder bekende Nicolaas Joseph Jacquin, in Wenen geadeld als Freiherr von Jacquin. Deze in 1727 te Leiden als zoon van een katholieke laken- en fluweelfabrikant geboren botanicus ontving zijn opleiding vooral in Leuven, waardoor hij al snel voor Leiden verloren ging. Gezien echter zijn Leidse wortels, en zijn relatieve onbekendheid ten opzichte van Van Swieten, is het terecht dat er op deze,

zij het eenvoudige, wijze eens aandacht aan deze markante persoonlijkheid is geschonken. Over zijn afkomst wordt helaas maar weinig meegedeeld, terwijl die best interessant is. Zo wordt het faillissement van zijn moeder (een Van Heyningen) even aangestipt, omdat het ervoor zorgde dat Nicolaas Joseph er dusdanig arm door werd dat hij naar Leiden moest terugkeren om (volgens de tekst onder meer bij Boerhaave, maar die was allang dood) verder te studeren. In 1750 ging hij naar Parijs, waar de botanie hem helemaal in beslag nam; en toen Van Swieten hem uitnodigde naar Wenen te komen, had hij te weinig geld om openbaar vervoer te kunnen betalen en dus liep hij heel dat eind maar. Een paar jaar later werd hij op expeditie gestuurd naar West-Indië, terwijl hij van 1768 tot 1796 hoogleraar in Wenen was. *In meo hortulo* vermeldt dat hij 36 boeken publiceerde, maar titels worden niet gegeven. Ook wordt gemeld dat Van Swieten twee Nederlandse tuinkenners naar Wenen ontbood om een tuin voor de keizerin aan te leggen, maar dat Adriaan van Stekhoven uit Leiden kwam en dus wel een diepgaander behandeling verdiende, is niet geconstateerd. Overigens bestaat daar al literatuur over, zodat dat een peulenschil zou zijn geweest.

Het is dus terecht dat Linnaeus een geslacht van bomen en struiken *Jacquinia* noemde, en dat in 1920 een orchideeëngeslacht de naam *Jacquinella* kreeg. Bij een tentoonstellingscatalogus kan men niet verwachten dat heel diep op allerlei zaken wordt ingegaan, maar iets dieper dan nu had wel gemogen. En bijvoorbeeld een merkwaardigheid als de consequente aanduiding van Lotharingen met "Lothringen" (naar aan te nemen is onder invloed van het Duits) was ook niet nodig geweest. Ondanks dit soort zaken is het boekje toch een aanwinst, vooral omdat de onderbelichte figuur Jacquin hierin zijn verdiende erkenning krijgt.

P.J.M. DE BAAR

Volkstellingen, 1795-1971. Deel 1: Data en publicatie volkstelling 1899. Deel 2: Publicaties Volkstellingen, 1795-1971. [CD-ROM] Uitgeverij Stichting Beheer IISG, Amsterdam 1999. f 129,- en f 249,-

Vorig jaar bestond het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) honderd jaar. Ter gelegenheid daarvan organiseerde het CBS op 29 oktober 1999 een

symposium onder de titel 'Nederland een eeuw geleden. De volkstelling 1899', waarop een groot aantal inleiders inging op allerlei facetten van de Nederlandse samenleving van honderd jaar terug. Daarbij konden zij direct gebruikmaken van een nieuw product dat het CBS op de markt bracht samen met het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI): een dubbele CD-ROM met de data van die volks- en beroepstelling. Tegelijkertijd verscheen een vijfdelige set CD-ROMS, met de complete publicatie van de volks- en beroepstellingen van 1795 tot en met 1971. De liefhebber moet daarvoor wel de nodige duiten neertellen: de uitgaven kosten respectievelijk *f* 129 en *f* 249. Wat krijg je daarvoor en wat kun je ermee?

Voor wie die cijfers wil gebruiken is de uitgave van de volks- en beroepstelling van 1899 het meest interessant. De publicaties zijn namelijk niet alleen gescand, maar ook nog eens verwerkt in een database, waaruit men zelf tabellen kan samenstellen. Daarvoor wordt een speciaal programma bijgeleverd, het door het CBS zelf gebruikte 'Statline'. Op een vrij eenvoudige manier kan men daarmee een selectie uitvoeren, waarna een tabel wordt gegenereerd; men kan ook grafieken maken met Statline, maar de mogelijkheden daarvan zijn beperkt. Wil men meer met de tabellen, dan moeten ze overgehaald worden naar het eigen spreadsheet-programma van de gebruiker en dat kost wel enige moeite.

De set bevat naast de tabelfunctie ook 'images' (gescande beelden) van de uitgegeven volks- en beroepstelling. Het bleek helaas onmogelijk om de gegevens zo te scannen, dat deze direct in bruikbare tabellen worden gepresenteerd. Via optische tekenherkenning (OCR) kunnen gescande teksten worden omgezet in bijvoorbeeld Word of WordPerfect; met eenvoudige tabellen lukt dat meestal ook wel. De problemen met deze tabellen waren echter van dien aard, dat men uiteindelijk gekozen heeft voor het handmatig 'inkloppen' van de gegevens. Een heidens karwei – zeker als je bedenkt dat het om ongeveer 10.000 pagina's gaat, met zo'n zeventien miljoen tekens!

De uitgave van de telling is mooi uitgevoerd en zeker gebruikersvriendelijk, maar wil je er meer mee, dan moet je wel redelijk handig zijn met andere computerprogramma's. Op zich vind ik de set een aanrader, maar minder voor mensen die nog wat onwennig zijn met computers en toch meer willen dan tabellen genereren binnen de mogelijkheden van Statline. Ondanks deze kritische noot wil ik de makers hierbij complimenteren met het eindproduct.

Vervolgens hebben we nog de set van vijf CD-ROMS met alle volks- en beroepstellingen vanaf 1795. Het gaat hierbij louter om images van de gepubliceerde volkstellingsgegevens. Daarmee kom ik direct op een aantal beperkingen: images zijn geen data die je kunt manipuleren, lang niet alle volkstellingsgegevens zijn gepubliceerd, en de wijze van publicatie verschilt nogal in de loop der tijd.

Laat ik beginnen bij de positieve kant. Wederom gaat het om een mooi product en de images zijn zeer gebruikersvriendelijk te benaderen. Je kunt op verschillende manieren zoeken naar bladzijden, en de weergave ervan is alleszins redelijk (al is een grote monitor, minstens 17 inch, wel een must). Alleen vallen cijfers in het midden, waar de boeken zijn gebonden, soms weg – en dat is bij tabellen die twee grote pagina's beslaan (en dat zijn er nogal wat) niet prettig. In de praktijk – wanneer je de echte boeken in handen hebt – gebeurt dat echter ook: ook dan kost het de nodige moeite om in de opnieuw gebonden, dikke delen die cijfertjes te lezen. Hoe dan ook, thuis zul je de gegevens zelf moeten 'overschrijven', want – zoals gezegd – deze set heeft niet de mogelijkheden die de uitgave van de tellingen van 1899 biedt. Daarmee ben ik en passant ingegaan op de eerste beperking van de set.

Een tweede beperking is dat van de naoorlogse volks- en beroepstellingen slechts monografieën en niet de complete tabellen zijn gepubliceerd, zoals dat eerder wel het geval was. Dat is erg jammer. Nu krijgt de gebruiker toch wel een erg mager resultaat wat betreft de meest recente geschiedenis. Het NIWI onderzoekt nog de mogelijkheid om de basisgegevens, waarvan vele in 'kladvorm' gevonden zijn, te verwerken.

Een derde beperking betreft het feit dat de volkstellers bij iedere volkstelling kozen voor een andere manier om de gegevens te presenteren en te categoriseren en ook steeds andere gegevens verzamelden. De argeloze gebruiker van de CD-ROMS kan daardoor – ten onrechte – tot de conclusie komen dat gegevens ontbreken.

Al met al vind ik deze set van vijf CD-ROMS leuk om te hebben, maar ik denk dat het praktische nut voor de doorsnee-historicus minder groot is dan dat van de eerder behandelde uitgave. Het voornaamste voordeel is dat je de boeken nu thuis kunt inzien en daarvoor niet naar de Universiteitsbibliotheek hoeft (waar de oudere uitgaven uitsluitend ter inzage zijn). Laat ik

zeggen: voor de liefhebber. Anderen kunnen beter wachten op een echte digitale uitgave van de tellingen à la 1899.

Ik ben wel van mening dat beide uitgaven beschikbaar moeten zijn bij instellingen als het gemeentearchief. Het gaat hier hoe dan ook om bronnen die ook van belang zijn voor lokaal historisch onderzoek. Door deze uitgave komen bronnen en publicaties ter beschikking voor een breder publiek, en waar de aanschafkosten voor een individu in veel gevallen niet opwegen tegen het praktisch gebruik, mag dat niet gelden voor bijvoorbeeld het Gemeentearchief Leiden.

COR SMIT

Henk Eijssens (ed.), *"Hoe zal het met mij aflopen?" Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*. Uitgeverij Verloren, Hilversum 1999 (Egodocumenten: 17). 112 p., ISBN 90-6550-164-9. f 25,-

De medicijnenstudent Jan Bastiaan Molewater was in 1833 een van de oprichters van de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid, een literair studentengezelschap waarvan ook Jan Kneppelhout (Klikspaan) en Nicolaas Beets (Hildebrand) lid zijn geweest. Een paar jaar later speelde hij een belangrijke rol bij het ontstaan van het Leidsch Studenten Corps. Misschien verheffen deze wapenfeiten Molewater boven de massa studenten die Leiden in de negentiende eeuw bevolkten; rechtvaardigen zij ook de uitgave van zijn dagboek?

Een paar dagen na zijn twintigste verjaardag begon Bastiaan Molewater vol enthousiasme aan zijn "Journal". Ondanks goede voornemens hield hij het niet lang vol: na twee aantekeningen in augustus 1833 schreef hij bijna een jaar lang niets. Aan een dispuutreisje naar Duitsland in de zomer van 1834 besteedde hij een paar velletjes, het tijdvak tussen oktober 1834 en april 1835 bleef weer onbeschreven. Tweederde van het dagboek betreft de periode van april tot december 1835. De uitgave van het losbladige – maar vermoedelijk wel volledig overgeleverde – dagboek is aangevuld met wat correspondentie van Bastiaan met zijn ouders en enkele andere bijlagen.

Uit een vergelijking tussen dagboek en briefwisseling blijkt dat de jonge Molewater niet altijd het achterste van zijn tong liet zien. Zo schrijft hij in

zijn dagboek over 3 oktober 1834: “’s avonds niet naar mijne kamer kunnen komen maar met meisjes op het pad geweest. Dat Leiden is dan al verbaasd zedeloos.” Meneer de student heeft dus de bloemetjes buiten gezet tijdens de viering van Leidens ontzet, ondanks zijn – gerechtvaardigde – angst om een geslachtsziekte op te lopen. Aan zijn ouders schrijft hij echter: “Den 3en October heb ik stilletjes op mijne kamer geweest hetgeen mij te meer verheugde toen ik den volgenden morgen vernam dat het nog zelden zoo’n beestenwinkel geweest is.” Molewater wist kennelijk heel goed wat er in die winkel te koop was! Ook de stukjes over de beschonken Beets zijn vermakelijk, evenals de passages over de literatuur die in het studentenmilieu werd gelezen. Aan het toch al stereotiepe beeld van het studentenleven – seks, drank en boeken – verandert dit alles weinig. Ontdaan van de tijdgebonden details en afgezien van het gedateerde studentikoze taalgebruik zou Molewaters dagboek net zo goed anderhalve eeuw later kunnen zijn geschreven.

Tekstbezorger Henk Eijssens publiceerde in 1978 samen met Marita Mathijssen en Dick Welsink *Schandaal in Leiden. Brieven over de lotgevallen van de theologiestudent Gerrit van de Linde*; tien jaar nadien verzorgde hij een herdruk van de beroemde voordracht *Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld* van J.J. Cremer uit 1863. Verondersteld mag daarom worden dat hij vertrouwd is met de kunst van het maken van transcripties. Voor de tekstuitgave van het dagboek van Molewater maakte hij gebruik van de ‘kritisch-normaliserende methode’, waarbij bijvoorbeeld de interpunctie, het gebruik van hoofdletters en de scheiding van woorden zijn aangepast aan het hedendaagse gebruik. Deze methode is niet consequent en herhaaldelijk onjuist toegepast. De annotatie – aangebracht op verzoek van de Commissie voor opdrachten op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde – is degelijk en *to the point*, maar af en toe overbodig of ronduit beledigend voor de lezer: moeten woorden als demagoog, oligarchie en venerisch werkelijk worden uitgelegd? Prettig is dat Eijssens het meldt als hij iets niet heeft kunnen achterhalen. Zo wordt bij de “Leidse straatmadelief” met wie Molewater een verhouding had en die in het dagboek schuilgaat achter de initialen “L.J.” keurig gemeld “niet gevonden”. Zou zij de muzikantendochter Leentje Jasperse zijn geweest, bij wie Molewaters lotgenoot Gerrit van de Linde (De Schoolmeester) in 1833 een kind had verwekt?

Een lijst van gebruikte literatuur – waarin zowel de voortzetting van A.J.

van der Aa's *Biographisch woordenboek der Nederlanden* als het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* niet voorkomen, hoewel beide werken gegevens bevatten over dr. J.B. Molewater – en een index op persoonsnamen sluiten de uitgave af.

Hoe ging het met Molewater verder? Na zijn promotie in 1840 vestigde hij zich als arts in zijn geboortestad Rotterdam, waar hij carrière maakte – onder meer als geneesheer-directeur van het Coolsingelziekenhuis en stuwende kracht achter het Doofstommeninstituut. Bijna twintig jaar nadat hij schreef “en toch kan ik niet zonder vrouwen. Was ik maar geëngageerd” trouwde hij met zijn nicht. De eens hypochondrische student kwakkelde als gerespecteerde doctor met zijn gezondheid; op 9 december 1864 bezweek hij aan “een erfelijke jicht”, pas 51 jaar oud. En zo is het met Jan Bastiaan Molewater afgelopen.

ED VAN DER VLIST

M. Roscher en S. Spijkerman, m.m.v. P. Sep en E. Vonk, *Zichtbaar energie 1848-1998. 150 Jaar Energiebedrijf EWR*. Leiden 1998. 69 p.

De NV Energie- en Watervoorziening Rijnland, een voortzetting van vooral de Stedelijke Fabrieken van Gas en Electriciteit te Leiden, zette zijn jubileumviering in 1998 luister bij met een gedenkboek. Het is vooral een kijkboek geworden en van de tekst is een deel in kaders gezet, waardoor dat dus buiten het lopende verhaal staat. Dat betekent dat er voor het eigenlijke geschiedverhaal niet zo geweldig veel ruimte meer overblijft. Dit is dan ook geen grondige wetenschappelijke verhandeling, maar meer een vlot betoog dat in zevenmijlslaarzen de allerbelangrijkste ontwikkelingen schetst. Als een aardigheid voor het grote publiek treft het daarbij zeker doel, en het laat dus ruimte genoeg over voor tal van zwaarwichtige detailstudies. Overigens is zelfs de literatuur in de lijst van “geraadpleegde bronnen” uiterst beperkt gehouden: er wordt niet verwezen naar de meer diepgravende publicaties.

Omdat er in het verleden al meer jubileumboekjes zijn verschenen, moet het huidige zijn waarde vooral ontlenen aan de gegevens over de recentere tijd. Maar zoals bij geschiedschrijving wel vaker blijkt: de recente tijd is vaak maar moeilijk goed te behandelen omdat er nog zo weinig ‘stof op

ligt'. Het aardigst zijn dan ook de persoonlijke herinneringen van een aantal (oud)medewerkers van met name de werkvloer. Door hun woorden gaat het bedrijf, dat voor buitenstaanders toch vrij moeilijk te doorgronden is, wat meer leven. Wel zal iedereen – bekend met elektra etc. of niet – geïmponeerd raken door de enorme omvang van gebouwen, vermogen, omzet, personeel; alles aan het bedrijf is groot, zij het in Europees perspectief gezien bepaald niet. Overigens hoeft de lezer niet bang te zijn overstelpt te worden met getallen en grafieken; deze spelen slechts een toelichtende rol.

Al met al is het dus een leuk boekwerk geworden, maar meer om in te kijken dan om in te lezen.

P.J.M. DE BAAR

Peter Otgaar en Jolanda Otgaar-van Schaik, *Met hart en ziel. Honderd jaar welzijnswerk in het Leidse Volkshuis 1899-1999*. Elsevier/De Tijdstroom, Maarssen [1999]. 94 p., ISBN 90-352-21591. f 28,-

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Leidse Volkshuis verscheen dit kleine boek, dat als een populair-wetenschappelijk werk is bedoeld. De stichting van het Volkshuis kan worden geplaatst in het kader van een 'beschavingsoffensief', waarin gezeten burgers proberen om arbeiders sociaal en cultureel tot een hoger niveau te verheffen. De stichters waren drie vooraanstaande Leidenaren: H.L. Drucker, H.B. Greven en W. van der Vlucht.

De beoogde verheffing gebeurde honderd jaar geleden door het geven van cursussen waarin lezen, schrijven, wassen en verstellen van kleding werden geleerd. De eerste directeur van het Leidse Volkshuis, de gedreven Emilie Knappert, had hooggestemde idealen, waarbij vorming eigenlijk een belangrijkere rol speelde dan de praktische cursussen waarvoor in de praktijk zo veel belangstelling was. Verder wilde Knappert het levensgeluk van de arbeider bevorderen door de arbeider uit zijn eigen kring te halen, wat zij probeerde te bereiken door de arbeider naar buiten te brengen en de kunst naar binnen te halen. Het eerste doel is het meest geslaagd, zoals blijkt uit de Lentefeesten die het Volkshuis organiseerde. Het 'buitengebeuren' vond voornamelijk plaats in Katwijk en Noordwijk aan Zee. De meisjes gingen

naar het Gooi, waar de legendarisch geworden boerderij Stalheim door vele generaties werd bezocht. Met het 'binnengebeuren' ging het met name in de jaren '70 wat mis, toen nieuwe, wilde personeelsleden geconfronteerd werden met even wilde jongeren, die andere dingen wilden dan de groepsleiders.

Rond 1980 leek het Volkshuis aan onenigheid en leegloop ten onder te gaan. Maar de laatste twintig jaar steeg het aantal cursussen, waarbij uiteraard een andere koers werd gevolgd dan in 1900. De doeleinden zijn nu: vormings- en ontwikkelingswerk, stedelijk kinderwerk, kunst en cultuur, buurtwerk en de organisatie van activiteiten bij bijzondere gelegenheden. Dit probeert men te realiseren door onder meer een café voor 7- tot 10-jarigen, een speel-o-theek, en cursussen op het terrein van de informatietechniek.

Met hart en ziel is een mooi uitgegeven werk met veel foto's. De nadruk ligt op de laatste twintig jaar, waarschijnlijk omdat in 1982 al een studie verschenen is die de periode tot 1980 beschreef. Dit laatste werk is veel uitgebreider dan het boek van het echtpaar Otgaar. Bij vergelijking valt op dat in *Met hart en ziel* de gebeurtenissen erg lokaal en 'Leids' worden behandeld, terwijl de stichting van het Volkshuis toch zeker werd geïnspireerd door internationale ontwikkelingen – zoals het Toynbeewerk – en door nationale gebeurtenissen – zoals de reactie op de Arbeidsenquête van 1886/87. Ook de verwerking van de literatuur is niet optimaal: zo ontbreken de biografische portretten van Emilie Knappert en Hélène Mercier, gepubliceerd in het *Biografisch woordenboek van Nederland*. Ondanks deze kritiek blijft *Met hart en ziel* een prettig leesbaar boek, dat zonder enige moeite en binnen korte tijd kan worden uitgelezen.

DIRK JAAP NOORDAM

Eric Jan Weterings (red.), *Leids fabriikaat 2. Geschiedenis van Leidse bedrijven*. Primavera Pers, Leiden 1999 (Leidse Historische Reeks: 13). 132 p., ISBN 90-74310-44-3. f 29,50

Leids fabriikaat 2 is mooier dan zijn succesvolle voorganger uit 1990. Dat komt onder meer omdat het gedeeltelijk in kleur is uitgevoerd. Dit hoeft echter niet te betekenen dat het ook inhoudelijk beter is. Nieuw is het gebruik van *oral history*, interviews met mensen die de betreffende gebeurte-

nissen hebben meegemaakt. In de praktijk heeft deze methode slechts een beperkte reikwijdte, omdat de beleefde gebeurtenissen vaak in een ver verleden plaatsvonden.

In dit boek staat de Leidse industriële archeologie centraal: het onderzoek naar en de studie van industriële monumenten. Leidse onderzoekers spelen op dit terrein al sinds zeventien jaar een belangrijke rol, bijvoorbeeld in Stiel en de Dirk van Eck-Stichting, beide in 1987 gesticht, en daarnaast in de afdeling economische en sociale geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Na een heldere en goede inleiding van Heiko Tjalsma over industriële archeologie volgt de geschiedenis van acht Leidse bedrijven. Het betreft hier Pel (suikerwerken), De Posthoorn (bier), Hollandsche Constructiewerkplaatsen (HCW), Gijsman (verf), Vereenigde Touwfabrieken, Clos & Leembruggen (textiel), Ceres (brood) en 'Vooruit' (eveneens brood). De bijdragen van de zeven auteurs wisselen, zoals dat vaak met een bundel gaat, in leesbaarheid, stijl en behandeling van de stof.

Pel was een bedrijf dat, lange tijd aan de Morsweg gevestigd, van omstreeks 1900 tot 1965 bestond. Het was een weinig gemechaniseerde onderneming, waar de patriarchale sfeer overheerste. Het was dan ook een familiebedrijf. De Posthoorn werd al omstreeks 1663 gesticht, maar beleefde zijn grote bloei in de negentiende eeuw, toen er veel vraag kwam naar helder en pittig ondergistend bier. De sluiting in 1918 was het gevolg van een tekort aan mout en steenkolen. De in 1914 HCW maakte staalconstructies voor gebouwen en bruggen. Het was een conjunctuurgevoelig bedrijf dat profiteerde van het herstel na de Tweede Wereldoorlog, maar na de terugval in de jaren '80 Leiden verliet. Dat laatste is niet het geval met Gijsman, een onderneming die dankzij de productie van synthetische hechtmiddelen na 81 jaar nog steeds in Leiden is gevestigd. Verto, gesticht in 1919, was minder succesvol, want deze onderneming ging in 1993 ten onder door de buitenlandse concurrentie en aan de eisen die de milieuwetgeving oplegde. Clos & Leembruggen stamde uit de achttiende eeuw en was vooral in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw actief. Het bedrijf, dat een goed 'sociaal profiel' had, verliet Leiden in 1978. Ceres ontstond in 1865 en bezat veel kleine aandeelhouders. Deze onderneming hield het tot 1931 vol. De coöperatieve broodfabriek 'Vooruit', met als geboortjaar 1901, ging in 1966 op in Coöp Nederland.

De bijdragen bevatten verschillende nieuwe thema's die nog niet voorkwamen in de vele publicaties over de Leidse industrie in het laatste decennium van deze eeuw. Zo blijkt Leiden stakingsgezind te zijn geweest; ook komt de inspraak met behulp van de ondernemingsraad aan de orde. Minder belangrijke maar toch aardige thema's zijn de linkse politiek van broodfabriek 'Vooruit' en de baronnentitel van fabrikant Leembruggen. Deze edelman was directeur van Clos & Leembruggen, een bedrijf waaraan ook in de recente bundel *Door de wol geveerd* aandacht is besteed. Gelukkig overlappen beide artikelen elkaar niet. In *Leids Fabrikaat 2* krijgt de productiekant van dit textielbedrijf veel aandacht.

Veel kritiek valt op dit werk, waarin een uitvoerige lijst met bronnen en literatuur is te vinden, niet te leveren. Een minpuntje is wel dat de artikelen wat geïsoleerd staan ten opzichte van andere publicaties over de Leidse industrie. Men moet zelf de literatuur beheersen om het geheel in een groter kader te zetten. Maar zowel de inhoud als de uitvoering maken van *Leids Fabrikaat 2* een aanwinst.

DIRK JAAP NOORDAM

J.G. Schrage, A.C.L. van Noort en W.H. Slingerland (red.), *Matthias te kijk. Een boek uitgegeven ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de St. Matthiasparochie, gevierd in de eerste week van juni 1997*. [Warmond 1998]. 195 p., geen ISBN

Dit Jaarboek wil ook graag iets verder kijken dan de stadsmuren van Leiden, al is het niet zo heel eenvoudig om artikelen en dergelijke over de omliggende dorpen te krijgen. Daarom – en omdat het Gemeentearchief Leiden tegenwoordig tevens onderdak biedt aan de archieven van Zoeterwoude, Warmond en Rijnsburg – wordt hier een boek over Warmond besproken. Het is een vlot geschreven boek, waaraan een heel collectief van schrijvers en medewerkers heeft bijgedragen, en het behandelt een groot brok kerkgeschiedenis vanaf de Middeleeuwen. De Warmondse bevolking is altijd voor een groot deel katholiek geweest, mede onder invloed van de bezitters van het Huis te Warmond, die tevens 'heren' van Warmond waren. In de kapel van het Huis konden ook de dorpelingen ter kerke gaan. Aan het eind van de achttiende eeuw kwam er echter een protestantse heer van Warmond en

gingen de katholieke Warmonders (vanaf 1764) in Sassenheim ter kerke. Dit was uiteraard niet ideaal; de Warmonders wilden daarom een eigen kerk bouwen. De eerste pogingen – vanaf 1787 – hadden nog geen succes, maar in 1796 lukte het om het niet langer gebruikte kerkje van de Remonstrantse gemeente te kopen. In die van democratie tintelende tijd kwam het tot een stemming over de pastoor van Sassenheim: met een overweldigende meerderheid wezen de Warmonders hem af als hun nieuwe herder. Zoiets zou zelfs tweehonderd jaar later in Rome niet te verkopen zijn! De toenmalige autoriteit, aartspriester Ten Hulscher, werkte zelfs ijverig mee en op 24 december van dat jaar kon Jacobus Groen als eerste pastoor zijn werk aanvangen.

Omdat een pastoor de drijvende kracht van het kerkelijk en (voor een deel) het sociale leven is, worden Groen en zijn opvolgers met hun kapelaans vrij uitvoerig besproken. Maar ook andere minder op de voorgrond tredende personen als de koster, misdienaars, acolieten en tuinlieden worden behandeld. In dit kader wordt eigenlijk de pastoorsmeid gemist, de vrouw die de pastorie bestierde en vaak enige invloed achter de schermen had. Maar over deze vrouwen spreken de archieven niet, omdat zij niet bij de parochie in loondienst waren; slechts de bevolkingsregisters onthullen hun namen, en voor hun doen en laten is men overgeleverd aan de volksmond.

Ook zaken als de armenzorg, het onderwijs, de organisaties 'binnen' de kerk en verenigingen 'buiten' de kerk worden behandeld. Hier had de pastoor vaak een flinke vinger in de pap. Met het Seminarie ter plaatse onderhield de Warmondse kerk hartelijke relaties; niet alleen ontlastten de studenten de pastoor door bijvoorbeeld op het dorp catechisatie te geven, maar ook kon er in noodgevallen steeds op worden teruggevallen. Vanzelfsprekend wordt ook het kerkgebouw met zijn aankleding en begraafplaats behandeld. De huidige kerk werd in 1857 door de Leidse architect Th. Molkenboer ontworpen. De bouw is uitvoerig beschreven, met alle problemen als het faillissement van de aannemer enzovoort, en de aansluitende bouw van de pastorie. Vanzelfsprekend zijn enkele fraaie foto's opgenomen, maar gezien de grote hoeveelheid kunstschaten – met name altaren, beelden, communiebank, schilderijen enzovoort – zouden heel wat meer of betere foto's niet hebben misstaan.

Vanwege de grote rol van de kerkelijke component in het dorpsleven kan men over tal van facetten in dit boek het nodige opsteken. Toch is dit niet

het sterkste deel van het boek. Een op zich beperkter terrein als de Muziek-, Zang- en Toneelvereniging Sint Matthias is veel diepgaander en wat mij betreft meer doorvoeld beschreven door Riet van Dort in haar *Het lot viel op Matthias*. Haar niveau wordt in dit boek niet gehaald, maar dat is bij een collectief van amateurs ook niet zo heel verwonderlijk.

Al met al is het een zeer leesbaar boek, met een schat aan bron- en literatuurverwijzingen, dat geïnteresseerden gaarne ter lezing kan worden aanbevolen.

P.J.M. DE BAAR

A.G. van der Steur en J.H.M. van der Zon, *Kadastrale atlas Zuid-Holland 1832*. Deel 2: *Warmond*. Schoonhoven/Utrecht 1996, ISBN 90-5345-089-0

In het kader van de overzichten van het kadaster uit 1832 verscheen een deeltje dat voor Rijnland van belang is en Warmond behandelt. Na een algemene inleiding en een algemeen overzicht komen de kadastrale bronnen en registers ter sprake. De bewoningsgeschiedenis krijgt ook een plaats, maar de meeste aandacht gaat uit naar het kadaster en het gebruik daarvan. Ten slotte volgt een lijst van alle eigenaren van onroerend goed in Warmond, waarin niet alleen de oppervlakte en de belastingaanslag, maar ook het soort gebruik van de grond wordt vermeld. Door de bundeling van al deze gegevens is dit boekje een bruikbaar instrument geworden voor mensen die Warmondse gegevens uit het begin van de negentiende eeuw willen bestuderen.

In nr. 3 van deze serie is Hillegom behandeld, terwijl in 1998 als nr. 6 een deel over Koudekerk het licht zag. In 2000 verschijnt in deze reeks een deel over Aarlanderveen. Al deze delen zijn uniform opgezet.

DIRK JAAP NOORDAM

Ingrid W.L. Moerman, *Leiden en omgeving in foto 1890-1940*. Stedelijk Museum De Lakenhal en Gemeentearchief Leiden, Leiden 1999. 112 p., ISBN 90-71655-11-3. f 27,50

Meer dan honderd foto's uit de vooroorlogse periode heeft de samenstelster in dit boek bijeengebracht onder de rubrieken: stadsbeeld, bestuur, arbeid,

verkeer, kerken, onderwijs, universiteit, kunst en vermaak. Ditmaal zijn ook kiekjes van omliggende gemeenten opgenomen, waarbij Katwijk rijkelijk is bedeed, terwijl Rijnsburg en Oegstgeest daarentegen ontbreken.

Het boek is mooi verzorgd, maar kent geen verantwoording van de criteria die bij de selectie een rol hebben gespeeld. De keuze van de foto's is heel traditioneel, hier en daar onevenwichtig en misschien wel willekeurig. Zo wordt onder het hoofdstukje 'bestuur' volstaan met een portretgalerij van Leidse burgervaders en een kijkje in hun oude werkkamer. Onder de rubriek 'arbeid' komen de textiel- en metaalindustrie nauwelijks aan bod; onder het hoofdje 'onderwijs' is het ook mij dierbare Leidse Volkshuis oververtegenwoordigd; onder 'kunst' is het vooral Jan Toorop die tot de verbeelding moet spreken; 'Universiteit' had beter 'traditioneel studentenleven' kunnen heten.

In het voorwoord spreekt de wethouder van Cultuur de wens uit dat de kijker "met vertedering en een zekere nostalgie" de foto's zal bekijken. Dat getuigt wel van een erg beperkte, louter esthetische opvatting. Alsof deze foto's ons geen belangrijke historische informatie zouden kunnen verschaffen, of geen educatieve waarde zouden hebben! In 1980 schreven de samenstellers van *Leiden verleden tijd* in hun woord vooraf: "Wij denken bovendien dat een fotoboek een zeer geschikte manier is om die geschiedenis [van gewone mensen] te schrijven. Foto's laten ons namelijk echt zien hoe de mensen eruit zagen, hoe ze werkten en in wat voor huizen ze woonden. Een foto kan soms meer zeggen dan ettelijke bladzijden tekst." Of er haast was geboden bij de totstandkoming van dit gelegenheidswerk?

Ik vind het jammer dat de samenstelster de foto's niet van uitvoeriger commentaar heeft voorzien. Nu is volstaan met een summier bovenschrift. De vergelijking met oudere fotoboeken als: R. Ekkart, Ingrid W.L. Moerman en R.J. Spruit, *Kent u ze nog ... de Leienaars* (Zaltbommel 1975), Annie Versprille's *Leiden in oude ansichten* (Zaltbommel 1979) en Henk Nagtegaal cum suis, *Leiden verleden tijd* (Elmar Rijswijk 1980) kan dit mooi verzorgde fotoboek niet doorstaan. Qua aanvullende informatie is dit gelegenheidswerk een gemiste kans. Het is niet alleen de vorm, maar ook de inhoud die ertoe doet.

Martin Schouten, *Marinus van der Lubbe. Een biografie*. Uitgeverij De Bezige Bij, Amsterdam 1999. 332 p., ISBN 90-234-3795-0. f 45,-

Over de Leidenaar Marinus van der Lubbe, de brandstichter van de Duitse Rijksdag, is een legende ontstaan die tot op de dag van heden voortduurt. Alleen al om die reden is het belangrijk dat er een serieuze, volledig op feiten berustende biografie over de jonge metselaar is verschenen. Of eigenlijk moet ik zeggen: opnieuw is verschenen, want aan deze uitgave gingen twee eerdere drukken (1986 en 1989) vooraf. De verschillen tussen de drie uitgaven zijn overigens klein – ik kom daar straks nog op terug.

De auteur maakt niet alleen korte metten met de legende, maar maakt tevens duidelijk wie er belang bij hadden om de mythe – of liever gezegd: het verhaal over een vermeende samenzwering rond de Rijksdagbrand – in stand te houden. Eerst de feiten: op 27 februari 1933 werd Van der Lubbe in het brandende Rijksdaggebouw gearresteerd. Hij bekende onmiddellijk de brand zonder hulp van anderen te hebben aangestoken. Na uitputtende verhoren bleef hij bij zijn verklaring die bovendien werd bevestigd door nauwgezet recherchewerk. Getuigen die later het tegendeel beweerden waren óf dubieus, óf werden door andere getuigen tegengesproken. Dan de legende: de halfblinde Van der Lubbe was niet in staat om in z'n eentje het enorme gebouw in lichterlaaie te zetten. Hij zou het werktuig – of nóg erger: een naziprovocateur – zijn geweest waardoor Hitler gelegenheid kreeg om de nog aanwezige oppositie uit te schakelen en zijn fascistische dictatuur te vestigen. Die nog altijd gangbare lezing sluit naadloos aan bij de constatering dat de nazi's het grootste belang hadden bij de brandstichting.

Maar omgekeerd hadden de communistische partijen, verenigd in de stalinistische Komintern, er alle belang bij om de brandstichting als een naziprovocatie voor te stellen. Ten eerste was het voor de Komintern zaak om zich te verweren tegen de nazibeschuldiging dat Van der Lubbe een partijcommunist was. Op zichzelf was dat makkelijk te weerleggen, maar onvoldoende. Het was veel belangrijker om de bal terug te kaatsen en de nazi's de schuld in de schoenen te schuiven. Wanneer dat lukte, zou de wereldopinie zich immers tegen Hitler keren. Daarom was het noodzakelijk om Van der Lubbe als een werktuig, maar nog liever als een naziprovocateur en een halfdebiele homoseksueel neer te zetten. Het zogenaamde *Bruinboek*

droeg in dit opzicht het meest bij aan de beeldvorming over de Rijksdagbrand en de karaktermoord op Van der Lubbe. Zelfs toen Hermann Göring, wetend dat hij toch zou hangen, tijdens het naoorlogse proces in Neurenberg verklaarde dat de brand *ein Gottesgeschenk* was, bleef de legende van de naziprovocatie voortleven. Waarom? De belangrijkste reden was dat het grote publiek en veel historici zich moeilijk los konden maken van het idee dat Hitler het meeste belang had bij de brand en er *dus* wel sprake moest zijn geweest van een samenzwering waarin de Leidse metselaar slechts figureerde. Bovendien zagen velen het gebogen hoofd van Van der Lubbe als het ultieme bewijs van een nazicomplot: zijn beulen zouden hem hebben gedrogeerd om hem het zwijgen op te leggen. De communisten hebben Van der Lubbe nooit gerehabiliteerd, want dan hadden zij moeten erkennen dat het *Bruinboek* – althans het deel dat rechtstreeks op de Rijksdagbrand betrekking heeft – op een door Moskou geredigeerde geschiedvervalsing berust.

Het is de verdienste van Martin Schouten dat hij de legende stukje voor stukje ontmantelt en de feiten laat spreken. Maar de auteur doet nog meer: hij verdiept zich zó in de leef- en denkwereld van de jonge Rinus dat het lijkt alsof hij hem persoonlijk heeft gekend. Beeldend maken we kennis met zijn jeugd en het ongeluk waardoor hij invalide werd. Indringend schildert Schouten de armoede, de wanhoop en de relletjes in het Leiden van de jaren twintig en dertig. En hij vertelt het verhaal van de eenling die het armoedige proletarische bestaan neemt zoals het is en zich er tegelijkertijd heftig tegen verzet; de eenling die poogt om het Kanaal bij Calais over te zwemmen; de eenling die zonder een cent op zak door Europa reist; de eenling die de ruiten ingooit bij het Maatschappelijk Hulpbetoon; de eenling die een weg zoekt tussen de vele links-sektarische stromingen die allemaal een hemel op aarde beloven; de eenling die naar Berlijn gaat, niet wetend wat hij gaat doen, maar erop gebrand om een daad te stellen; de eenling die geen eenling wilde zijn, maar zich dat wel gerealiseerd moet hebben toen hij, gebrutaliseerd door de nazi's en gehoond door de communisten, kwijlend en met gebogen hoofd in de beklagdenbank te Leipzig zat; de eenling die ten slotte weigert om gratie te vragen en naar de dood verlangt.

Tijdens zijn biografisch onderzoek en na de bestudering van alle hem ter hand staande stukken deed Schouten nog een interessante ontdekking. Na

de aanhouding van Rinus werden zijn broekzakken gekeerd en kwam er een verfrommeld bioscoopkaartje te voorschijn. De auteur heeft de toedracht onderzocht en gebleken is dat Rinus zes dagen voor de brandstichting een Berlijnse bioscoop had bezocht. Daar draaide *Der Rebell*, een historisch epos waarin Tiroler dorpelingen in opstand komen tegen de napoleontische bezetting. De rebellen spreken af dat zij als sein voor de opstand vuren zullen ontsteken. Het verhaal eindigt wanneer de held van de film het kasteel aansteekt waarin de bezetters zich hadden verschanst. Was deze ontdekking van Schouten een kleinigheid? Ja – in die zin dat het bioscoopkaartje weinig voorstelde in de zee van documenten, verklaringen, getuigenissen en commentaren die op de Rijksdagbrand volgden. Maar dat eerdere onderzoekers aan het bioscoopbezoek voorbijgingen is géén kleinigheid. Weliswaar ontbreekt het bewijs dat de film Van der Lubbe op het idee van een vlammende Rijksdag heeft gebracht, maar de link tussen het een en het ander is nooit verondersteld – laat staan onderzocht. De herhaalde verklaringen van Van der Lubbe dat de brand was bedoeld als een signaal voor de Duitse arbeidersklasse om in opstand te komen, maar ook zijn andere pogingen tot brandstichting – in het stempellokaal en het Schloss – maken het op z'n minst denkbaar dat Van der Lubbe na het zien van de film zijn plan heeft getrokken. Vanzelfsprekend ondersteunen deze feiten en aanwijzingen de stelling van zijn *Alleingang*. Waar het mij echter vooral om gaat, is dat Schouten de moeite heeft genomen om alle – maar dan ook alle – bekende en minder bekende feiten rond Rinus na te trekken. In die zin berust de 'bioscoopvondst' niet op een toevalligheid, maar is die het resultaat van minutieus onderzoek waaraan heel wat vakhistorici een voorbeeld kunnen nemen.

Na deze lange lofprijzing heb ik toch een paar kritiekpuntjes. Wanneer Marinus op pagina 139 in een naamloos graf wordt begraven, volgen er nog dertien bladzijden die in hoofdzaak gaan over de richting waarin de discussie rond de Rijksdagbrand en de persoon van Van der Lubbe zich na 1934 heeft ontwikkeld. Wat mij betreft had dat wel iets uitvoeriger gemogen. Zo memoreert Schouten de heftige *Historikerstreit* tussen ali c.s. versus Tobias en Mommsen. De eersten hielden het op de complottheorie, terwijl de laatsten de *Alleintäter*-these verdedigden. Over en weer beschuldigden de onderzoekers elkaar zelfs van documentvervalsing. Helaas moet de lezer het

met dergelijke summiere mededelingen maar doen. Daardoor is het oordeel van Schouten vervolgens niet echt onderbouwd. Hetzelfde geldt voor zijn reactie op de bevindingen die de historicus Hersch Fischler op Internet heeft gepubliceerd (<http://www.zlb.de/projekte/kulturbox-archiv/brand>). Wanneer de auteur dit wel had gedaan, zou zijn derde uitgave zich in meer positieve zin van de twee voorafgaande hebben onderscheiden.

Maar dat zijn lacunes die vooral worden opgemerkt door degenen die van de verhalen over de Rijksdagbrand en Van der Lubbe niet genoeg kunnen krijgen. Bovendien is de auteur wél uitvoerig in zijn bronnenvermelding, die hij in een uitgebreide 'Verantwoording' ook nog eens toelicht. Degenen die hem mondeling hebben ingelicht worden afzonderlijk genoemd, terwijl het boek met een mooie index op persoonsnamen wordt afgesloten. De gedetailleerde beschrijving doet geen afbreuk aan de leesbaarheid. Het verhaal is strak en helder geschreven en ook goed te volgen voor lezers die weinig afweten van de gebeurtenissen rond de Rijksdagbrand. Na lezing mag men zelf besluiten om het boek een (ere)plaatsje te geven op de plank Europese, Nederlandse, dan wel Leidse geschiedenis: het kan allemaal.

KEES WALLE

- Annelies Roovers, *Vensters, geopend op het leven. Affiches uit het Leids Gemeentearchief*. Gemeente Leiden, Leiden 1999 (Leids Verleden: 11). 128 p., ISBN 90-74240-03-8. f 15,-

Vensters, geopend op het leven. Affiches uit het Leids Gemeentearchief is Annelies Roovers' tweede boekje in de serie Leids Verleden. Ze neemt daarmee een flink deel van de productie van deze reeks voor haar rekening. In *Op muren en getimmerten, geschilderde gevelreclames in Leiden* (Leids verleden 1, 1993) zijn het nog de zichtbare reclames die ze beschrijft. Voor dit elfde deeltje van de serie is Roovers het Gemeentearchief ingedoken. Het boekje begint met een uitweiding over wat een affiche is. Ze noemt het een "vluchtig medium dat in een plat vlak woord en beeld met elkaar combineert", een medium dat als een van de eerste uitingen van de moderne massacommunicatie kan worden gezien. Er volgt een korte geschiedenis van het affiche, die begint tijdens de industrialisatie en de economische groei in de tweede helft

van de negentiende eeuw en een vlucht krijgt in de daarop volgende tijden van massaproductie, marktvergroting en toenemende concurrentie. De bloei van het affiche is dus niet zo vreemd: waar de afzetmarkt en de concurrentie groeien, wordt de behoefte aan het trekken van aandacht voor het eigen product steeds belangrijker.

Na een wat moeizaam hoofdstuk over de controversen tussen kunst en commercie, over de eigen integriteit van de kunstenaar versus de in opdracht scheppende reclamemaker (Roovers noemt affiches in dit verband een vorm van "toegepaste kunst"), belandt de auteur bij de collectie van het Gemeentearchief. Vanaf dat punt blijkt uit het boekje duidelijk het enthousiasme van de schrijfster voor het onderwerp. In vlot tempo wordt de collectie gekarakteriseerd (meer dan 3.000 gecatalogiseerde affiches en nog eens duizenden ongecatalogiseerde affiches), waarbij de nadruk ligt op de affiches die bewaard zijn gebleven uit het tijdvak 1870 tot 1945. Hoewel het in Leiden over het algemeen soberheid troef was, laat Roovers zien dat er toch prachtige platen gemaakt en bewaard zijn gebleven, die een toekomstig diepgravend cultuurhistorisch onderzoek ten volle rechtvaardigen. De tekst wordt ondersteund door afbeeldingen van een aantal fraaie exemplaren.

Het is dus weer een leuk boekje, waarin nu eens een keer zaken zijn afgebeeld en beschreven die *niet* zomaar tijdens een wandeling in de stad te zien zijn, maar waarvoor je in navolging van de schrijfster een bezoek aan het archief zult moeten brengen.

JASPER GROOS

Marijke Uittenbroek, *Sieraden in de stad. Beelden en fonteinën in Leiden*. Gemeente Leiden, Leiden 1999 (Leids Verleden: 12). 112 p., ISBN 90-74240-04-6. f 15,-

Het laatste boekje dat in de serie Leids Verleden is verschenen, gaat over de fonteinën en beelden in de stad. *Sieraden in de stad. Beelden en fonteinën in Leiden* behandelt achtereenvolgens het ontstaan en de geschiedenis van de Visfontein in Leiden, de twee monumentale beelden die in de negentiende eeuw zijn opgericht voor burgemeester Van der Werf en voor medicus Boerhaave, de beelden die na de Tweede Wereldoorlog langzamerhand in

het stadsbeeld zijn verschenen, en tot slot de geschiedenis van de fontein van Constant Nieuwenhuijs in de Kooi die onlangs in een nieuwe uitvoering op het Kooiplein is teruggekeerd.

De fontein aan de Vismarkt dateert van 1693 en was bedoeld voor de verswatervoorziening van de viskramen aldaar. Hiertoe werd het welwater van de Burchtheuvel gebruikt dat via een ingenieus buizenstelsel onder de Nieuwe Rijn en dwars door een woonhuis heen bij de fontein uitkwam. Daarna worden de perioden van verval en herstel van de fontein beschreven. Een paar opmerkingen over het gebruik van de fontein door de vissersvrouwen – de viskramen werden voornamelijk door vrouwen bemensd – waren hier trouwens welkom geweest. Hoe was het gebruik van de fontein geregeld? Waarvoor, hoe en tot wanneer werd de fontein precies gebruikt? De antwoorden hierop hadden het hoofdstuk over de Visfontein meer kunnen laten leven.

In het hoofdstuk over de beelden van Van der Werf en Boerhaave wordt de grappige suggestie gewekt dat speciaal voor de onthulling van het beeld van Van der Werf hopen mensen uit het hele land naar Leiden kwamen: “op de grote dag stroomde Leiden vol met belangstellenden. De Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij zette zelfs extra treinen in” (p. 41). De datum? 3 oktober 1884!

Na 1945 kwamen steeds meer beelden in Leiden te staan. Veel van deze ‘sieraden’ worden in het boekje beschreven, waaronder de twee beelden van Oswald Wenckebach (‘Leidens ontzet’ – het bekende beeld van Cornelis Joppensz. – bij station Lammenschans en ‘Het wicht’ op het Vijf Meiplein), de beelden ‘Moeder en kind’ van Jan Wolkers (in het Plantsoen) en van Hans Petri (in de Molenstraat). In dit hoofdstuk wordt ook het kunstbeleid van de gemeente Leiden vanaf de jaren '50 globaal besproken.

Ook het slotdeel van Leids Verleden is voor de vluchtige lezer annex wandelaar de moeite waard – leuk geschreven en vol beelden die iedereen overal in de stad kan zien.

JASPER GROOS

Van Toen en Nu. (Persoonlijke impressies en terugblikken met en zonder spijt). [Eigen beheer], Lugdunum Batavorum 1999 (HAK-Publikatie: 3). 65 p., geen ISBN, niet in de handel.

Dit boekje verscheen ter gelegenheid van een reünie die in september 1999 werd gehouden door leden van het HAK, een afkorting van Historisch Aktie Komité, dat tussen 1974 en 1979 actief was. Het comité bestond uit geschiedenisstudenten uit Leiden, van wie de een nog linkser was dan de ander. Om de grote betrokkenheid en het omgaan met ideologieën van de leden aan te geven, citeer ik een van de betrokkenen:

“Ook wilde ik de kenniskloof op het gebied van communisme, socialisme, historisch materialisme enig[s]zins dichten. Daartoe worstelde ik mij door werken met titels als *Marx contra de marxistische ideologen* en *Tendensen in het Europese Marxisme*. Het lezen van *Het Kapitaal* (Nederlandse versie) ging me beter af, met name omdat dit gebeurde in het kader van het keuzevak Politiek Economische maatschappijanalyse (Polek). Het telde dus mee voor mijn studie.”

Het HAK had verschillende doelstellingen, maar was vooral actief “door historisch onderzoek in dienst te stellen van groepen die aan maatschappelijke verandering werken”. Uit deze citaten mag beslist niet de conclusie worden getrokken dat het comité bestond uit humorloze verdwaalden in het toen nog zo liberale Leiden. Integendeel: de impressies staan vol met het vermelden van overvloedig zuipen, blowen, het lange haar, naast de eindeloze discussies over de maatschappij, de geschiedenisstudie en hoe die in meer acceptabele vorm was om te buigen.

Een van de bolwerken die moest worden geslecht was ‘Palmer’ (R.R. Palmer & Joel Colton, *A history of the modern world*), het handboek bij Algemene Geschiedenis.

Meer te spreken was men over de sectie Sociale Geschiedenis, het onderdeel waarop waarschijnlijk de meeste leden afstudeerden. Bij deze sectie slaagden de HAK'ers er in om een doctoraal werkcollege tot stand te brengen waarin studenten arbeiders uit de wijk De Kooi interviewden. Zoiets was voor die tijd hoogst modern.

Dit heerlijk chaotische boekje geeft een mooi overzicht van wat een linkse studentenpopulatie aan het eind van de jaren zeventig bezielde en hoe men deze ideeën in de praktijk trachtte te brengen. De ironische toon die de

meeste stukken kenmerken, maken het boekje bovendien goed leesbaar. Het boekje is helaas slechts in 75 exemplaren gedrukt.

DIRK JAAP NOORDAM

Mia Meijer, *Vrouwen kijken terug. Opgedragen aan dochters*. Borena, Haarlem 1999. 119 p., ISBN 90-801212-5-8

Moe gestreden namen de *wouw*-vrouwen (Wijze Oude Wijven) in november 1999 officieel afscheid van het Leidse politieke toneel, overigens tot grote teleurstelling van de wethouder met het emancipatiebeleid in zijn portefeuille, die het nu zonder hun maatschappijkritiek moet stellen. Vijftien jaar lang hebben de *wouw* de mannenbolwerken in gemeente, adviesraden en gezondheidszorg bestookt en aandacht gevraagd voor de (financiële) positie van de oudere vrouw. Tien vrouwen – allen ruim de zestig gepasseerd – hebben niet met stille trom willen vertrekken. Ze laten een mooi verzorgd boek achter, waarin ze korte, maar belangrijke fragmenten uit hun leven hebben beschreven. Met dit afscheidscadeau hopen ze de fakkel over te dragen aan hun dochters (en zonen).

Opmerkelijk is dat geen van de tien vrouwen geboren en getogen Leidse is: het lot heeft eenieder (soms via grote omwegen) pas op latere leeftijd naar Leiden gebracht. De stormachtige ontwikkelingen in de jaren zeventig bleken ook voor deze generatie van cruciale invloed te zijn op hun verdere levensloop. Niet alleen bevrijdende momenten, maar ook persoonlijke herinneringen aan hun jeugd en kindertijd zijn gebundeld in deze bloemlezing. Het boek kent zes hoofdstukken: emancipatiebeweging, kinderjaren, religie, de trap, vrouwenlijn en geuren. In een aparte bijlage is van iedere schrijfster een curriculum vitae opgenomen. Het boek is verlucht met gedichten, persoonlijke documenten, foto's en illustraties. Jongeren kunnen zich nauwelijks voorstellen hoe sommige schrijfsters hardhandig werden opgevoed en voorbereid op hun dienstbare moederrol met miskennis van hun eigen seksualiteit in wat eens het 'rijke, roomse leven' werd genoemd. Ontroerend is het verhaal hoe een protestants-christelijk meisje eerst haar hele jeugd buitenstaanster bleef in een door en door katholiek dorp in midden-Limburg,

om tegen het einde van de oorlog in haar kosthuis in Groningen verzeild te raken in een kerkelijke strijd tussen twee 'bevindelijke' richtingen. In het laatste hoofdstuk worden geuren van weleer opgeroepen: de geur van turf, die van een kolenkachel, van een petroleumstelletje, van geslepen potloden en van kaantjes... geuren die vandaag de dag zo goed als helemaal tot het verleden zijn gaan behoren.

JAAK SLANGEN

In de Jaarboeken 1989-1998 opgenomen artikelen

- ARDONNE, INGRID, en JAAK SLANGEN
'Ssst... homoseksueel!
De Leidse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit (1968-1970)
als kwartiermaker voor het Leidse COC 1997, 134-169
- ARNOLDUS, ROB
Tegen de gewoonte in.
De invoering van de werkloosheidsverzekering in Leiden,
1903-1909 1993, 134-155
- BAAR, P.J.M. DE
In memoriam Herman Kleibrink 1991, 24- 25
Dirk van Eck en zijn reactie op het aanplakken 1993, 156-159
Hoe Leidse ambtenaren in 1944 aan hun winterwortelen
kwamen 1995, 142-157
Het kortstondig bestaan van de Leidse suikerraffinaderij
van Julien Parat 1996, 50- 65
De schoorsteen van Krantz-Zuurdeeg uit 1871 1997, 76- 83
'De Nijverheid'. IJzer-, koper- en metaalgieterij van
D.A. Schretlen 1998, 92-127
- BARENDREGT, L.
De Vereniging tot Verbetering van de Volksgezondheid te Leiden,
1867-1900. Milieu-activisme en elitaire sociale beweging
in de tweede helft van de negentiende eeuw 1995, 102-127
- BOUWENS, DENISE, en ASTRID KREISCHER
Werkloosheid in Leiden.
Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg in de gemeente Leiden,
1929-1939 1992, 130-163
- FABER, D.J.
Een laat-middeleeuwse obsessie?
Vroomheid in Leiden in het aangezicht van de dood 1995, 24- 43

FRIJNS, ANTOINETTE (A.J.M.)

- De ommegaanders van het weeshuis aan de Hooglandse-kerkgracht 1994, 32- 47
 'Wie wel en wie niet?' Leidse wezen naar de koloniën Frederiksoord en Veenhuizen, 1821-1869 1995, 44- 71

FRIJNS, A.J.M., en D.J. NOORDAM

- Leidse weesjongens en hun minnen in de achttiende eeuw 1997, 32- 44

GÖRTS, AD

- Leidse slaggers 1940-1946. Een onderzoek naar de middenstand 1991, 99-131

HEIJDEN, MANON VAN DER, en RAB HOUSTON

- Banden over zee. Huwelijken en scheidingen tussen Nederlanders en Schotten in het midden van de achttiende eeuw 1998, 59- 91

HORST, THIJS VAN DER

- In memoriam N. van der Horst 1995, 22- 23

HOUSTON, RAB, en MANON VAN DER HEIJDEN

- Banden over zee. Huwelijken en scheidingen tussen Nederlanders en Schotten in het midden van de achttiende eeuw 1998, 59- 91

KREISCHER, ASTRID, en DENISE BOUWENS

- Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg in de gemeente Leiden, 1929-1939 1992, 130-163

KRUSE, ELLEN

- Leidenaren en immigranten in de Gouden Eeuw: integratie of groepsvorming? 1996, 35- 49

LAURIER, JAN

- 'Wevers waren vroeger natuurlijk ook niet dom' 1993, 80- 89

LUIJK, MADELON VAN

- 'Ter eeren ende love Goodes'. Religieuze lekenbroeder- en zusterschappen te Leiden, 1386-1572 1998, 23- 58

MOERMAN, I.W.L.

- De familie Le Poole 1996, 66- 87

MOES, JAAP

- Over het ontstaan van de Sociale Werkvoorziening voor gehandicapten in Leiden: van particuliere blindenwerk- inrichting tot Gemeentelijke Werkplaats, 1929-1947 1996, 130-162
 Omzien en vooruitkijken: tien jaar Dirk van Eck-Stichting 1997, 13- 22

MOOR, GEERTRUIDA DE

- De Antwerpenaar Hendrik II Hendriksz. van Etten (1544-1622); een vluchteling, die remigreerde 1994, 20- 31

MOOREN, H.J.H.

- De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748 1992, 18- 75
 Crijn Visser. Een ondernemende claviger 1993, 90-115

- NOORDAM, DIRK JAAP (D.J.)
 Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en
 verzet van arbeiders van 1750 tot 1980.
 Achtergronden bij een onderzoeksverslag 1993, 18- 29
 In memoriam H.A. Diederiks 1995, 20- 21
 De werknemers bij de Leidse textielfabriek Zaalberg in 1931-1932 1997, 116-133
- NOORDAM, D.J., en A.J.M. FRIJNS
 Leidse weesjongens en hun minnen in de achttiende eeuw 1997, 32- 44
- OTGAAR, P.A.J., en J.F.J.G. VAN SCHAIK
 Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875 1991, 50- 83
 Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de
 negentiende eeuw 1992, 80-105
 De prostituuant te Leiden in het laatste kwart van de
 negentiende eeuw 1993, 116-133
 De Oranjefuries van 1887 en 1889 1994, 98-125
 Tegen de klippen op. Het reilen en zeilen van het gesticht
 voor jeugdige gevangenen te Leiden, 1857-1865 1995, 72-101
 'Vrolijk en te vreë': het wel en wee van Leidse jongens op Mettray
 (1851-1879) 1996, 88-129
 Sociale onrust in Leiden, 1870-1902. Deel I: 1870-1895 1997, 45- 75
- RIJN, GERT-JAN VAN
 Predikheren en pretmakers. De Leidse Christelijke Jongelings-
 vereniging Prediker 12:1a tijdens het Interbellum 1997, 84-115
- RIJN, GERT-JAN VAN, en MONIQUE WITTEMAN
 'Omzien zonder wrok'. Herinneringen aan de Koninklijke
 Nederlandse Grofsmederij 1998, 128-187
- ROOS, ANJO
 Een 'swaarwigtigh ampt'? Vroedvrouwen en vroedmeesters
 in Leiden in de 18de eeuw 1990, 17- 48
- SCHAIK, J.F.J.G. VAN, en P.A.J. OTGAAR
 Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875 1991, 50- 83
 Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de
 negentiende eeuw 1992, 80-105
 De prostituuant te Leiden in het laatste kwart van de
 negentiende eeuw 1993, 116-133
 De Oranjefuries van 1887 en 1889 1994, 98-125
 Tegen de klippen op. Het reilen en zeilen van het gesticht
 voor jeugdige gevangenen te Leiden, 1857-1865 1995, 72-101
 'Vrolijk en te vreë': het wel en wee van Leidse jongens op Mettray
 (1851-1879) 1996, 88-129
 Sociale onrust in Leiden, 1870-1902. Deel I: 1870-1895 1997, 45- 75

SLANGEN, JAAK

Sociale vernieuwing anno 1890:

Arnold Kerdijk en Hélène Mercier

en de Leidse arbeidsenquête

1990, 49-102

Twee opzienbarende vondsten

1990, 113-117

In memoriam Hubert Johannes van Eck

1991, 20- 23

Een hete zomer in Boskoop: een traumatische vergissing van

Dirk van Eck in 1901

1991, 84- 98

Vooruit, in plaats van achteruit. De Leidse coöperatie 'Vooruit'
sinds 1901

1992, 106-113

Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling van de

Leidse arbeidersklasse (1880-1919)

1993, 46- 79

SLANGEN, JAAK, en INGRID ARDONNE

'Ssst... homoseksueel!'

De Leidse Studenten Werkgroep omoseksualiteit (1968-1970)

als kwartiermaker voor het Leidse COC

1997, 134-169

SLANGEN, JAAK, en ED VAN DER VLIST

'De eerste tik op mijn neus.'

Jeugdherinneringen van Isaac Baart

1994, 146-167

SMIT, COR

Stakingen in Leiden en de directe omgeving

in de periode 1945-1960

1990, 103-112

De Leidse arbeidersbeweging

1993, 30- 45

Actie of onderzoek? De activiteiten van de Maatschappij ter

bevordering van de Nijverheid en de Hervormde Diaconie

tegen kinderarbeid

1994, 48- 97

In memoriam mr. Daniel Engel Krantz (1918-1998)

1998, 15- 22

SMITHUIS, JUSTINE

Lopsen en de Moderne Devotie.

Een Leids klooster nader bekeken

1996, 13- 34

TJALSMA, H.D.

Reactie op H.J.H. Mooren, 'De heffing van het Provisioneel

Middel in Leiden in 1748'

1992, 76- 79

VLIST, ED VAN DER

'In goeder vreden ende borgerlijcke eenicheyt'.

Leidse buurten in de zestiende eeuw

1989, 38- 60

De onnoemelijke daad. Sodom en Leiden in de vijftiende eeuw

1997, 23- 31

VLIST, ED VAN DER, en JAAK SLANGEN

'De eerste tik op mijn neus.'

Jeugdherinneringen van Isaac Baart

1994, 146-167

- VOORT, BEN VAN DER
Geschiedenis van de Rex-bioscoop 1994, 126-145
- WETERINGS, ERIC JAN
Sancta Veronica, 1929-1970 1995, 128-141
- WITTEMAN, MONIQUE, en GERT-JAN VAN RIJN
'Omzien zonder wrok'. Herinneringen aan de Koninklijke
Nederlandse Grofsmederij 1998, 128-187
- WOENSDREGT, IJME
Het archief van de jongerenbeweging verbonden met de FNV 1990, 119-122
- WORTEL, DICK
Woelige tijden in Leiden 1989, 61- 80
- ZONNEVELD, FRANS
Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980.
Een vergelijking naar bedrijfstak en beroep 1992, 114-129
- ZUURDEEG, J.
De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en Zoon
(1805-1933) 1991, 26- 49

In de Jaarboeken 1989-1998 opgenomen boekbesprekingen

- ARENDS, JANNY, en THOMAS VAN DUIN
Allemaal Leidenaars. Eén stad, verschillende bewoners.
Tien Leidenaars over hun leven en de stad
Leiden 1994 (Marije Groos en IJme Woensdregt) 1995, 195-198
- BAAR, P.J.M. DE
Oud Leiden vanuit de lucht.
Foto's KLM Aerocarto
Hoogeveen [1996] (Gert-Jan van Rijn) 1997, 202-203
- BALJON-VAN DEN ENDE, K.P., e.a.
Honderd jaar vrijzinnigheid in het Leidse.
Jubileumuitgave bij het eeuwfeest van de Vereniging van
Vrijzinnige Hervormden Leiden/Oegstgeest
Leiden/Oegstgeest 1998 (Gert-Jan van Rijn) 1998, 216-219
Het beeld verwoord.
Schrijvers in 6 Leidse musea
Leiden 1998 (Jasper Groos en Marije Groos) 1998, 226-227
- BEKKERS, GASTON
Het omheinde land.
De geschiedenis van het Leidse stadspark
Leiden 1998 (Jasper Groos) 1998, 202-205
- BIERMAN, ANTOINETTE I.
Van artsenijsmengkunde naar artsenijsbereidkunde.
Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw
Amsterdam 1988 (P.J.M. de Baar) 1992, 171-172
- BINK, CORRIE, e.a. (ed.)
'Ik zou nooit ergens anders willen wonen'.
Vrouwen vertellen over de geschiedenis van de buurten Maredorp
en de Camp tussen de vijftiger en negentiger jaren
Leiden 1992 (Jaak Slangen) 1993, 190

- BLOK, GEMMA, en JOOST VIJSELAAR
Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997
 Nijmegen 1998 (Jaak Slangen) 1998, 213-216
- BORG, H.A. VAN DER
Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865
 Wageningen 1992 (P.J.M. de Baar) 1993, 184-185
- BOVEN, M.W. VAN, A.M. FAFIANIE en G.J.W. STEIJNS (ed.)
Pieter Vreede. Mijn levensloop
 Hilversum 1994 (P.J.M. de Baar) 1995, 173-175
- BRAND, HANNO
Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)
 Leuven/Apeldoorn 1996 (Dirk Jaap Noordam) 1997, 179-181
- BRINKMAN, HERMAN
Het handschrift-Jan Phillipsz. Hs. Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Germ. Qu. 557
 Hilversum 1995 (P.J.M. de Baar) 1997, 181-184
Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen
 Hilversum 1997 (P.J.M. de Baar) 1997, 181-184
- BUDEL, HENK, WIBO BURGERS en ERIC JAN WETERINGS
Het spoor van de industriële revolutie in een Hollandse stad. Een wandeling langs twintig monumenten van bedrijf en techniek in Leiden
 Leiden 1998 (Rob Arnoldus) 1998, 221-222
- COEBERGH, DOROTHEA
Koetsen, klerken en 30 karbonaadjes. Jeugdherinneringen van een Leidse notarisdochter
 Leiden 1996 (Gert-Jan van Rijn) 1996, 174-175
- [COSIJN, MAARTJE, en CEES AHSMANN (red.)]
50 Leidsche Meesters. Leidse ondernemingen in historisch perspectief
 Leiden 1994 (Ijme Woensdregt) 1995, 187-189
- DRÖGE, JAN, EVELYN DE REGT en PIETER VLAARDINGERBROEK (red.)
Architectuur & monumentengids Leiden
 Leiden 1996 (Ed van der Vlist) 1997, 203-204
- FAGEL, RAYMOND
Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen
 Den Haag [1998] (Ed van der Vlist) 1998, 193-194

- FEENSTRA, R.
Philips van Leyden en zijn bibliotheek
 Leiden 1994 (Ed van der Vlist) 1995, 165-167
- FRANSO, JAAP
Boeiende tijden in de Leidse Studenten Ekklesia.
Een participantenverhaal
 [Leiden 1998] (Gert-Jan van Rijn) 1998, 216-219
- GERWEN, J.L.J.M., e.a. (red.)
Textielhistorische Bijdragen 36 (1996)
 Enschede 1996 (Hille de Vries) 1997, 184-187
- GLASER, MARTINE, MARK VAN HATTEM
 en BERT NATTER (ed.)
75 jaar Federatie van Leidse Woningcorporaties 1919-1994
 Leiden 1994 (Jaap Moes) 1994, 178-180
- GOUDRIAAN, BUCK
Leiden in WO II. Van dag tot dag.
Een kroniek van 10 mei 1940 tot 15 augustus 1945
 Leiden 1995 (Jaak Slangen) 1995, 192-193
- GROENVELD, S., R.C.J. VAN MAANEN en W.E. PENNING,
 met medewerking van P.J.M. DE BAAR,
 onder redactie van D. DE VRIES
Historische plattegronden van Nederlandse steden.
 Deel 7: Leiden
 Lisse/Alphen aan den Rijn 1997 (Ed van der Vlist) 1997, 173-174
- GROOS, MARIJE
25 jaar Kinderdagverblijf 'Het Konijn'
 Leiden 1994 (Jaap Moes) 1994, 180-182
- HAAN, S.W.M.A. DEN, en P.M. KANN
Zucht om zich te oefenen in de lieflijke Zangkunst
 Alphen aan den Rijn 1996 (Kees Walle) 1997, 191-192
- HARST, GERARD VAN DER, en LEO LUCASSEN
 (met medewerking van ANNETTE VAN RIJN)
Nieuw in Leiden.
Plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad
(1918-1955)
 Leiden 1998 (Jasper Groos) 1998, 207-209
- HECK, C.H.D.J. VAN, en P.J.M. DE BAAR
Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden:
van Werkmanswoningen Eensgezindheid en Leidse Woning Stichting
tot Woningbouwvereniging Leiden
 Leiden 1991 (Jaak Slangen) 1992, 172-176

- [HERUER, L.M.M., e.a. (red.)]
Van griffel tot muis.
150 jaar katholiek onderwijs in Leiden 1846-1996
 [Leiden] 1996 (Gert-Jan van Rijn) 1997, 200-201
Historische bedrijfsarchieven. Een geschiedenis en bronnenoverzicht
 Amsterdam 1992-1993 (P.J.M. de Baar) 1995, 182-184
- HOFTIJZER, P.G.
Pieter van der Aa (1659-1733), Leids drukker en boekverkoper
 Hilversum 1999 (P.J.M. de Baar) 1998, 197-199
- HOFTIJZER, PAUL, en JOS VAN WATERSCHOOT
Johannes Luchtmans. Reis naar Engeland in 1772
 Leiden 1995 (P.J.M. de Baar) 1995, 170-173
- HOOGEVEEN-BRINK, JOYCE
H.J. Jesse. Architect 1860-1943
 Rotterdam 1997 (P.J.M. de Baar) 1997, 199-200
- HULKENBERG, A.M.
Van Zanten 1862-1987.
Gedenkboek, uitgegeven bij het 125-jarig bestaan der
B.V. Koninklijke Nederlandsche Bloembollenkweekerij en
exporthandel Gebroeders van Zanten Hillegom
 Kampen 1987 (P.J.M. de Baar) 1991, 139-140
- JONG, ERIK DE, CLEMENS STEENBERGEN en ED VAN DER VLIST
Eene aangename wandeling.
Een schets van historische stads- en singelparken
 Zutphen 1997 (Jasper Groos) 1997, 194-196
- JONGE, HANS L. DE, en SILVIA DE LANGE
Benarde veste. Leidse stadsuitbreidingen door de eeuwen heen
 Leiden 1997 (P.J.M. de Baar) 1997, 175-176
- KAPTEIN, HERMAN
De Hollandse textielnijverheid 1350-1600.
Conjunctuur & continuïteit
 Hilversum 1998 (Dirk Jaap Noordam) 1998, 191-192
- KONINGSVELD, A., en J.A. JACOBS
Een Kamer aan de Rijn.
175 jaar geschiedenis van de Kamer van Koophandel en Fabrieken
voor Rijnland
 Leiden 1992 (P.J.M. de Baar) 1993, 182-184
- KOOIJMANS, LUUC
Vriendschap en de kunst van het overleven
in de zeventiende en achttiende eeuw
 Amsterdam 1997 (P.J.M. de Baar) 1998, 199-201

KOPPENOL, JOHAN

Leids heeal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout
Hilversum 1998 (Ed van der Vlist) 1998, 194-197

LAMENS-VAN MALENSTEIN, M.M.

Oefening en bespiegeling.
Het verloskundig onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden
Rotterdam 1997 (P.J.M. de Baar) 1997, 189-190

LEERMAKERS, INE, en FROUKE I. WELLING

Door gangen en poorten naar de Leidse hoffes
Leiden 1997 (Peter Otgaar) 1997, 187-188

LEIJERZAPF, I.TH.

"Toe heeren, nou even stil gestaan ..."
De Leidse studentenfotoograaf J.D. Kiek
Leiden 1997 (Marije Groos) 1997, 196-198

LEYDEN, W.K. VAN

Goeie Mie of de Leidsche Gifmengster
Leiden 1994 (Ed van der Vlist) 1995, 180-182

LIEBURG, M.J. VAN

Het Diaconessenhuis Leiden
Rotterdam 1997 (P.J.M. de Baar) 1998, 205-207

LINDEMAN, RUUD, YVONNE SCHERF en RUDOLF DEKKER

Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw.
Een chronologische lijst
Rotterdam 1993 (P.J.M. de Baar) 1995, 167-169

Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw.
Een chronologische lijst
Rotterdam 1994 (P.J.M. de Baar) 1995, 169-170

MARREWIJK, J.M. VAN (ed.)

Blijvende dynamiek.
75 jaar geschiedenis van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB
Z.p., z.j. (P.J.M. de Baar) 1993, 180-182

[MASUREL, GERT-JAN, LUCIEN GEELHOED en AUKJE SANNEN]

Brood & wonen. Korevaarstraat 30 en omgeving
[Leiden 1995] (Eric Jan Weterings) 1996, 169-171

MEERDINK, JORIE, ASTRID JANSEN en TRUDE POOT

Bollenpelsters gevraagd.
Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960
Groningen 1988 (P.J.M. de Baar) 1992, 169-170

- MOERMAN, INGRID W.L. en R.C.J. VAN MAANEN (ed.)
Groenesteeg. Geschiedenis van een Leidse begraafplaats
 Utrecht 1994 (Jaap Moes) 1994, 175-178
- MOES, JAAP
Van bedelstaf tot marktwapen.
Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795
 Leiden 1997 (P.J.M. de Baar) 1997, 192-194
- MOES, JAAP, e.a. (red.)
In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000
 Leiden 1996 (Bill Penning) 1997, 177-179
- MOES, J.K.S., en B.M.A. DE VRIES (ed.)
Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid
 Utrecht/Leiden 1991 (D.J. Noordam) 1993, 186-188
- MOOR, GEERTRUIDA DE
Verborg en geboren.
Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio
(1261-1574)
 Hilversum 1994 (Ed van der Vlist) 1995, 163-165
- NOORDAM, DIRK JAAP
Geringde buffels en heren van stand.
Het patriciaat van Leiden, 1574-1700
 Hilversum 1994 (Ed van der Vlist) 1994, 170-172
- NOORDAM, D.J., J.K.S. MOES en J. LAURIER
Door de wol geverfd.
Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw
 Zutphen 1998 (Gert-Jan van Rijn) 1998, 223-224
- OTTERSPEER, W.
De wiekslag van hun geest.
De Leidse universiteit in de negentiende eeuw
 [Den Haag 1992] (Dirk Jaap Noordam) 1995, 176-177
Bolland. Een biografie
 Amsterdam 1995 (Jaak Slangen) 1996, 171-173
De opvoedende kracht van den groentijd.
Het Leidse ontgroenschandaal van 1911
 Leiden 1995 (Dirk Jaap Noordam) 1996, 168
- PELTJES, GERRIT JAN
Leidse lasten. Twee belastingkohieren uit 1674
 Leiden 1995 (Dirk Jaap Noordam) 1996, 167-168
- POT, PETER
Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854
 Hilversum 1994 (Ijme Woensdregt) 1994, 172-174

- ROSO, MONIQUE (red.)
Hoezo ouwe zeur? Elf ouderen in Leiden geportretteerd
 Leiden [1994] (Marije Groos) 1995, 193-195
- RUPPE, CHRISTIAN FRIEDRICH
Christman Cantata – Eastern Cantata
 (Kees Walle) 1997, 191-192
- SCHAEPS, JEF, en CHRISTIAAN VOGELAAR (ed.)
Tekeningen van Ars Aemula Naturae.
Leidens oudste tekengenootschap
 Leiden 1994 (Jaap Moes) 1995, 177-180
- SMITS, JAN
Een juridische wandeling door Leiden
 's-Gravenhage/Leiden 1995 (Ed van der Vlist) 1995, 189-190
- SOEST, HANS VAN, en LEEN JANSEN
Herinneringen aan Leiden
 Ljubljana 1997 (Ed van der Vlist) 1997, 202
- SOL, CHRIS
Thorbecke en Leiden.
Student, hoogleraar en raadslid (1817-1850)
 Leiden 1998 (Dirk Jaap Noordam) 1998, 201-202
- STEEN, DAAN VAN DER, en SANDRA VAN DEN BERG
Nieuw Leven. 80 jaar muziekvereniging.
6 februari 1918 - 6 februari 1998
 [Leiden 1998] (P.J.M. de Baar) 1998, 224-225
- STERKENBURG, P.G.J. VAN
Groen genaamd
 Leiden 1998 (P.J.M. de Baar) 1998, 211-212
- THUNNISSEN, CLAUDIA
Landelijk leven in Leiderdorp. Tuin van Holland
 Leiderdorp 1998 (Dirk Jaap Noordam) 1998, 220-221
- VELDHEER, V.C.
Kantelend bestuur.
Onderzoek naar de ontwikkeling van taken van het lokale bestuur
in de periode 1851-1985
 Rijswijk 1994 (Jaap Moes) 1995, 184-187
- VOSKUIL, B.V.
Joden in Leiden.
 [Leiden] 1994 (Jaap Moes) 1994, 174-175
- WEIJ, MARLEEN VAN DER
Dicht op de muur. Gedichten in Leiden
 [Leiden 1996] (Gert-Jan van Rijn) 1996, 175-176

- WEIJDE, B. VAN DER, en H.M. VAN DER WEIJDE-LOUDENAARDEN
Vrouwen op een bordje.
Straatnamen in de Stevenshof in Leiden
 Leiden 1993 (P.J.M. de Baar) 1993, 177-179
- WELL, JAN VAN
Oecumene metterdaad.
De geloofsgemeenschap in de Merenwijk te Leiden
 Kampen 1996 (Gert-Jan van Rijn) 1998, 216-219
- WETERINGS, E.J. (ed.)
De kunst van het bewaren.
Industrieel erfgoed in Leiden
 Leiden 1992 (Jaak Slangen) 1993, 188-189
Het ambacht. Leidse vaklieden aan het woord
 Leiden 1993 (Marije Groos) 1994, 169-170
- WETERINGS, ERIC JAN, en ED VAN DER VLIST
'Wie maakt me los?'
Negen eeuwen markt in Leiden
 Leiden 1996 (Jaap Moes) 1996, 165-166
- WOLF, TON VAN DER
Louise, een beeld van een meid.
Louise de Coligny sg Leiden 1881-1992
 Leiden 1994 (P.J.M. de Baar) 1995, 191-192
- ZAALBERG, H., (red.)
Potterij Zaalberg werkt vanaf 1918 tot heden met KLEI EN VUUR
 Zoeterwoude 1998 (Gert-Jan van Rijn) 1998, 209-210

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

Leiden kent verschillende verenigingen en stichtingen die zich op het lokale en regionale verleden richten. Tot voor kort ontbrak het echter aan een groepering die aandacht vraagt voor de sociale en economische geschiedenis van de stad en haar bewoners. De stichting die daartoe in 1987 werd opgericht is als een postuum eerbetoon vernoemd naar een stadgenoot die zich heeft ingezet voor een verbetering van de levensomstandigheden van de Leidenaars, Dirk Antonie van Eck (1867-1948).

In de Leidse geschiedenis hebben werklozen, arbeid(st)ers, kleine middenstanders en veel andere categorieën van 'gewone mensen' altijd een belangrijke, zij het doorgaans zwijgzame rol gespeeld. Op dit tot dusver onderbelichte aspect in de Leidse geschiedschrijving zijn de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting gericht. Daarbij moet gedacht worden aan de organisatie van studiedagen, lezingen, tentoonstellingen, werkgroepen, onderwijsprojecten, audiovisueel materiaal, de uitgave van het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* en tal van andere publicaties.

Steun het initiatief van de Dirk van Eck-Stichting en maak uw donatie over op gironummer 35 66 42, Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die jaarlijks minimaal f 25 doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen zij aantrekkelijke kortingen op de activiteiten en de publicaties waaraan de naam van de stichting is verbonden.

ISBN 90-73279-17-8

ISSN 1387-8123